

T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ BİLİM DALI

**MUHAMMED B. FETHULLÂH B. MAHMÛD EL-MEVSİLÎ ED-
DÂRENDEVÎ'NİN CEVHERU'L-VEŞÎM ŞERHU'D-DÜRRİ'L-YETÎM
ADLI ESERİNİN USÛL VE MUHTEVA AÇISINDAN
DEĞERLENDİRİLMESİ VE METİN NEŞRİ**
(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Muhammed Yusuf DEMİR

KOCAELİ 2024

T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ BİLİM DALI

**MUHAMMED B. FETHULLÂH B. MAHMÛD EL-MEVSİLÎ ED-
DÂRENDEVÎ'NİN CEVHERU'L-VESÎM ŞERHU'D-DÜRRİ'L-YETÎM
ADLI ESERİNİN USÛL VE MUHTEVA AÇISINDAN
DEĞERLENDİRİLMESİ VE METİN NEŞRİ**
(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Muhammed Yusuf DEMİR

Dr. Öğr. Üyesi Kerim ÖZMEN

KOCAELİ 2024

T.C. KOCAELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ BİLİM DALI

**MUHAMMED B. FETHULLÂH B. MAHMÛD EL-MEVSİLÎ ED-
DÂRENDEVÎ'NİN CEVHERU'L-VEŞÎM ŞERHU'D-DÛRRÎ'L-YETÎM ADLI
ESERİNİN USÛL VE MUHTEVA AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ VE
METİN NEŞRİ**
(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Tezi Hazırlayan: Muhammed Yusuf DEMİR

Tezin Kabul Edildiği Enstitü Yönetim Kurulu Karar ve No: 25.09.2024-31

Jüri Başkanı: Dr. Öğr. Üyesi Kerim ÖZMEN (Danışman)

Jüri Üyesi: Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Maşuk ACAR

Jüri Üyesi: Dr. Öğr. Üyesi Lokman BEDİR

KOCAELİ 2024

ÖNSÖZ

Bismillâhirrahmânirrahîm. Hamd, âlemlerin Rabbi Allah'a; salât ve selâm, Peygamber Efendimiz Muhammed Mustafa'ya, ailesine ve ashabına olsun. Bu eser, İslam ilim mirasının zenginliklerini günümüze taşımak ve okuyuculara faydalı bir bilgi kaynağı sunmak amacıyla hazırlanmıştır. Rabbimden bu çalışmayı rızasına uygun kılmasını ve istifâde edenlere faydalı olmasını niyaz ve temenni ederim. Bu vesileyle, kıymetli danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Kerim ÖZMEN'e özellikle teşekkür etmek isterim. Kendisi ilmî birikimi, rehberliği ve teşvik edici yaklaşımıyla bu çalışmanın her aşamasında bana ışık tutmuş, ufuk açıcı katkılarıyla eserin niteliğini artırmıştır. Samimiyeti ve hoşgörüsüyle sadece bir akademik danışman değil, aynı zamanda örnek bir rehber olmuştur. Aynı zamanda tez jürisinde bulunarak çalışmanın olgunlaşmasına katkıları olan Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Maşuk ACAR ve Dr. Öğr. Üyesi Lokman BEDİR hocalarıma da teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca, bu süreçte sabır ve desteğiyle yanımda olan kıymetli eşime de en derin minnet ve şükranlarımı sunarım. Son olarak çalışmada kullanılan yazma eserlerin tesbit ve temininde sağladıkları kolaylıklar ve yardımları için Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü'ne ve görevlilerine de teşekkür ederim.

Bu çalışmayı Gazze'de, İdlip'te, Halep'te, Musul'da, Şam'da ve İslam coğrafyasının her bir köşesindeki mazlum ilim ehline ithaf ediyorum...

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	I
İÇİNDEKİLER.....	II
ÖZET	IV
ABSTRACT	V
KISALTMALAR	VI
ŞEKİLLER TABLOSU.....	VII
GİRİŞ.....	1
Tezin Konusu	1
Tezin Amacı.....	1
Tezin Kapsam ve Muhtevası.....	2
Tezin Metodu ve Kaynakları	2
BİRİNCİ BÖLÜM	4
1. İMAM BİRGİVÎ VE MUHAMMED DÂRENDEVÎ.....	4
1.1. İMAM BİRGİVÎ VE <i>ED-DÜRRÜ'L-YETÎM</i>	4
1.1.1. Hayatı	4
1.1.2. Eserleri	5
1.1.3. <i>ed-Dürrü'l-yetîm</i>	6
1.1.4. <i>ed-Dürrü'l-yetîm</i> Şerh ve Tercümeleleri.....	6
1.2. MUHAMMED DÂRENDEVÎ'NİN HAYATI	7
İKİNCİ BÖLÜM.....	13
2. CEVHERU'L-VESÎM ŞERHU'D-DÜRRİ'L-YETÎM ADLI ESERİN USÛL VE MUHTEVA AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ.....	13
2.1. CEVHERU'L-VESÎM ŞERHU'D-DÜRRİ'L-YETÎM RİSÂLESİNİN MUHAMMED DÂRENDEVÎ'YE ÂİDİYETİ VE İSMİ	13
2.2. RİSÂLENİN USUL VE MUHTEVA AÇISINDAN ANALİZİ.....	14
2.2.1. Müellifin Mukaddimesi.....	14

2.2.2.	Asıl Metnin Mukaddimesi	17
2.2.3.	Tecvid İlminin Tanımı	34
2.2.4.	Harflerin Mahreçleri.....	40
2.2.5.	Harflerin Sıfatları	47
2.2.6.	Ârızî Sıfatlar.....	51
2.2.7.	İdğâm.....	55
2.2.8.	Tenvin, Sâkin Nûn ve Sâkin Mîm Harflerinin Halleri.....	58
2.2.9.	Meddin Tanımı ve Kısımları.....	62
2.2.10.	Vakıf.....	69
2.2.11.	Kur'ân-ı Kerîm'i Tilâvet Şekilleri	75
2.2.12.	Uyarılar	76
2.2.13.	Ferâğ Kaydı.....	81

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM..... 85

3. CEVHERU'L-VESÎM ŞERHU'D-DÛRRİ'L-YETÎM NÜSHASININ NEŞRİ 85

SONUÇ 136

KAYNAKÇA..... 137

ÖZET

Bu çalışmada Osmanlı'nın çok yönlü âlimlerinden İmam Birgivî'nin tecvid ilmiyle ilgili kısa ve öz ama bir o kadar da değerli eseri *ed-Dürrü'l-yetîm*'e Muhammed Dârendevî tarafından yazılmış olan *Cevheru'l-vesîm şerhu'd-dürri'l-yetîm* isimli yazma eser olan şerh incelenmiştir. Musullu büyük âlim ve edip Fethullah Mevsilî'nin oğlu olan Dârendevî, Malatya'nın Darende ilçesinde doğmuş ve Antep, Kilis, Halep gibi pek çok şehre ilmî seyahatlar yapmış, döneminin bürokratik şahıslarıyla da kuvvetli ilişkiler kurmuştur. Çalışma Dârendevî'nin hayatını, ilmi kişiliğini, eseri yazma amacını ve bu metnin neşrini içermektedir. Önünüzdeki bu çalışmada *ed-Dürrü'l-yetîm* üzerine yapılmış olan *Cevheru'l-vesîm şerhu'd-dürri'l-yetîm* isimli şerh tanıtılarak, eserin içeriği metin analizi yöntemiyle değerlendirilmiştir. Giriş bölümünde çalışmanın konusu, amacı, kapsamı, içeriği, yöntemi ve kaynakları açıklanmış; birinci bölümde Birgivî ve Dârendevî'nin hayatları ve ilmî yönleri incelenmiştir. İkinci bölümde eserin Muhammed Dârendevî'ye aidiyeti ile usûl ve muhteva açısından analizi yapılmış, üçüncü ve son bölümde ise metnin Arapça olan neşrine yer verilmiştir. Çalışma esere dair genel değerlendirilmelerin yapıldığı sonuç kısmıyla son bulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Kıraat, Tecvid, Şerh, Dârendevî

ABSTRACT

This study examines the manuscript commentary titled *Jawhar al-wasīm sharh al-durr al-yatīm*, written by Muhammad Darendewī, on Imam Birgiwī's concise yet valuable work on the science of tajweed, *al-Durr al-yatīm*. Darendewī, son of the distinguished scholar and poet Fath Allah Mawṣilī of Mosul, was born in the district of Darende in Malatya and embarked on scholarly journeys to cities such as Antep, Kilis, and Aleppo, establishing strong ties with notable figures of his time. The study includes an exploration of Darendewī's life, scholarly character, purpose in writing this work, and the publication of this text. In this work before you, *Jawhar al-wasīm sharh al-durr al-yatīm* is introduced, and the content of the commentary is analyzed using a text analysis approach. The introduction provides an overview of the study's subject, purpose, scope, content, methodology, and sources. The first chapter examines the lives and scholarly backgrounds of Birgiwī and Darendewī. The second chapter presents an analysis of the work in terms of its authorship by Muhammad Darendewī, as well as its structure and content. The third and final chapter contains the Arabic publication of the text. The study concludes with a final section offering general assessments related to the work.

Keywords: Quran, Qira'at, Tajwīd, Sharh, Darendewī

KISALTMALAR

Ö.: Ölüm

Hz.: Hazreti

Bk.: Bakınız

S.a.s.: Sallallahu aleyhi vesellem

R.a.: Radiyallâhu anh

b.y.: Basım yeri yok

TDV: Türkiye Diyanet Vakfı

ŞEKİLLER TABLOSU

Şekil 1: Muhammed Dârendevî'nin Yedinci Üstadı Babası Fethullah Mevsılî ile Alakalı Dizeleri 10

Şekil 2: Cevher'ul-vesîm şerhu dürr'il-yetîm'in 25b ile Başlayan Nüshasının İlk Sayfası 83

Şekil 3: Cevher'ul-vesîm şerhu dürr'il-yetîm'in 51b ile Biten Nüshasının Son Sayfası 84

GİRİŞ

Çalışmanın birinci bölümünü oluşturan bu kısımda çalışmanın konusu, bu çalışmayla birlikte nelerin hedeflendiği, çalışmanın muhtevası, ele alınış şekli ve kaynakları açıklanmıştır.

TEZİN KONUSU

Elinizdeki çalışmanın konusunu Osmanlı'nın meşhur ve çok yönlü âlimlerinden İmam Birgivi'nin (ö. 981/1573) *ed-Dürrü'l-yetîm* isimli kısa ve öz içerikli tecvid risalesine Malatya Darendeli Muhammed Dârendevî'nin (Mehmed Said) (ö. 1210/1795) yaptığı *Cevheru'l-vesîm şerhu'd-dürrü'l-yetîm* isimli şerhi oluşturmaktadır. Şerh, müellifin kendisini tanıttığı kısa bir mukaddime ile başlamakta ve akabinde tecvid ilminin tanımı, harflerin sıfat ve mahreçleri, sâkin nûn ve sâkin mîm harflerinin hükümleri, meddin çeşitleri, vakfın tanımı gibi çeşitli ana ve bu başlıklarla alakalı alt başlıklardan oluşmaktadır. Risâle Kur'ân okuyucusunun muhtemel hatalarını önlemek üzere yapılan tembihat kısmıyla son bulmaktadır.

TEZİN AMACI

Neşri ve muhtevası ele alınan bu çalışmadaki gaye, müellif Muhammed Dârendevî'nin bu şerhi ile asıl metin olan *ed-Dürrü'l-yetîm* isimli tecvid risalesinin arasındaki farkları, izah ve anlatım farklılıklarını ortaya koymaktır. Böylelikle tecvid ilmi alanında yapılan çalışmalara katkı sağlanacak ve *ed-Dürrü'l-yetîm* üzerine yapılan bir şerh daha tanıtılmış olacaktır. Böylece başta şârihin talebeleri¹ olmak üzere ilim ehlinin *ed-Dürrü'l-yetîm*'i daha kolay anlaması ve bu tecvid risalesinden muradın daha çok kişiye ulaşmış olması hedeflenmiştir.

---

¹ Muhammed Dârendevî, *Cevher'ul-vesîm şerhu'd-dürr'il-yetîm* (Konya: Konya Yazma Eserler Kütüphanesi, Darende, 562/1252), 25b.

TEZİN KAPSAM VE MUHTEVASI

Önünüzdeki bu çalışma Muhammed Dârendevî'nin İmam Birgivî'ye ait *ed-Dürrü'l-yetîm* isimli eserine yapmış olduğu şerhten oluşmakta ve bu şerhin usul ve muhteva açısından *ed-Dürrü'l-yetîm*'den ne gibi konularda benzerlikler ve farklılıklar taşıdığı ele almaktadır. Ayrıca çalışmaya söz konusu olan şerhte Muhammed Dârendevî'nin, İmam Şâtîbî (ö. 590/1194) ve İmam İbnü'l-Cezerî (ö. 833/1429) gibi büyük kurrâlardan yaptığı iktibaslar dışında gerekli görülen yerlerde başka kaynaklardan istifade edilmek suretiyle ilave açıklamalar da yapılmıştır. Bununla birlikte çalışmada müellifin hayatı ve eserleri hakkında bilgiler verilmiştir.

TEZİN METODU VE KAYNAKLARI

Metin analizi yöntemi kullanılan bu çalışma her ne “tahkik” olarak isimlendiriliyor veya bu tür çalışmalar umumiyetle öyle anılıyor olsa da İsnad Atıf Sistemi esas alındığı takdirde tek nüshadan oluşan yazma eserlerin edisyon kritiğine tahkik değil, “neşir” ismi verilmektedir. Gerek dipnot ve kaynakça oluşturmada gerekse bahsedildiği üzere tek nüshadan oluşan eserin neşri söz konusu olduğunda İsnad Atıf Sistemi 2. Edisyonu esas alınmıştır. Literatürle alakalı yapılan araştırmalarda başka herhangi bir nüshaya ulaşamamakla birlikte hem müellif hem de babası hakkında yazma eserlerden, farklı çalışma ve tezlerden gerekli akademik kurallar çerçevesinde istifade edilmiştir. Bu eserlerin hepsi İsnad Atıf Sistemi 2. Edisyon kılavuzluğunda dipnotlarda ve kaynakçada belirtilmiştir. Sayfa ve boyut düzenlemesi gibi şekilsel düzenlemeler ise Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kılavuzu yönlendirmelerine göre yapılmıştır.

Çalışma asıl metin olan *ed-Dürrü'l-yetîm* hakkında yapılan kısa açıklamalar sonrası şerhli eserin Muhammed Dârendevî'ye âidiyeti, eserin ismi, eserin telif ediliş sebebi, içeriğindeki ana ve alt başlıklar sırayla ele alınmış ve bir bütünlük sağlaması açısından gerekli izahlar eşliğinde okuyucuya sunulmuştur. Müellif şerh ettiği asıl metni kendi nüshasında herhangi işaretle belirtmemiş, yalnızca bazı kısımlarda “yani” manasında “اي” ve “örnek vermek gerekirse” manasında “مثل” veya “نحو” gibi kelime seçimleriyle ve İmam Birgivî'ye atıfla “قال” ifadesini kullanmıştır. Yalnızca sonlara doğru birkaç başlığın kırmızı mürekkep ile yazılması dışında asıl metin müellif

tarafından doğrudan belirtilmediği için bu çalışmada okuyucunun ana metni rahat fark edebilmesi maksadıyla orijinal metin kalın yazı stili ile yazılmıştır. Bu belirtme işleminde tahkikli metin temel alınmıştır.² Yazma eser elimizde dijital olarak bulunduğu için ebat ve boyut bilgisi, cildi, kumaş mı yoksa deri mi olduğu, mıklep ve diğer fizikî bilgileri bilinmemektedir. Nesih türüne benzer bir yazıya sahip olan eserin satır 21 olduğu ve nüshanın üzerinde bulunan bazı çizgi ve işaretlerin ise gelişigüzel konulduğu ifade edilebilir. Bunun yanında yapılan ilavelerden biri de çalışmanın yazma nüsha ile takip edilebilmesi açısından varak numaraları neşre yazılmıştır. Müellif risâlenin başlıklarını Allah'ın yardımı ve lütfu keremi ile başlıklandırıdığını ifade etmiş³ olsa da nüshada başlıklandırmaya dair herhangi bir düzenleme veya işaret bulunmamaktadır. Neşirde başlıklandırma tarafımızca yapılmıştır. Bu başlıklandırma işlemi için ana başlıklar “باب”, alt başlıklar ise “فصل” olarak yazılmıştır.

Çalışmanın usul ve muhtevasının ele alındığı kısmında teknik terimler Arapça asılları ile verilmiş ve yer yer kısa açıklamalar yapılmıştır. Bu süreçte okuyucunun aşırı Arapça tanımlarla yorulmaması için itina gösterilmiş, ancak Türkçe kullanıldığında terimlerin doğru anlaşılmasına da dikkat edilmiştir. Bu iki nokta arasında denge sağlanarak akademik bir dil kullanılmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte âyetlerin meallarinde öznellikten kaçınmak ve muhtemel hataların önüne geçmek için kaynak olarak Türkiye Diyanet Vakfı'mızın 1997 tarihli baskısı olan *Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli* kullanılmıştır.

Dârendevî'nin kaynaklarının güvenilirliğini göstermek adına yaptığı atıflardan tespit edilenler gerekli dipnotlarda ve kaynakçada belirtilmiştir. Bununla birlikte nüshadaki imla ve dilbilgisi hataları olduğu gibi bırakılmış olup düzeltemeler dipnotlarda gösterilmiştir. Metne yapılan tüm ilaveler köşeli parantez ile gösterilmiştir.

---

² Tahkikli metin için bk; Cuma Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)* (İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 119-164.

³ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 26a.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. İMAM BİRGİVÎ VE MUHAMMED DÂRENDEVÎ

Bu bölümde ana metni kaleme alan İmam Birgivî ile bu metne şerh yazan Muhammed Dârendevî hakkında özlü biyografik bilgiler yer almaktadır.

1.1. İMAM BİRGİVÎ VE *ED-DÜRRÜ'L-YETÎM*

Bu alt başlıkta İmam Birgivî'nin hayatı, eserleri ve *ed-Dürrü'l-yetîm* eseri hakkında kısaca bilgi verilmiştir.

1.1.1. Hayatı

Tam ismi Takıyyüddin Mehmed'dir. Bugün İzmir'in Ödemiş ilçesine bağlı Birgi'ye nispetle İmam Birgivî olarak tanınmaktadır. "Birgili" olarak da bilinir. 10 Cemâziyülevvel 929/27 Mart 1523 Balıkesir doğumlu olan İmam Birgivî'nin babasının ismi Pîr Ali, annesinin ismi ise Meryem Hanım'dır. Hâfız, âlim ve zâhid bir şahsiyet olan İmam Birgivî her daim hakkı konuşmuş, toplumu bidatlere ve hurâfelere karşı ikaz etmekten geri durmamıştır. Devrinin önde gelen devlet adamlarına adaletsizliklerle mücadele etme nasihatleri başta olmak üzere; haksızlık, rüşvet ve para karşılığı ilmî unvanlar verilmesi gibi manevî çürümeye karşı çıkmış ve her zaman doğruyu söyleme açısından cesaretiyle temâyüz etmiş bir âlimdir. İtikatta Mâtürîdî, amelde ise Hanefî olan İmam Birgivî bidatçi mutasavvıflara karşı da mücadele etmiştir. Kısacası o, bâtıl inanç kimden ve nereden olursa olsun karşısında durmuştur. Birgi'de padişah 2. Selim'in üstadı Birgili Atâullah Efendi'nin yaptırdığı medresede müderrislik yaparken ilmî ehliyeti ve cesâretiyle şöhret bulan İmam Birgivî memleketin pek çok yerinden talebelerin kendisinden ders almak için oraya akın

etmesine vesile olmuştur. İmam Birgivî miladi Eylül 1573 senesine denk gelen tarihte İstanbul yolculuğu esnasında veba sebebiyle vefat etmiş, cenazesi Birgi'ye defnedilmiştir. Büyük Müslüman Türk âlimi İmam Birgivî vefat ettiğinde hicrî takvime göre 52 yaşındaydı.¹

1.1.2. Eserleri

Bidat ve hurafelere karşı doğru dînî bilgiyi düstur edinen İmam Birgivî'nin eserleri hâlen daha gerek medreselerde gerekse şahsi kütüphanelerde mevcut olup okunmaya, müzâkere ve mütalaa edilmeye devam etmektedir. Bunlardan önce çıkanların bazıları ise şunlardır; *Ṭarîkatü'l-Muhammediyye*; Arapça olan *Ṭarîkatü'l-Muhammediyye* İmam Birgivî'nin hayatının son zamanlarına tekabül eden bir eser olması hasebiyle müellifin fikrî dünyasını tam olarak yansıtmaktadır. Bidat, hurâfe ve bâtil inançlara karşı sahih ve doğru bilgiyi, takvayı ve dosdoğru yol olan Hz. Muhammed'in (s.a.v) yolu olan sünnet-i seniyyeye sımsıkı sarılmayı ve ona bağlılığın gerekliliğini izah ettiği sohbet tarzında ve soru cevaplı şekilde ele alınan bilgiler ışığında ahlak ve tasavvuf alanında kaynak kitap mesâbesinde bir eserdir.²

el-'Avâmil ve *İzhâr*; Bir şekilde Arapça öğrenmeye yolu düşmüşlerin okumasalar dahi isimlerini mutlaka duymuş oldukları, Arapça dil bilgisinin öğretiminde halen daha okunan ve okutulan şöhretli bu iki eser tertipli ve öz bilgilerden oluşmaktadır. *el-'Avâmil* ana metin, *İzhâr* ise onun şerhi kabîlindendir.³

Vasiyetnâme; Müellifin en tanınmış eserlerinden olan *Vasiyetnâme*, ilk sayfasında geçen “vasiyet” kelimesinden mütevellit bu şekilde şöhret bulmuştur. “Risâle-i Birgivî” olarak da bilinmektedir. İmam Birgivî'nin fıkıh, kelam ve ahlak mevzularını okuyan herkesin rahatça anlayabileceği şekilde ele aldığı bu eseri

¹ Emrullah Yüksel, “Birgivî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/191-194.

² Huriye Martı, “et-Tarîkatü'l-Muhammediye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/106-108.

³ Yüksel, “Birgivî”, 6/193.

çocuklara ilmiyal bilgilerinin ezberletilmesi için kullanılmış çokça rağbet edilen eserlerden biridir.⁴

1.1.3. *ed-Dürrü'l-yetîm*

Tecvid ilmiyle alakalı kısa ve öz ama bir o kadar da kıymetli bir muhtevaya sahip olan iki varaklık bir risâledir.⁵ Bu risâle tecvid ilminin tanımı, harflerin mahreçleri ve sıfatları, sâkin nûn ve sâkin mîm harflerinin halleri, vakfın tanımı ve çeşitleri gibi hususları içermekte olup Kur'ân okurken yapılan muhtemel hataların ikâzı olan tembihat kısmıyla son bulmaktadır. Bu risâlenin tahkikli bir çalışması Bağdat Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi hocalarından Muhammed Abdülkâdir Halef tarafından hazırlanmıştır.⁶ Ancak hazırlanan bu çalışmanın içerdiği hatalar ve akademik noksanlığı sebebiyle yeniden tahkik edildiği belirtilmiştir.⁷ İmam Birgivî'nin bu risâlesinde Kur'ân okumanın faziletlerine veya devrinde kendisinin de çok karşı çıktığı ücret karşılığı Kur'ân okuma gibi hususlara temas etmeyip yalnızca tecvid ilmiyle alakalı olarak kaleme almış olmasının sebebi eserini tedrisata hasretmiş olması muhtemeldir.⁸

1.1.4. *ed-Dürrü'l-yetîm* Şerh ve Tercümeleri

Bu başlık altında *ed-Dürrü'l-yetîm* üzerine yapılan çalışmalardan kısaca bahsedilecektir; öncelikle kaynaklarda Birgivî'nin kendisine ait bir *ed-Dürrü'l-yetîm* şerhi olduğu belirtilmiş⁹ olsa da bu bilginin doğruluğu tespit edilememiştir.¹⁰ *Şerhu'd-dürri'l-yetîm fi't-tecvîd*; müellifi Ahmed Fâiz b. Muhammed er-Rûmî el-Akhisârî Saruhânî (ö. 1041/1631).¹¹ *Şerhu'd-dürri'l-yetîm*; müellifi Dâvûd-i Karsî (ö.

⁴ Ahmet Turan Arslan, "Vasiyetnâme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/556-558.

⁵ Yüksel, "Birgivî", 6/194.

⁶ Huriye Martı, *Birgivî Mehmed Efendi Hayatı, Fikir Dünyası ve Hadisçiliği* (Ankara: TDV Yayınları, 2021), 87.

⁷ Öztürk, *İmam Birgivî'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 6.

⁸ Martı, *Birgivî Mehmed Efendi*, 87.

⁹ Yüksel, "Birgivî", 6/194.

¹⁰ Öztürk, *İmam Birgivî'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 44.

¹¹ Tefarruat için bk; Öztürk, *İmam Birgivî'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 41.

1169/1756).¹² Söz konusu bu şerh Enis Zengin tarafından tahkik edilip yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır.¹³ Şerh çalışmaları haricinde *ed-Dürri'l-yetîm* üzerine yapılan tercümeler de mevcuttur; *Tercüme-i Dürri'l-Yetîm*; müellifi İbni Atavî Mustafa b. İbrahim (ö. 1146/1733-34)¹⁴ ve diğer bir başka tercüme ise Ali Mehdi b. Hüseyin Edirnevî'ye (Eskicizâde) (ö. 1243/1827-28) ait olan *Tercüme-i Dürri'l-Yetîm* isimli tercümedir.¹⁵ Söz konusu tercüme iki farklı yüksek lisans çalışmasına konu olmuştur.¹⁶ Bir diğer tercüme de *Tercüme-i Dürri'l-Yetîm*'dir ki müellifi Ahmed b. Yunus İspartavî'dir.¹⁷

1.2. MUHAMMED DÂRENDEVÎ'NİN HAYATI

Bu eserinde kendisini Muhammed Dârendevî olarak tanıtmış olup¹⁸ başka kaynaklarda ismi Mehmed Said olarak geçer.¹⁹ Soyu Hz. Hüseyin'e dayanır, yani seyittir. Bir erkek, bir de kız kardeşi vardır.²⁰ Başka bir kaynak ise 4 erkek kardeş olduğunu kaydetmektedir.²¹ Tevellüt ve vefat tarihi meçhuldür²² fakat *Cevheru'l-vesîm şerhu'd-dürri'l-yetîm* isimli eserini 1210/1795 senesinde tamamladığı

¹² Tefarruat için bk; Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürri'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 42-43.

¹³ Enis Zengin, *Dâvûd-i Karsî'nin Şerhu'd-Dürri'l-yetîm Adlı Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi* (Yalova: Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022).

¹⁴ Tefarruat için bk; Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürri'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 45.

¹⁵ Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürri'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 45.

¹⁶ Bk; Muhammed Baki Akdeniz, *Eskicizade Seyyid Ali Mehdi B. Hüseyin ve Tercüme-i Dürri-i Yetim Adlı Eserinin Tecvid Literatüründeki Yeri* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), Ercan Çaylar, *Eskicizade'nin Tecvit İlmine İlişkin Görüşleri ve Terceme-i Dürri-i Yetim Adlı Eseri* (Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

¹⁷ Tefarruat için bk; Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürri'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 46.

¹⁸ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 25b.

¹⁹ Ahmed Akgündüz vd., *Darende Tarihi* (İstanbul: Somuncu Baba Araştırma ve Kültür Merkezi Yayınları, 2002), 817.

²⁰ Ahmet Gül, "Fethullah El Mevsîlî (Musulî)", *Somuncu Baba Kültür Edebiyat Araştırma Dergisi* 14/3 (Eylül 1997), 32.

²¹ Hanifi Hoca, *Darende Tarihi*, "Darende Kazası Tarihçesi", nşr. Resul Kesenceli, *Somuncu Baba Kültür Edebiyat Araştırma Dergisi* 10/3 (Eylül 1996), 36.

²² Akgündüz vd., *Darende Tarihi*, 817.

ifadesinden²³ yola çıkarak bu tarihten sonra öldüğü söylenebilir.²⁴ Babası dönemin ulemasından Fethullah Mevsilî'dir.

Muhammed Dârendevî *Kitābün fî'l-Ebyāti ve'l-inşāiyyāt* isimli telifinde hayatını anlatırken şaşalı bir düğün ile evlendiğini söylemiş olsa da kiminle veya kimin kızı ile evlendiğini zikretmemiştir. Başka kaynaklara bakıldığında bu evliliğin Cebecizade Mehmed Paşa isimli paşanın kızı ile olduğu anlaşılmaktadır. Bu evlilikten takriben iki yıl sonrasına tekabül eden 1175/1761'de Ahmed Nushi isminde bir oğlu, 1178/1765 senesinde de bir kız evladı dünyaya gelmiştir. Oğlu Ahmed Nushi "Seyyid Ahmed Bey" isminde maruf olmuş olup takriben 50 yaşında İstanbul'da vefat etmiştir. Bayezid Camii kabristanlığında medfundur.²⁵

Muhammed Dârendevî başta Darende olmak üzere Kilis, Antep, Trabzon, Erzurum ve Halep gibi muhtelif beldelerde müderrislik yapmıştır.²⁶ Hemşerisi ve büyük destekçisi Konya valisi Darendeli Abdurrahman Paşa'nın vesilesi ile Hadim müftüsü ile tanışmıştır. Bu tanışıklık sayesinde İstanbul'da şeyhülislam ile görüşmüş ve bu görüşmeden sonra Darende müftülüğüne tayin olmuştur. Darende'de 8 ay kadar müftülük vazifesi akabinde Çürük veya Çürükoğlu lakabıyla bilinen biriyle aralarının açılmasından sonra bu şahsın tesiriyle 1173/1759 senesinde müftülüğten azledilmiştir. Her ne kadar müftülüğten azledilmiş olsa da müderrislik yapmaya devam etmiştir.²⁷ Akşehir taraflarında vazife yapan Darendeli Yusuf Paşa'yı ziyaret etmiş ve ondan aldığı desteklerle Hüseyin Paşa'nın babası için yaptırdığı medreseyi tadilattan geçirerek yine bu medresede müderrislik yapmıştır. Bununla birlikte Muhammed Dârendevî müderrislik yaparken tahsil hayatına da devam etmiştir. Antep, Kilis, Urfa ve Halep'te bulunmuş; Halep'te bulunduğu sırada babasının hayatında bir dönüm noktası olan Hüseyin Paşa'nın büyük iltifatlarına nail olmuştur.²⁸ Babası Fethullah Mevsilî'nin hayatını Hüseyin Paşa'dan önce ve Hüseyin Paşa'dan sonra olmak üzere çok net bir şekilde ikiye ayırmak mümkündür. Hüseyin Paşa 27 sene hac emirliği

²³ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 51a.

²⁴ Abdullah Akyüz, *Osmanlı Kırâat Âlimleri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 148.

²⁵ Akgündüz vd., *Darende Tarihi*, 819.

²⁶ Akgündüz vd., *Darende Tarihi*, 817.

²⁷ Akgündüz vd., *Darende Tarihi*, 818-819.

²⁸ Akgündüz vd., *Darende Tarihi*, 817.

yapmış biridir²⁹ ki onun mevkisinin anlaşılması açısından bilinmesi gereken bir malumdur. Fethullah Mevsilî ile Hüseyin Paşa'nın tanışıklığı paşanın Musul valiliği sırasında gerçekleşmiş olup Hüseyin Paşa Fethullah Mevsilî'nin ilim ve irfanına hayran olması sebebiyle onu Darende'ye kazandırmak istemiş ve Darende'de kalmaya ikna etmiştir.³⁰

Fethullah Mevsilî'nin Hüseyin Paşa'dan önceki hayatına bakıldığında fakirlik, perişanlık ve değerinin bilinmediği görülmektedir. Öyle ki kaynaklarda geçen şu hatıra çok acıklıdır; bir gün Fethullah Mevsilî'nin evinden yanına küçük bir cariye kız gelir. Pazara çıkıp alışveriş yapmak için kendisinden pazar parası ister. Fethullah Mevsilî'nin üzerinde soğan alacak kadar para yoktur. O sırada oradan geçmekte olan bir Yahudiye ayakkabısını satmıştır da pazar parasını öyle çıkarmıştır.³¹ İşte Muhammed Dârendevî de başta babası ve kendisine gösterdiği izzet ü ikram ve türlü imkanlar sebebiyle Hüseyin Paşa'dan meth u senâ ile bahseder.³² Babasının Musul'dan Darende'ye getirilişi hakkında şu dizeleri kaleme alır;

Muhâcir eylemişdi vâlidimi / Getürüb eylemiş idi nedîmi / Bu dersâne binâsıyla o mesrûr / Edüb ihsânla etmişdi ki ma'mûr³³

Dârendevî, babasının Darende'ye getirilmesinde emeği olan ve Hüseyin Paşa'nın da oğlu Yusuf Paşa³⁴ hakkında da methu senâ ile bahsetmektedir.³⁵ Muhammed Dârendevî'nin hayatı, hocaları, yaptığı seyahatleri ve Hüseyin Paşa ile Yusuf Paşa gibi üzerinde emeği olanları hakkındaki malumata beyitler halinde tanzim ettiği *Kitâbün fî'l-Ebyâti ve'l-inşâiyyât* isimli eserinden ulaşılmaktadır. Başlı başına bir çalışmaya konu olacak konumda gözüken *Kitâbün fî'l-Ebyâti ve'l-inşâiyyât* mesnevi tarzında kaleme alınmış bir eser olup müellif Muhammed Dârendevî'nin

²⁹ Hanifi Hoca, *Darende Tarihi*, "Darende Kazası Tarihçesi", nşr. Resul Kesenceli, *Somuncu Baba Kültür Edebiyat Araştırma Dergisi* 9/2 (Haziran 1996), 29.

³⁰ Hoca, *Darende Tarihi*, 36.

³¹ Muhammed Emîn bin Hayreddîn el-Hatîb el-'Umerî, *Kitâbü Menhel el-evliyâ' ve meşrab el-esfiyâ' min sâdâti'l-Musul el-hudebâ'* (İskenderiye: İskenderiye Belediye Kütüphanesi, 1120/363b), 74a-74b. , 'İsmâüddîn 'Usmân bin 'Alî bin Murâd el-'Umerî, *er-Ravdu'n-naḍru fî tercemeti üdebâ' el-'asr*, thk. Selim en-Na'imî (Bağdat: el-Mecme'ul-'İlmiyyi'l-'Irâkî, 1395/1975) 2/9.

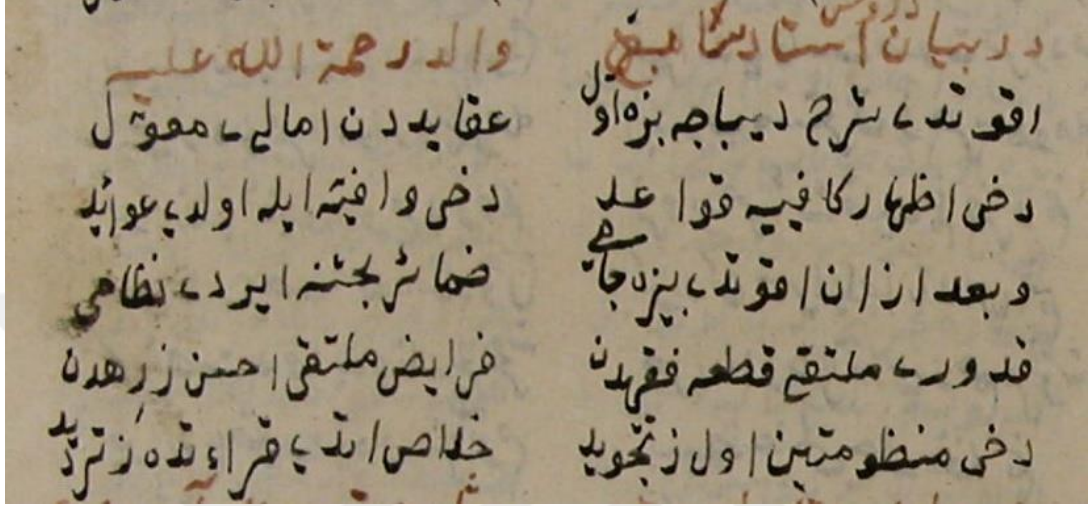
³² Muhammed Dârendevî, *Kitâbün fî'l-Ebyâti ve'l-inşâiyyât* (Konya: Konya Yazma Eserler Kütüphanesi, Darende, 569/1259), 42a. , Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 25b.

³³ Dârendevî, *Kitâbün fî'l-Ebyâti ve'l-inşâiyyât* (Darende, 569/1259), 42a.

³⁴ Hoca, *Darende Tarihi*, 36.

³⁵ Dârendevî, *Kitâbün fî'l-Ebyâti ve'l-inşâiyyât* (Darende, 569/1259), 41a.

biyografisinde ana kaynak teşkil eden de yine bu eserdir. Nebî aleyhisselâma “der na‘at” ile başlıklandığı beyitleri³⁶ sırayla dört râşid halife, aşere-i mübeşşere, cümle sahabe-i kiram, 4 mezhep imamları ile devam etmiştir.³⁷ *Kitābün fi’l-Ebyāti ve’l-inşāiyyāt*’ı niçin telif ettiği beyanıyla³⁸ devam eden eserinde ders aldığı toplam 23 üstadını “der sitāyiş” başlıkları altında zikretmiş ve onlardan aldığı dersleri ve

okuduğu kitapları anlatmıştır. Yedinci üstadı olduğunu bildirdiği babasıyla alakalı kısmı “der beyān-ı dürūs” olarak başlıklandırmış ve ondan okuduğu dersleri sıralamıştır.³⁹

Şekil 1: Muhammed Dârendevî’nin Yedinci Üstadı Babası Fethullah Mevsilî ile Alakalı Dizeleri

Dârendevî’nin hayatını da içeren *Darende Tarihi* isimli kitapta verilen bilgiler, *Kitābün fi’l-Ebyāti ve’l-inşāiyyāt* isimli eserdeki bilgiler ile mukayese edilmiş ve kaydedilen verilerin doğruluğu görülmüştür. Dârendevî’nin mezkûr eserden yola çıkarak şiir ve beyit konusunda mahir olduğu rahatlıkla ifade edilebilir. 82 varaktan oluşan bu eserin değişen konu ve hat göz önüne alındığında babası Fethullah Mevsilî’nin eseri ile müşterek bir mecmua olduğu düşünülebilir zira babası ile ortak mecmua olarak kayıt altına alınmış birden fazla eseri vardır. “Müşterek mecmua” konusu açılmışken müellifin eserleri ile alakalı şu hususu da paylaşmakta fayda var. Yaptığımız araştırmalar neticesinde *Cevher’ul-vesîm şerhu’d-dürr’il-yetîm* isimli eserin Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü Darende koleksiyonunda 562/1252

³⁶ Dârendevî, *Kitābün fi’l-Ebyāti ve’l-inşāiyyāt* (Darende, 569/1259), 35b.

³⁷ Dârendevî, *Kitābün fi’l-Ebyāti ve’l-inşāiyyāt* (Darende, 569/1259), 36a.-37b.

³⁸ Dârendevî, *Kitābün fi’l-Ebyāti ve’l-inşāiyyāt* (Darende, 569/1259), 37b.

³⁹ Dârendevî, *Kitābün fi’l-Ebyāti ve’l-inşāiyyāt* (Darende, 569/1259), 40a.

demirbaş numaralı tek bir nüshası bulunmuştur. Bulunan tek nüsha ile alakalı literatürdeki bir hatayı da düzelttiğimize inanıyoruz. Şöyle ki çalışmanın başladığı tarihlerde elimizdeki nüsha Yazma Eserler kataloğunda “Feth-Allâh b. Mahmûd el-Mavsîlî ed-Dârendevî” isimli müellife, yani Muhammed Dârendevî’nin babasına ait olarak listeleniyordu. Hatta daha önceki bazı çalışmalarda *Cevher’ul-vesîm şerhu’d-dürr’il-yetîm* adlı bu eser müellifinin babasına nispet edilmişti⁴⁰. Bunun sebebinin ise Yazma Eserler’de bu şekilde kayıtlı olmasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Hatta biz de çalışmamıza başladığımızda yazma eseri talep ederken bu isim ile talep etmiş; Yazma Eserler sitesinde 44 Dar 382/2 demirbaş numarası ile kayıtlı olan bu eser de bize ulaştırılmıştı. Daha sonraki zamanlarda başka yazmalar araştırmak için kurumun sitesine girdiğimizde bazı değişiklik ve güncellemelerin yapıldığını, bu güncellemeler içerisinde de Konya Yazma Eserler Bölge Müdürlüğü’nün henüz sisteme geçirilmediğini, elimizdeki demirbaş numarası ile yaptığımız aramalarda dahi mevcut nüshaya ulaşamadığımızı fark ettik. Bölge müdürlüğündeki muvazzaflarla yaptığımız görüşmeler neticesinde ellerindeki katalog bilgilerinin henüz sisteme işlenmemiş olduğunu ve bu işlemlerin kendilerinin uhdesinde değil de bakanlıkla alakası olduğunu ifade ettiler. Konya Bölge Müdürlüğü’nün bu nüshalarla alakalı olarak aktardığına göre daha önce Malatya Darende Mehmet Paşa Kütüphanesi’nde bulunan ve oradan da bölge müdürlüğüne gelen bütün yazma eserlerin dijital taramalarının hazır ve kullanıma uygun olduğunu, yalnızca asıl siteye yüklenmediğini öğrendiğimizde gerekli incelemeler neticesinde bizim de talep ettiğimiz 44 Dar 382/2 demirbaş numaralı yazma nüshanın Darende Mehmet Paşa Kütüphanesi’nden Konya’ya getirilirken zaten Muhammed Dârendevî’ye ait olarak kayıtlanmış olduğunu gördük. Yani taşıma işlemi sırasında verilen ve sisteme o demirbaşla kaydedilirken bölge müdürlüğünce nispeti Muhammed Dârendevî’ye yapılmış iken kurumun sistemine ise “Feth-Allâh b. Mahmûd el-Mavsîlî ed-Dârendevî” olarak kaydedilmiş olmasının muhtemel sebebinin babasının eserleri ile bir mecmua içerisinde bulunmasından kaynaklı olduğu tahmin edilmektedir. Çünkü *Cevher’ul-vesîm şerhu’d-dürr’il-yetîm* 25b varak numarası ile başlamaktadır. Bununla birlikte elimizdeki listeye göre talep ettiğimiz Darende koleksiyonuna ait 562/1252 demirbaş numaralı yazma eserin yine

---

⁴⁰ Muhtemelen yanlış kataloglanmadan kaynaklanan bu hatalı nispetlerden biri için bk; Öztürk, *İmam Birgivi’nin Ed-Dürrü’l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 43-44.

en başta talep ettiğimiz eser ile aynı olduğunu da görmüş olduk. Böylelikle yanlış yapılan bir kataloglamayı da düzelttiğimize inanıyoruz. İlave olarak şunu da belirtelim buradaki hata mükerrer bir durum da değil zira daha önceki çalışmalarda yazma nüsha zaten Muhammed Dârendevî'ye nispet edilmiş.⁴¹

Tarafımızca yapılan araştırmalar neticesinde Muhammed Dârendevî'nin önünüzdeki çalışmaya konu olan *Cevheru'l-vesîm şerhu'd-dürri'l-yetîm* isimli eseri başta olmak üzere otobiyografisi olarak değerlendirilebilir konumda bulunan *Kitâbü'n fi'l-Ebyâti ve'l-inşâiyyât* dışında 280/472 demirbaş numaralı *Kitâbü'n Dürretü'l-vahîd fi şerhi't-tevhîd* isimli eseri ile 584/1274 demirbaş numaralı *Dürretü'l-muğıyye* isimli eseri olmak üzere iki eseri daha Konya Yazma Eserler Kütüphanesi'nde Darende koleksiyonunda kayıtlı olduğu tespit edilmiştir. Babası ile birden fazla ve farklı müşterek mecmualarda⁴² eserleri olsa da bunlardan bazılarının yalnızca müstensihliğini yapmıştır.⁴³ Bütün bu bilgiler ışığında Muhammed Dârendevî'nin babası Fethullah Mevsilî'nin 1159/1746 senesine kadar kendisinin 207 eser telif ettiği⁴⁴ ve Yahya R'ad Haydar isimli muhakkikin yapmakta olduğu geniş tahkik çalışması⁴⁵ göz önünde bulundurulduğu takdirde müşterek mecmualardan Muhammed Dârendevî'ye ait başka nüsha örneklerinin çıkması da muhtemeldir. Bununla birlikte babası Fethullah Mevsilî'nin eserleri üzerinde yapılmakta olduğu gibi Muhammed Dârendevî'nin eserlerinin de bir külliyat olarak çalışılma imkânı ve potansiyeli yüksektir.

⁴¹ Bu nispetlerden biri için bk; Akyüz, *Osmanlı Kırâat Âlimleri*, 148-149.

⁴² Akgündüz vd., *Darende Tarihi*, 820.

⁴³ Akyüz, *Osmanlı Kırâat Âlimleri*, 149.

⁴⁴ Akgündüz vd., *Darende Tarihi*, 806.

⁴⁵ Hüseyin Örs, “Fethullâh İbnü's-Sabbâğ el-Mevsilî (ö. 1162/1749), Ferîdetü't-Te'lîf ve Şerîdetü't-Tasnîf min Fethillâhi'l- Habîri'l-Latîf, Beyrut: Dârü'l-Muktebes, 2022. 615 sayfa.” *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 11 (Haziran 2023), 150.

İKİNCİ BÖLÜM

2. CEVHERU'L-VESÎM ŞERHU'D-DÜRRİ'L-YETÎM ADLI ESERİN USÛL VE MUHTEVA AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Çalışmanın bu kısmında *Cevheru'l-vesîm şerhu'd-dürri'l-yetîm*'in âidiyetiele alınmış olup akabinde eser usûl ve muhtevası açısından incelenmiştir.

2.1. CEVHERU'L-VESÎM ŞERHU'D-DÜRRİ'L-YETÎM RİSÂLESİNİN MUHAMMED DÂRENDEVÎ'YE ÂİDİYETİ VE İSMİ

Cevheru'l-vesîm şerhu'd-dürri'l-yetîm tecvid risâlesinin müellifi Muhammed Dârendevî'ye değil de babası Fethullah Mevsîlî'ye nispet edilmesi ile alakalı hatalı tespit daha önceki sayfalarda izah edilmişti. Tekrar etmek gerekirse eserin Muhammed Dârendevî'ye âidiyeti hakkında büyük ihtimalle kendisine aittir zira eserde kendisini “Hüseyin Paşa Medresesi müderrisi, müftü Seyyid Muhammed Dârendevî”¹ olarak tanıtmış ve böylece eseri kayıt altına almıştır. Gerek mezkûr eserinde kendini tanıtmayı ve gerekse otobiyografisi mesabesindeki *Kitâbün fî'l-Ebyâti ve'l-inşâiyyât* eserindeki el yazısının aynı olması hasebiyle bu nüshanın müellif nüshası olduğu düşünülmektedir. Bununla birlikte satır aralarındaki minhuvât kayıtlarının bulunması eserin müellif nüshası olmasına delil gösterilebilir. Bu minhuvâtlar dipnotlarda köşeli parantez kullanılmaksızın belirtilmiştir. Eserin isimlendirilmesine gelinecek olursa o, eserini “Allah'tan bir yardım olarak, onu *Cevheru'l-vesîm şerhu dürri'l-yetîm* olarak isimlendirdim.”² demiştir. Bu isimlendirme kelime kelime ele alındığında ise “dür”, “dürretün” kelimesinin çoğulu, iri inci taneleri demektir.³ “Yetîm” benzeri olmayan manasında da kullanılan bir kelime olup lügatte “dürretün yetîmetün” yani ‘benzeri

¹ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 25b.

² Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 26a.

³ Muhammed b. Mükerrrem b. Alî Ebû'l-Faḍl Cemâlüddîn ibn Manzûr el-Ensâriyyi er-Rüveyfî'î el-İfrîkî, *Kitâbü Lisânü'l-'Arab* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1414), 4/282.

olmayan inci' tâbirinin yer aldığı görülmüştür.⁴ Farsça kökenli olan “cevher” içinden mücevher çıkan şey, bir şeyin cevheri/özü, onun yaratıldığı asıl tabiatı manasına gelen bir kelimedir.⁵ “Vesîm” kelimesinin aslı ise “vesm” idir. Dağlamanın bıraktığı iz, dağlama izi, damgalama, işaret manasındadır.⁶ Bu bilgiler ışığında eserin ismini “Benzersiz incilerden iz bırakan öz” olarak Türkçeleştirmek mümkündür.

2.2. RİSÂLENİN USUL VE MUHTEVA AÇISINDAN ANALİZİ

Önünüzdeki çalışma bu sayfa itibariyle şerhli metnin konu bütünlüğü gözetilerek başlıklandırılmış ve bu bilgiler yine konu bütünlüğünde okuyucusuna sunulmuştur.

2.2.1. Müellifin Mukaddimesi

Hicrî 4. asır itibariyle⁷ Müslümanlar muhtevası her ne olursa olsun yazdıkları eserlere besmele, hamdele ve salvele ile başlamışlardır.⁸ Hamdele salvele ile başlamak o denli mühim bir iştir ki müellif eserinde kendisini tanıtmaya dahi veya eserine bir isim koymaya dahi hamdele ve salvele ile başlamaktan çoğu kez taviz verilmemiştir.⁹ Elinizdeki risale de hamd ve salvele ile başlamış, edebi dilin incelikli kullanılmış örneklerinden biridir. Muhammed Dârendevî Allah’a hamd ederken “onun yardımını umarak” ifadesiyle başlamış ve akabinde onun peygamberine, peygamberin izinden giden sebat ehline, onun ailesine salât ve selâm etmiştir. “Emmâ ba’dü” ifadesinden sonra kendisini “Zayıf ve yıpranmış bir kul, Hüseyin Paşa Medresesi müderrisi, müftü, Fethullah Mevsilî oğlu Seyyid Muhammed Dârendevî” diye mütevazı bir şekilde tanıtmıştır.¹⁰

Tecvid ilmiyle alakalı yaptığı araştırmadan bahsederken devrinin büyük âlimi ve parlak yıldızı olarak tanımladığı Muhammed Birgivi’nin harikulade bir üsluba ve ince

⁴ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, 12/546.

⁵ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, 4/152-153.

⁶ İbn Manzûr, *Lisânü’l-‘Arab*, 12/535-536.

⁷ Tuğrul Tezcan, “Bir Klişenin Şerhi: Hamdele, Salvele Ve Ba’dü İfadesinin Davud el-Hanefî el-Karsî el-Birgivi’de Çağrıştırdıkları”, *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 3/1 (Haziran 2019), 58.

⁸ Bekir Biçer, “Tarih Yaratılışla Başlar”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 5/17 (Ekim 2018), 122.

⁹ Sami Arslan, “Hamdele-Salvele’nin Dili: Telifte Yetkinlik Aracı Olarak Berâ’etu’l-İstihlâller”, *Osmanlı Araştırmaları* 57 (Haziran 2021), 309-310.

¹⁰ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darendevî, 562/1252), 25b.

bir ifade tarzına sahip olduğunu tarif ettiği *ed-Dürri'l-yetîm* isimli tecvid risâlesiyle karşılaştığını söylemiştir. Öyle ki bu risâleyle alakalı mana inceliklerini ortaya koyacak herhangi bir şerh görememiş, talebeleri de kendisinden bu risâlenin müphem yönleri ve gizli noktalarını ortaya çıkarmasını istemişlerdir.¹¹ Muhammed Dârendevî de talebelerinin bu edepli isteğini kırmayıp kabul ettiğini söylemiştir.¹²

Dârendevî bu girizgâhın akabinde yaşadığı dönem ve dönemin insanları hakkında serzenişte bulunmaya başlamış, tecrübe ettiği sosyal hayat üzerinden sert toplumsal eleştiriler sarfetmiştir. Öyle ki anlayış ve bilgiye sahip insanların yok olduğundan, insanların din ilimlerine dair ilgisizliğinden, hatta dînî bilginin kalmadığından şikâyet etmiştir. Tüm bunların yanında bütün uğraş ve çabaların dünyevî işlere yöneltilmesinden, ilim yerine eğlence yerlerine; şarkıcılara teveccüh edilmesinden, gerçeğe aykırı hüküm verilmesinden dolayı bu zihniyetteki insanların hayvandan ve hatta böceklerden daha aşağı olduğundan bahsederken şu üç ayetten iktibas yapmıştır; *هَؤُلَاءِ لَضَالُّونَ إِنَّ رَأْيَهُمْ قَالُوا وَإِذَا* “Müminleri gördüklerinde ‘Şüphesiz bunlar sapıtmış’ derlerdi.”¹³ *قَسَوْرَةَ مِنْ كَانَتْهُمْ حُمُرٌ مُسْتَنْفِرَةٌ فَرَّتْ* “Âdeta arslandan ürktüp kaçan yaban eşekleri gibi (hâla) öğütten yüz çeviriyorlar.”¹⁴ *أَلْعَفِلُونَ لَكَ هُمْ وَأُولَ* “Ve onlar gafillerin kendileridir.”¹⁵ Dârendevî bu ayetler akabinde tüm şer ve kötülüklerden Allah’a sığınmış olduğunu ifade etmiş ve bu yozlaşmış düzende yapmış olduğu çalışmaya insafla bakılmasını; tan edilmemesini ve haksızlık yapılmamasını kemâl ehlinden rica etmiştir. Tüm mükemmelliklerin ve tüm yardımın yüce Allah’tan geldiğini bilerek onun ne güzel bir vekil olduğuna işaret etmiş ve eserini isimlendirmesiyle alakalı olarak şöyle demiştir; “Onu *Cevheru'l-vesîm şerhu dürri'l-yetîm* ismiyle isimlendirdim.”¹⁶

Dârendevî metnin şerhine başlamadan evvel mukaddimesine devam etmiş, yeme içme ve diğer tüm işlerde Allah’ın ismiyle başlanması hususunun gerekliliğinden

¹¹ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 25b.

¹² Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 26a.

¹³ *Kur’ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli*, çev. Hayrettin Karaman vd. (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997), el-Mutaffifin 83/32.

¹⁴ el-Müdesir 74/50-51.

¹⁵ en-Nahl 16/108.

¹⁶ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 26a.

bahsetmiştir. Bismelenin ehemmiyetinden bahsetmek için şu ayetlerden iktibas etmiş ve bu nokta-i nazardan onları tefsir etmiştir;

رَبِّكَ أَقْرَأُ بِاسْمِ “*Rabbinin adıyla oku!*”¹⁷ Hira Mağarası’nda niçin ilk olarak bu ayet inmiştir? Murâd-ı ilâhiye Kur’ân’a büyük bir ehemmiyet atfetmiş olduğu, ona tazim edilmesi gerektiğini ve onu okumaya Allah’ın ismiyle başlamanın mecburi olduğu anlaşılmıştır. Bu emr-i ilâhiyeye göre her işin başında Allah’ın ismi anılmalıdır.¹⁸

أَسْمُ اللَّهِ عَلَيْهِ مِمَّا ذُكِرَ فَكُلُوا “... üzerine O’nun adını anılarak kesilenlerden yeyin.”¹⁹ Yüce Allah kesim işlemi hakkında bu âyeti indirmiştir. Bu âyet genel bir mecburiyeti ifade etmektedir. Yani kesilen hayvanın başında Allah’ın ismini anmak vâciptir. Bunu terk etmek etinin haram olacağı manasına gelmektedir. Yine Allah şöyle buyurmuştur;

لَمْ يَذْكُرِ اسْمُ اللَّهِ عَلَيْهِ مِمَّا تَأْكُلُوا وَلَا “*Üzerine Allah’ın adı anılmadan kesilen hayvanlardan yemeyin.*”²⁰ Kaideye göre bir işin zıddını emretmek, ona karşı yapılması lazım gelenin farz olduğuna işaret eder. Bu sebeple Allah’ın adını zikretmenin gerekli olduğu ve böylece o etin helal olduğu anlaşılır. Bu şekilde insanın ihtiyaç duyduğu her türlü iş ve fiillerde mükellef kişi besmele ile başlamakla emrolunmuştur.²¹

Dârendevî bismelenin ehemmiyetine devam etmiş ve bu sefer de hadis-i şeriften iktibas yapmış ve hadisi açıklamıştır; كُلُّ أَمْرٍ ذِي بَالٍ لَا يُبْدَأُ فِيهِ بِالْحَمْدِ أَفْطَحَ “Her türlü iş ki ona hamd ile başlanmaz ise o iş noksan olur.”²² Allah’ın ismiyle başlanmayan her iş eksik olur, tam olmaz. Yani besmelesiz başlanan bir iş hayır ve bereket açısından noksandır. İşte bismelenin terki durumunda böyle bir tehdit vardır. Bir işi terk etmeye yönelik tehdit o işin tersini yapmayı mecburi kılar. Bu gibi deliller her işin başında Allah isminin zikredilmesinin gerekliliğine dair açık ve net birer delildir.²³

¹⁷ el-Alak 96/1.

¹⁸ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 26a.

¹⁹ el-En’âm 6/118.

²⁰ el-En’âm 6/121.

²¹ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 26a-26b.

²² Ebû ‘Abdullah Muhammed b. Yezîd b. Mâce el-Kazvîni, *Sünen-i ibn Mâce*, thk. Şu‘ayb el-Arnâvût vd. (b.y.: Dâru’r-Risâletü’l-‘Âlemiyye, 1430/2009), “Nikah”, 20 (No. 1895).

²³ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 26b.

Dârendevî işlerin başında besmelenin kullanımı ile alakalı son olarak da peygamberlerin hayatlarından deliller getirmiş ve bu tarihi uygulamaları besmelenin kullanımının gerekliliğine dair delillendirmeye devam etmiştir. Öyle ki Hz. Süleyman'ın Belkıs'a yazdığı mektubun ve Hz. Nebî'nin (s.a.v) Rum imparatoru Herakles'e yazdığı mektubun besmele ile başladığını hatırlatmış ve böylece besmelenin yazımının bir peygamber uygulaması olduğunu ifade etmiştir. İşte bu tarihi vakıalardan yola çıkarak yazıya Allah'ın ismiyle başlanın takip edilmesi gereken bir uygulama olduğunu ifade etmiş, bir mushaf ve kitap yazılırken eserin başında Allah'ın isminin anılmasıyla Yüce Allah'tan bereket dilenmiş ve peygamber uygulamalarına uygun hareket edilmiş olunduğunu söylemiştir.²⁴

2.2.2. Asıl Metnin Mukaddimesi

İmam Birgivî eserine besmele ile başlamış²⁵, Dârendevî de “Bismillâhirrahmânirrahîm”i ilmî ve luğavî olarak harf harf ve kelime kelime açıklamıştır. Öyle ki İbn Hişâm en-Nahvî'den (ö. 761/1360) iktibasla “باء” harfinin 14 anlamını²⁶ sıralamış ve bazılarını şöyle izah etmiştir;

- İsti'âne / “الاستِئْذَانُ” (Yardım talep etmek / Destek istemek); Yardım istemek anlamındaki “باء” harfi bir araç, bir vasıta üzerine gelirse, bu durumda “بِسْمِ اللَّهِ”, “Allah'ın ismi ile” ifadesi sanki Allah'ın adını bir araç gibi kullanmak anlamına gelir ki bu uygun olmaz. Fakat burada iki farklı mana dikkate alınmalıdır. İlk manası fiilin bir araç ile yapılması, ikincisi ise fiilin Allah'ın adı olmadan geçerli olmamasıdır. Burada asıl kastedilen ikinci manadır. Yani fiilin Allah'ın ismiyle yapılmasıdır. Ayrıca, “باء” harfi burada ya yardım talep etmeyi veya eşlik etmeyi ifade eder. Hangisinin daha uygun olduğu hakkında uzun tartışmalar olmuştur ve bu tartışmalar hakkında Şeyhzâde'nin (ö. 950/1543) *Hâşiye* isimli eserine müracaat edilebileceğini ifade etmiştir.²⁷

²⁴ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darend, 562/1252), 26b.

²⁵ Öztürk, *İmam Birgivî'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 120.

²⁶ Abdullah b. Yusuf b. Ahmed b. Abdullah b. Yusuf Ebu Muhammed Cemâlüddîn İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb 'an kütübi'l-e'arîb*, thk. Mâzin el-Mübârek – Muhammed Ali Hamdullah (Dimeşk: Dâr'ul-Fikr, 1975), 137.

²⁷ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darend, 562/1252), 27a.

- Musâhabe / “المصاحبة” (Eşlik etmek); Bir işin Allah’ın ismiyle yapılmasına, O işe Allah ile başlamaya işaret eder. Bu durumda “بِسْمِ اللَّهِ”, “Allah’ın ismiyle” sözü yapılan işin Allah’ın eşlik etmesini ifade eder. Yani burada yapılan iş Allah’ın adıyla ve O’nun bereketiyle başlatılmış olur.²⁸
- İlsâk / “الإلصاق” (İliştirmek); İliştirmek veya yapıştırmak gibi manalara gelmektedir. Bu durumda “بِسْمِ اللَّهِ” “Allah’ın ismiyle” ifadesi Allah’ın adının fiile iliştiirildiğini; yani yapılan bu fiilin, bu işin Allah’ın ismiyle iliştiirildiğini, bütünleştiğini ve yüce Allah’a bağlandığını ifade eder.²⁹
- Ta’diye / “التَّغْيِيَة” (Geçirmek / Aktarmak); Fiilin bir şeye ulaşmasını veya o şeye geçirilmesi veya o şeye aktarım yapılması manasına gelmektedir. Bu durumda “بِسْمِ اللَّهِ”, “Allah’ın ismiyle” sözü bir işin, bir fiilin Allah’ın ismiyle başlatılmasını ve bu ismi işin bir parçası haline getirerek fiilin o isme bağlı bir şekilde yapılmasını ifade etmektedir.³⁰

Dârendevî ifade ettiğı bu tanımlarla alakalı yine bazı mukayeseler yapmıştır; “الإستعانة” yardım istemek ve “المصاحبة” eşlik etmek tanımları “باء” harfinin farklı manaları arasında yer almaktadır. Dârendevî de metninde bu iki mananın “بِسْمِ اللَّهِ”, “Allah’ın ismiyle” ifadesindeki kullanımın hangisinin daha öncelikli olduğuna dair tartışma yürütmüştür. İmkân olunursa Şeyhzâde’nin *Hâşiye* isimli eserine müracaat edilebileceğini ifade etmiştir. Ona göre bu iki mana arasındaki fark şöyle izah edilebilir; yardım isteme manasında kişi fiili gerçekleştirirken Allah’ın yardım ve inayetine müracaat eder. Eşlik etmede ise Allah’ın ismi o fiile direkt eşlik etmiş olur. Yani yapılan fiil, iş Allah’ın ismiyle birlikte olur. Kısacası “Bismillah” demek Allah’ın yalnızca yardımını ummak demek değil bilakis Allah’ın isminin o işin her safhasında olduğunu ve o fiilin Allah’ın ismiyle beraber yapıldığını ifade etmiş olunur. Yapıştırmak / iliştiirmek “الإلصاق” ve geçirmek / aktarmak “التَّغْيِيَة” manaları da fiilin vasfına göre devreye girer denilebilir. Yapıştıırma manasında fiil Allah’ın ismi ile bütünleşir. Geçirme manasında ise Allah’ın ismi o fiilin üzerine taşınır ve fiil O’nun, yani Allah’ın ismiyle yapılır.³¹

²⁸ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 27a.

²⁹ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 27a.

³⁰ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 27a.

³¹ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 27a.

Burada gerçekleştirilen tartışma için kısaca şunlar ifade edilebilir; Muhammed Dârendevî mukayese ettiği “الإستعانة” yardım istemek ve “المصاحبة” eşlik etmek manaları arasında bir tercih yapılması gerektiğini tartışmıştır. Yardım istemek manası için, fiilin başlangıcında Allah’tan destek istemek fikrine dayanırken, eşlik etmek manası ise daha geniş bir perspektifle Allah’ın mevcudiyetini ve onun bereketini yapılan işin her anına, her bir safhasına dahil etmeyi ifade eder. Hangi mananın evveliyatlı olduğu konusunda kesin bir görüş belirtilmez, ancak her iki mananın da geçerli olduğu ve bunun üzerinde düşünülmesi gerektiği ifade edilebilir.³²

Dârendevî dil bilgisi açısından farklı ekollere atıfla “والاسم” kelimesini şu şekilde tahlil etmiştir; Basra dil ekolünün âdeti olduğu üzere onlar kelimeye harekeli bir harfle başlamaları ve cezmlî bir harfle bitirmeleri sebebiyle bu kelimeye hemze-i vasl koymuşlardır. Bu önermeyi delillendirmede o, isimlerin “esmâ” ve “esâmî” olarak türetilmesi ve küçültme formu olan “sümeyye” ve “sümû” kökünden türetilmiş olmasını örnek göstermiştir. Kûfelilere göre ise kelimenin başındaki “فاء” harfi kurallara aykırı bir şekilde düşürülmüş bu aykırılığı telafi etmek içinse hemze-i vasl kullanılmıştır. Son olarak okuyucusuna daha fazla bilgi için akaid kitaplarına müracaat etmeyi tavsiye ettiği şu tartışmayı yapmıştır; ismin asıl taşıdığı mana o şeyin kendisi mi yoksa başka bir şey midir? Veya o şeyin kendisi mi, yoksa bir başka şey mi olduğu, ya da isimlendirmenin kendisi mi olduğunu sormuştur.³³

Dârendevî, “بِاللَّهِ” yerine “بِاسْمِ اللَّهِ” denilmesinin sebebini yardım ve bereketin Allah’ın isminin anılmasıyla elde edileceğini belirterek açıklamıştır. Bununla birlikte ona göre imla kurallarına göre ‘bismillah’ ifadesindeki “الف”, “elif” harfi uzun süreli kullanımdan dolayı yazılmamıştır ve bu sebeple “باء”, “bâ” harfi uzun tutulmuştur.³⁴

“İsm”in lafzatullaha eklenmesini ise mana açısından şu iki hal üzerinden izah etmiştir;

- Lâmî; bu türde muzaaf, muzaafun ileyh cinsinden değil, sadece ona bağımlık ifade etmektedir. Lâmî ekleme isim tamlamasında muzaafin belirli bir tür veya

³² Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 27a.

³³ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 27b.

³⁴ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 27b.

grup içinde yer almadığı ancak muzaaf ile mana ilişkisi kuran bir bağlam ifade etmektedir.³⁵

- Beyânî; bu türde ise muzaaf, muzaafun ileyh cinsinden olup, bir tür ya ya örnekleme ilişkisi sunmaktadır. Beyânî ekleme isim tamlamasında muzaafin genel anlamını belirli bir şekilde açıklığa kavuşturduğu durumlardır.³⁶

Dârendevî lafzatullah için yaptığı izahta iki seçenek üzerinden gitmiştir. Birinci bu kelimenin türetilmiş ise hangi manalara işaret ettiği, türetilmemiş bir kelime ise hususiyetinin ne olduğudur.³⁷

- Türetilmiş bir kelime ise şunlardan gelmiştir; “إِلَٰه”, “ilah” kökeninden olacak şekilde ma‘bud veya kibir gösteren veya sâkinleştiren veya korkutan veya koruyan manasındadır. “لَا” kelimesinden türetilmiş ise büyüklük gösteren demektir ve bu kökenle türetilmiştir. “لَا” kelimesinden türetilmiş ise gizlenen veya yükselen manasındadır.³⁸
- Şayet türetilmemiş bir kelime ise ki bu özel bir isimdir, kendisine hastır çünkü bu isim bir sıfat olarak kullanılır fakat onunla sıfatlanmaz. Daha belirgin olan ise bu ismin aslında bir sıfat olduğudur ancak o kadar yaygınlaşmıştır ki artık başka bir isimle birlikte kullanılmıyordur. Bu sebeple üzerine sıfat uygulanan özel bir isim gibi kabul edilir. Bu isme ortak koşma imkân ve ihtimali yoktur çünkü onun gerçekliği insanların kavrayışının çok ötesindedir ve bu nedenle üzerine bir ifade geliştirilemez.³⁹
- Bazılarına göre ise kökeni Süryanice olan “لاها” kelimesidir. Son “elif” hazfedilmiş, onun yerine “lâm” harfi konulmuştur.⁴⁰

Müellif lafzatullahın okunuşu ile alakalı olarak mâ kabli damme veya fetha olduğunda kalın olarak okunduğunu hatırlatmıştır. Son olarak da yalnızca bu ifadeyle

³⁵ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 27b – 28a.

³⁶ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 27b – 28a.

³⁷ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 28a.

³⁸ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 28a.

³⁹ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 28a.

⁴⁰ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 28a.

yeminin geçerli olmayacağını söyledikten sonra tafsilat için Kâdî Beyzâvî (ö. 685 / 1286) ve onun hâşiyelerine bakılabileceğini ifade etmiştir.⁴¹

Dârendevî “الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ” terkiibini izah ederken başka açıklamalarında yaptığı gibi dil bilgisi açısından farklı misaller veriyor ki bu misallerin çokluğu ve anlaşılır oluşundan okuyucusunun bahsettiği konuyu idrak etmesini istediği söylenebilir. Öyle ki “الرَّحْمَنُ الرَّحِيمُ” mübalağanın açıklanmasında tıpkı “عَلِيمٌ” kelimesinin “عَلِمَ” kelimesinden türetilmiş olması şeklinde açıklayıcı misaller getirmektedir. Birer isim olan bu kelimelerden rahmet; kalp yumuşaklığı ve şefkat manasına gelmektedir. Bu kökten türeyen “rahîm” de içindeki şefkat sebebiyle bu ismi almıştır. “Rahmân” isminin, “rahîm” isminden daha kuvvetli olduğuna temas eden Dârendevî bu kuvveti şu iki kelimeyle mukayese ederek izah etmiştir; “قَطَعَ” kelimesi kesmek demekken “قَطْعٌ” kelimesi parça parça kesti/doğradı demektir. Çünkü kelimenin yapısındaki artış manada da bir artışa işaret etmektedir. Bu artış bazen miktar, bazense nitelik olarak olabilir. İlk halde “Dünyanın Rahmân’ı” denir çünkü bu sıfat hem mümini hem de kafiri kapsamaktadır. İkincisinde ise “Ahiret rahîmi” denir çünkü bu sıfat sadece mümini kapsamaktadır. “Rahmân” ismi öyle bir hale gelmiştir ki bu sıfatla başka bir şey tanımlamak mümkün değil çünkü bu kelimenin manası hakiki şefkate nihai noktaya ulaşmış olan ve hakiki nimeti sağlayan kişidir. Öyle ki “Rahmân” nimetlerinin büyüklüğünü ifade ettiğinde “rahîm”i de anmıştır ve böylece “Rahmân”ın kapsadığı şeylerin tamamlayıcısı olarak değerlendirmiştir. Dârendevî, “Rahmân” ve “Rahîm” isimlerinin “Allah”tan sonra zikredilmesiyle alakalı bu terkiibin sıralanmasında bir başka inceliği daha belirlemiştir ki o da “Rahmân” ve “Rahîm” isimleri “Allah” kelimesinden sonra zikredilmiştir; çünkü Allah yücelik, zorlayıcılık ve üstünlük anlamına gelir. Ona göre şayet yalnızca Allah kelimesiyle sınırlı kalınsaydı bu isimlerin sürekli olarak üstünlük ve egemenlik anlamına gelmesi sağlanırdı. Ancak Rahmân ve Rahîm isimleriyle devam edilerek, Allah’ın rahmet sıfatıyla tanımlanması da sağlanmıştır.⁴²

⁴¹ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 28a.

⁴² Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 28a-28b.

Dârendevî bu tahlillerini delillendirmek adına bir ayet ve bir de hadis-i kudsi iktibas etmiştir⁴³; سَبَقَتْ رَحْمَتِي غَضَبِي “Rahmetim gazabımı geçmiştir.”⁴⁴ وَرَحْمَتِي وَسِعَتْ كُلَّ شَيْءٍ “Rahmetim ise her şeyi kuşatır.”⁴⁵

Dârendevî “Rahmân” ve “Rahîm” terkiibini değerlendirmeye devam etmiş ve bu bağlamda Allah’ın bizi yoktan var ettiğini, biz kullarına verdiği nimetleri ve bu nimetlerin karşılığı olarak hamd ve şükrü yalnızca Allah’a tahsis etmemiz gerektiğini hatırlatan ayetlerden iktibas yapmıştır⁴⁶; فَخَلَقْنَا الْإِنْسَانَ مِنْ نَضِجِ اللَّيْسِ فَجَعَلْنَاهُ نَفْسًا كَانُفً “*Peşinden, alakayı, bir parçacık et haline soktuk*”⁴⁷ رَزَقْنَا حَسَنًا مِّنَّا وَمِنْ رَزَقْنَاهُ “*Katımızdan kedisine verdiğimiz güzel rızık*”⁴⁸ رَزَقْنَكُمْ مَا طَيَّبْتُمْ مِنْ كُلِّ شَيْءٍ “*Size verdiğimiz rızıkların temiz olanlarından yeyin.*”⁴⁹ وَقُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ “*Allah’a hamd ederim de*”⁵⁰ تَكْفُرُونَ لِي وَلَا وَاشْكُرُوا “*Bana şükredin; sakın bana nankörlük etmeyin!*”⁵¹ لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ وَلَئِنْ كَفَرْتُمْ إِنَّ عَذَابِي لَشَدِيدٌ “*Eğer şükrederseniz, elbette size (nimetimi) artıracam ve eğer nankörlük ederseniz hiç şüphesiz azabım çok şiddetlidir!*”⁵² وَإِنْ تَعُدُّوا نِعْمَةَ اللَّهِ لَا تُحْصُوهَا “*Allah’ın nimetini saymaya kalksanız, onu sayamazsınız.*”⁵³

Bu ayetlerle birlikte Dârendevî bizim için çok olağan bir hal gibi gözüксе de nefes alıp vermekte dahi iki nimet olduğunu, birinci nimetin nefesin vücuda girmesiyle oluştuğunu; ikinci nimetin de nefesin vücuttan çıkmasıyla insanı rahatlatmasıyla oluştuğunu hatırlatmıştır. Dolayısıyla her bir nefeste iki nimet vardır. Eğer birine şükredilmiş olursa farz yerine getirilmiş olur. Böylece insan şükrü eda ettiğinde o

⁴³ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 28b.

⁴⁴ Ebu’l-Hüseyin Müslim b. Haccâc el-Kuşeyri en-Nîsâbü’rî, *Sahih-i Müslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Kahire: Matba’ati ‘Îsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şirkâhü, 1374/1955), “Tevbe”, 2751.

⁴⁵ el-A‘râf 7/156.

⁴⁶ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 28b.

⁴⁷ el-Mü’minûn 23/14.

⁴⁸ en-Nahl 16/75.

⁴⁹ el-Bakara 2/172.

⁵⁰ el-İsrâ 17/111.

⁵¹ el-Bakara 2/152.

⁵² İbrâhîm 14/7.

⁵³ en-Nahl 16/18.

nimete karşılık iki yeni nimet daha alır. Birinciye şükrettiğinde tekrar nimetle ikram edilir ve bu döngü böyle devam eder. Bu nedenle insan Allah'ın nimetlerine tam manasıyla şükretmeye güç yetiremez. Fakat Allah hiçbir nefsi gücünün yetmediğiyle sorumlu tutmaz. Kul gücü nispetinde mükelleftir. Gücü yettiği kadar hamd etmesi ona farz olduğunu söylemiştir.⁵⁴

Müellif şükürün gerekliliğini izah ederken Mâtürîdî çizgiden teklîf-i mâ lâ yutâk bahsine de atıf yapmıştır.⁵⁵

Dârendevî, İmam Birgivî'nin “الْحَمْدُ لِلَّهِ”⁵⁶ ifadesinden hareketle “hamd” kelimesini luğavî ve örfî manalarına dair derinlemesine bir açıklama sunmuştur. Bununla birlikte “şükür” kelimesini de ele almış ve bu iki kelimeyi mukayese etmiştir.⁵⁷

Öncelikle “hamd” izah edilecek olursa luğavî manası güzel bir vasfı yüceltmek, onu ululamak ve methetmek olarak kullanılır. Örfî manası ise nimeti verenin büyüklüğünü ve yüceliğini ifade eden bir fiildir. “Şükür” ise lügatte nimeti ve iyiliği ifade eden bir fiildir. Örfî manası ise Allah'ın verdiği nimetlerin yaratılış maksadı doğrultusunda kullanılmasıdır.⁵⁸

“Hamd” kelimesinin lâ-m-ı ta'rîf (ل) ile kullanımında çeşitli işlevleri üzerinde durmuştur⁵⁹;

- Cins bildiren lâ-m-ı ta'rîf; hamdın mahiyetini ifade eder.
- İstiğrâk bildiren lâ-m-ı ta'rîf; hamdın bütün fertleri kapsadığını ifade eder.
- Zihnî ahid bildiren lâ-m-ı ta'rîf; Zihinde bilinen belirli bir hamdı ifade eder.
- Haricî ahid bildiren lâ-m-ı ta'rîf; Zihinde değil de dış dünyada bilinen belirli bir hamdı ifade eder.

⁵⁴ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darend, 562/1252), 29a.

⁵⁵ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darend, 562/1252), 29a.

⁵⁶ Öztürk, *İmam Birgivî'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 120.

⁵⁷ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darend, 562/1252), 29a-29b.

⁵⁸ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darend, 562/1252), 29a.

⁵⁹ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darend, 562/1252), 29a-29b.

“Hamd” kelimesinin çeşitli anlamlarını ise şöyle sıralamıştır⁶⁰;

- Masdarî mana; güzel bir sıfatı yüceltmek.
- Fail mana; övgüyü yapan, yani hamdeden kişi.
- Meful mana; övülen kişi veya şey, hamdedilen.
- Fiil mana; yüce Allah'ın nimetlerini överek anmak.

Ve yine Dârendevî “hamd” ve “şükür” kelimelerinin luğavî ve örfî manaları arasında altı farkın olduğunu belirtmiş ancak bu farkları özetin kapsamını aşacağından ve sıkıcılığa sebep olabileceğinden dolayı açıklamadığını belirtmiştir. Fakat yine de teferruatlı bilgi için Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'nin (ö. 638/1240) bir haşiyesine bakılabileceğini ifade etmiş olsa da bu hangi eser olduğu tam anlaşılamamıştır.⁶¹

“في الأولى”⁶² ifadesindeki الأولى kelimesi fa'lâ vezninden müennes bir kelimedir. İsm-i tafdîl manasında “önce gelen” demektir. Buradan kastın ise dünya hayatı, dünya yurdu olduğunu ifade etmiştir. Dünya hayatı, yurdu; ahirete göre önce gelen bir yurt olduğunu belirttikten sonra bu dünyada Alla'nın nimetlerine karşın ona hamd etmenin her mükellef üzerine gerekliliğini yenilemiştir.⁶³

“وَالْآخِرَةُ”⁶⁴ dünyaya kıyasla sonraki ve son olan yerdir. Ahirette hamd etmenin ise sadece nimetlerden haz alma ve sevinç duyma maksadı ile yapıldığını ifade etmiştir. Cennetin lezzetlerine ulaşmanın ve Rahmân olan Allah ile buluşmanın sevinciyle cennet ehlinin orada Allah'a hamd edeceğini ve şöyle diyeceğini haber veren ayetlerden iktibas yapmıştır⁶⁵; وَعَدَهُ صَدَقْنَا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي “Bize verdiği sözde sadık olan Allah'a hamd olsun.”⁶⁶ شُكْرٌ لِّغَفُورٍ رَبَّنَا الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَذْهَبَ عَنَّا الْحَزْنَ إِنَّ “Bizden tasayı gideren Allah'a hamd olsun. Doğrusu Rabbimiz çok bağışlayan, çok nimet verendir.”⁶⁷

⁶⁰ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 29a-29b.

⁶¹ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 29a-30a.

⁶² Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 120.

⁶³ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 30a.

⁶⁴ Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 120.

⁶⁵ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 30a.

⁶⁶ ez-Zümer 39/74.

⁶⁷ Fâtır 35/34.

Dârendevî bu ayetleri tefsir ederken dünya hayatındayken kaybettiğini düşünenlerin cennette nasıl nimetlere eriştiklerini gördüklerinde Allah’a hamd edeceklerini, tehlîl ve tekbir getireceklerini, yaşadıkları haz ve sevinçten nasıl bir güzellik içerisinde olacaklarını ifade etmiştir. Bu ayetlerden sonra hamdetmenin niçin gerekli olduğunu, kimler tarafından yapılması gerektiğini ve hangi vasıtalarla Allah’a yöneltilmesi gerekliliğine dair teferruatlı açıklamalar yapmıştır⁶⁸;

İnsanlar dünyevî kirlerle kirlenmiş, nefsinin ve şehvetinin arzularına ve insani zaafıya meyyaldirler. Buna karşın ise Allah (c.c.) her türlü noksanlıktan münezze ve mutlak yücelik sahibidir. İnsanların eksik ve günahkâr oluşu ile Allah’ın kutsallığı arasındaki fark ibadetlerin ve duaların doğrudan kabul edilmesini engeller. Buna karşılık Allah’ın “tekaddüs”, yani her türlü noksanlıktan münezze, mutlak kutsallık ve yücelik makamında olduğunu belirtmiş ve bu noktada insanlar ile Allah arasında doğal bir mesafe olduğuna dikkat çekmiştir. İnsanların noksan ve günahkâr oluşu ile Allah’ın mutlak kutsallığı arasındaki uçurumun doğrudan bağlantı kurmayı zorlaştırdığı ifade etmiştir. İnsanların Allah’a yakınlaşmaları, ibadetlerinin kabul edilmesi ve şükürlerinin Allah’a ulaşması için bir vasıtaya ihtiyaçları olduğunu söylemiştir. Bu vasıta da hem beşerî özelliklere sahip olmalı ki insanlar ona yakınlık hissedebilsinler hem de kutsal bir yönü olmalıdır ki Allah’a yakınlığı temsil edebilsin. İşte bu nokta-i nazardan insan ile Allah arasındaki vasıtanın nebî (s.a.v.) olduğuna işaret etmiştir. Öyle ki nebî (s.a.v.) hem beşerî tarafıyla insanlara yakın bir varlıktır hem de Allah’a en yakın olan kul olması hasebiyle insanların ibadetlerinin kabul olması için şefa’at eder. Yüce Allah ona dünyada ve ahirette birçok yüce nimetler bahsetmiştir. İşte bu sebeple kulların nebiyi yüceltmeleri ve ona salât ve selam getirmeleri gerekmektedir. Dârendevî işte bu gereklilik için şu ayetten iktibas yapmıştır⁶⁹; *لِيُظْهَرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ “Kendi dinini bütün dinlere üstün kılmak için Resûlünü gönderendir.”*⁷⁰ Nebî aleyhisselamın Allah’ın sevgili kulu ve en yüce makamda bulunan kişi olduğunu, O’na Allah tarafından birçok yüce makam ve nimet verildiğini ifade etmiş, bunların arasında şefa’at makamı “Makâm-ı Mahmûd” ve Kevser Havuzu olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Nebî’ye (s.a.s.) ahirette cennet nimetleri ve Allah’ın

⁶⁸ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 30a-31a.

⁶⁹ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 31a.

⁷⁰ et-Tevbe 9/33.

rızasıyla karşılanma nimeti de bahşedilmiş olduğunu söylemiştir. Bu ifadelerle birlikte Dârendevî dünya hayatındaki işlerin kabulü için ahiret yurdunda şefaathimiz olan peygamber efendimize karşı çokça salât ve selâm getirmemiz gerektiği ifade etmiş, bu ifadesinin delillendirmesini ise O’nun en şerefli ve en üstün varlık olarak Allah’ın en sevgili kulu olduğu şeklinde yapmıştır.⁷¹

”الحبيبه”⁷² kelimesindeki “ل” harfinin dilde nasıl kullanıldığıyla alakalı olarak bazı değerlendirmeler yapmıştır. Öyle ki buradaki “ل” harfinin mütealliki gizli olan sâbit kelimesidir. الحبيبه olan zarf-ı müstekar öne geçmiş haberdur.⁷³

”الصلاة”⁷⁴ ise sonra gelen müptedâdır. Haberin müptedâdan önce gelmesi hasr ifade eder. Çünkü salât kelimesi hususi olarak nebî aleyhisselâm için kullanılır. Genel olarak da bunun dışında kullanılır. Salât luğavî olarak dua manasına gelmektedir. İstilâhî olarak Allah’ın salât etmesi rahmet, meleğin salâtı istiğfar, müminin salât etmesi ise duadır.⁷⁵

Dârendevî “salât” kelimesiyle alakalı yaptığı bu tespitlerini Ebu’l-Âliye’den (ö. 90/709), Geylânî’den (ö. 561/1166) ve İbni Hacer’den (ö. 974/1567) yaptığı iktibaslarla bir mukayeseye ve bir tartışma zeminine taşımıştır. Öyle ki “salât” müşterek bir lafız mı yoksa mana ortaklığı mı olduğuyla alakalı olarak yaptığı kıyasta İmam Şâfiî’nin (ö. 204/820) birinci, yani müşterek lafız olduğunu, ancak bunun usûlcüler tarafından kabul görmediğini, kendisinin de bu görüşte olmadığını, sebebini de gerçek ve mecazın müşterek anlamdan önce geldiğini belirtmiştir. Bununla birlikte İbn Mâlik’in (ö. 672/1274) *Muğni’l-lebîb*’e yaptığı atıfla bu görüşte olduğunu belirtmiş ve “salât” kelimesinin bir kaynağa bağlı olan bir şey olduğunu ve bunun da tazim olduğunu ifade ederek tartışmasını sonlandırmıştır.⁷⁶

⁷¹ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 30a-31a.

⁷² Öztürk, *İmam Birgivi’nin Ed-Dürrü’l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 120.

⁷³ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 31a.

⁷⁴ Öztürk, *İmam Birgivi’nin Ed-Dürrü’l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 120.

⁷⁵ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 31a.

⁷⁶ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 31a-31b.

- “آل” ifadesi peygamberin ailesini, temiz eşlerini, çocuklarını ve hizmetkârlarını da kapsar.⁸⁹

“آل” ifadesi en geniş kapsamda her temiz ve mümin kişiyi ifade edebilir. Bu kıyamet gününe dek her temiz ve mümin kişi anlamına gelir.⁹⁰

Dârendevî, “أَمَّا بَعْدُ”⁹¹ ifadesi için iki farklı söz arasında bir ayırım yapmak için kullanıldığını belirtmiş; başta nebî (s.a.s) olmak üzere Hz. Davud’un da iki farklı sözü birbirinden ayırmak için kullandığını ve peygamber uygulaması olması hasebiyle yaygınlaştığını ifade etmiştir.⁹²

Dârendevî “فَهَذِهِ”⁹³ ifadesindeki “ف” harfini ayrı, “هَذِهِ” kelimesini ayrı ayrı ele almış ve değerlendirmesini öyle yapmıştır.⁹⁴ Buna göre;

- “ف” harfi bazılarına göre gizli olan “أَمَّا” ifadesine bir cevap olarak kullanılmıştır. Dârendevî “ف” harfinin zaman zarfı olan “وَبَعْدُ” ile ilişkili olduğunu ve besmele, hamdele ve salavâtın bitiminden sonra kullanılmasının sebep-sonuç ilişkisi kurduğunu izah eder. Bununla birlikte şart cümlesine cevap olarak kullanılan “ف” ile bu kullanımın kıyaslanabileceğini belirtmiştir. Ayrıca “ف” harfinin kullanımı ile alakalı babası Fethullah Mevsîlî’nin bazı eserlerinde “ف” harfinin şart cümlesine cevap olarak kullanılan “ف” gibi değerlendirdiğini ifade etmiştir. Nasıl ki şart cümlesine cevap olarak “ف” harfi kullanılıyor ise burada da “وَبَعْدُ” kelimesinden sonra “ف” harfinin kullanılmasının caiz olduğunu savunmuştur.⁹⁵
- “هَذِهِ” kelimesi ise müfret ve müennes bir varlığa işaret etmek için kullanılan bir işaret zamiri olarak açıklamış ve buradaki “هَذِهِ” kelimesinin kullanımı ile yazılı işaretler, kelimeler, anlamlar, idrakler v.b. işaret edebileceği belirtmiş ve bu ihtimallerin 32 farklı duruma kadar genişleyebileceği söylemiştir. Tüm bu ihtimaller yazılı işaretler dışında hissedilen varlıklardan değildir. Yazılı olan

⁸⁹ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 31b.

⁹⁰ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 31b.

⁹¹ Öztürk, *İmam Birgivî’nin Ed-Dürrü’l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 120.

⁹² Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 31b-32a.

⁹³ Öztürk, *İmam Birgivî’nin Ed-Dürrü’l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 120.

⁹⁴ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 32a-32b.

⁹⁵ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 32a.-32b.

ise yalnızca görülen metinler açısından değerlendirilebilir. Diğerlerinde de mecazî bir anlam mevcuttur, yani mecazın kastedildiği ortaya çıkar. Bu nedenle İmam Birgivî zihninde hazır bulunan anlamlara işaret etmiştir. Çünkü Birgivî başlamadan önce yazdığı şeylerin anlamlarını zihninde hazırlamış ve bu anlamlar kalbinde hissedilen şeyler gibi şekillenmiştir. Bu sebeple Birgivî'nin hissedilen şeye benzetmiş olduğunu ve bu anlamlarda mecaz yoluyla kullanılan bir işaret zahirini tercih ettiğini söylemiştir.⁹⁶

“رسالة”⁹⁷ kelimesinin lügatte “göndermek” manasında bir kökten geldiğini, terim olarak ise ilmî meselelerden bağımsız bir bütün oluşturan ve çeşitli türleri kapsayan eser anlamında tarif etmiştir.⁹⁸

Dârendevî, “في علم التجويد”⁹⁹ ifadesini önce gramer açısından, daha sonra tanım açısından ele almıştır¹⁰⁰;

- “في علم التجويد” mukadder ile ilgili bir bağlamdır ve bu yerleşik bir zarf olup “رسالة” kelimesinin sıfatıdır, mahallen merfûdur.¹⁰¹
- “التجويد” kelimesi “الجيد” kökeninden gelir ve Kur’ânî kelimelerin mahreç ve sıfatlarının gözetilmesiyle güzel bir şekilde okunmasıdır. Çünkü mahreçlerinin ve zorunlu ve ârizî sıfatlarının gözetilmemesi Allah kelamına gereken tazimi göstermemektir ve günah işlenmesine sebep olur. Zira Kur’ân’ı okuyan kimi kişiler vardır ki Kur’ân kendilerine lanet etmiştir. Bu sebeple tecvid ilmine riayet etmek zorunludur ve bunu terk eden günahkârdır olduğunu söylemiş ve akabinde İmam İbnü’l-Cezerî’nin, *Mukaddime* eserinden atıf yapmıştır¹⁰²; “Tecvide riayet etmek zorunludur, kim Kur’ân’ı tecvidsiz okursa, günahkârdır. Çünkü Allah onu bu şekilde indirmiştir ve bu şekilde bize ulaştırmıştır.”¹⁰³

⁹⁶ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 32a.-32b.

⁹⁷ Öztürk, *İmam Birgivî’nin Ed-Dürrü’l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 120.

⁹⁸ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 32b.

⁹⁹ Öztürk, *İmam Birgivî’nin Ed-Dürrü’l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 120.

¹⁰⁰ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 32b.

¹⁰¹ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 32b.

¹⁰² Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 32b.

¹⁰³ Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. İbnü’l-Cezerî, *Mukaddimetü fî mâ ‘alâ kârî’l-Kur’âni en ya’lemehû*, thk. ‘Abdülmuhsin b. Muhammed el-Kâsım (b.y.: y.y., 1441/2020), 62.

“الْقُرْآنُ”¹⁰⁵ kelimesine bağlı olduğunu söyleyip¹⁰⁵ “رِسَالَةٌ” harfî “لِ”¹⁰⁴ “لِ”¹⁰⁴ kelimesini derinlemesine incelemiştir. Ona göre “الْقُرْآنُ” biri lüğat manası olmak üç başlıkta ele alınabilir¹⁰⁶;

- Çeşitli yönlerden birbirine benzeyen bir yapıya sahip olması ve bu benzerlikler dersler, kıraat türleri, uygulamalı zikirler ve diğer uygulamalarla alakalı olarak tanımıdır.¹⁰⁷
- Çeşitli dersler, kıraatler ve uygulamalı zikirlerle benzerlik göstermesi ile farklı kıraat ve ders çalışma yöntemleri ve müezzinlerin rutin uygulamalarıyla ilgili olup üstatlarından alınan bilgilerin bu uygulamalarla uyumlu ve hakikatine uygun olması gerekliliği açısından ders ve uygulamalardır.¹⁰⁸
- Lüğat olarak ise “Kur’ân” terimi metinlerin okunması manasında kullanılır ve bu sebeple metne “Kur’ân” denir ki bu “okuma” manasındadır. “Toplama” manasında ise ayetlerin düzenli ve topluca bir şekilde mevcut olduğu manasında kullanılır. Bu da ayetlerin belirli bir düzen içinde toplandığı manasına gelir ve “Kur’ân” terimi bu manada da kullanılır. Bu iki mana arasındaki fark birinin metnin okunduğunu ifade etmesi, diğerinin ise ayetlerin toplandığını ifade etmesidir. Yani ilk mana daha çok okuma eylemiyle alakalı iken ikinci mana ayetlerin derlenmesiyle alakalıdır.¹⁰⁹

“مَجِيدٌ”¹¹⁰ kelimesi “الْقُرْآنُ” için sıfattır. Mana olarak ise “büyük”, “azâmetli” demek olduğunu bildirmiştir.¹¹¹

“نَصِيحَةٌ”¹¹² başkası için hayır istemek manasına gelen bu kelime “رِسَالَةٌ” kelimesinin halidir.¹¹³

¹⁰⁴ Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 120.

¹⁰⁵ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 32b.

¹⁰⁶ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 32b.

¹⁰⁷ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 32b.

¹⁰⁸ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 32b.

¹⁰⁹ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 32b.

¹¹⁰ Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 120.

¹¹¹ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 32b-33a.

¹¹² Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 120.

¹¹³ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 33a.

”لِكُلِّ تَالٍ“¹¹⁴” terkiibine raci zamirdir yani onu okuyan herkesin faydasına manasını ifade etmiştir. Dârendevî’ye göre buradaki ”تَصِيحَة“ yani ”fayda” veya ”başkası için hayır istemek” ifadesi okuyan kişi bu mesajdan tecvid meselelerini öğrenir, buna uygun şekilde uygular ve okumasını da bu kurallara uygun olarak gerçekleştirirse işte o, okumayı gerektiği gibi yapmış olur ve günah işlemekten korunmuş olur. Böylece Kur’ân tarafından lanetlenmez ve lanetlenme izlerinden kurtulur. İşte onun için ”nasihat” gerçekleşmiş olduğunu ifade etmiştir.¹¹⁵

”تَصِيحَة“¹¹⁶” kelimesine bağlıdır.¹¹⁷ Dârendevî işte buradaki nasihatın ise ne olduğunu şöyle tespit etmiştir; okumayı belirli bir şekilde yapmak ve okuma sırasında adaba uymak, güzel ses ve güzel bir icra ile okumak, harflerin haklarına dikkat etmek ve herhangi bir değişiklik yapmaksızın mahrecinden çıkarmak ve sıfatlarda lügat hatasından kaçınmak anlamına gelir. Eğer okuma bu şekilde yapılırsa ona göre bu ”تَصِيحَة“ gerçekleşmiş olur.¹¹⁸

”كِتَاب“ kelimesini ise terkip açısı dahil üç manada ele almıştır¹¹⁹;

- ”الْكَتْب“ yani yazı manasında; bu, ”مَكْتُوب“ (yazılı) olarak da bilinir.¹²⁰
- ”الْجَمْع“ yani toplama manasında; bu bağlamda ”كُتِبْتُ” ifadesi ”topladım” manasına gelir. ”كُتِبْتُ” yani ”tugay”, ”askerî birlik” terimi türetilmiştir.¹²¹
- Terkip olarak ”اِكْتَابِ اللّٰه” ise şeref için ve Allah’ın kelamı olduğu için bu şekilde kullanılmıştır. ”بَيْتِ اللّٰه” ”Allah’ın evi” gibi¹²²

”الْحَكِيم“¹²³” kelimesi ”فَعِيل“ vezninde gelmiştir. ”Mükemmel” ve ”anlamı sağlam” demek olduğunu ifade eden Dârendevî, yaptığı tespitini şu iki ayetten iktibasla delillendirmiştir¹²⁴; ”كُتِبَ اُحْكِمَتْ عَائِيَّتُهُ (Allah) tarafından sağlamaştırılmış

¹¹⁴ Öztürk, *İmam Birgivi’nin Ed-Dürrü’l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 120.

¹¹⁵ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 33a.

¹¹⁶ Öztürk, *İmam Birgivi’nin Ed-Dürrü’l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 120.

¹¹⁷ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 33a.

¹¹⁸ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 33a.

¹¹⁹ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 33a.

¹²⁰ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 33a.

¹²¹ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 33a.

¹²² Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 33a.

¹²³ Öztürk, *İmam Birgivi’nin Ed-Dürrü’l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 120.

¹²⁴ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 33a.

bir kitaptır.”¹²⁵ أُمُّ الْكِتَابِ هُنَّ آيَاتُ مُحْكَمَاتٍ “(Kur’an’ın) bazı âyetleri muhkemdir ki, bunlar Kitab’ın esasıdır.”¹²⁶ “الْحَمِيد” kelimesinin de yine “فَعِيل” vezninden geldiğini ifade eden Dârendevî, kendi zâtında mahdud olduğunu ifade etmiştir.¹²⁷

“مِنْ أَفْقَرٍ”¹²⁸ Harfi cerden olan “مِنْ” zarfın varlığına bağlıdır ve “رِسَالَةٌ” kelimesinin sıfatıdır. “أَفْقَرٍ” kelimesi ise ism-i tafdîl vezninde gelmiş olup “en fakir” manasındadır. İzafet ile kullanılan bu kelime “çok fazla ihtiyaç duyan” manasındadır.¹²⁹

“الْوَرَى”¹³⁰ ise “mahluk” manasındadır.¹³¹

“وَأَضْعَفٍ”¹³² Bu kelime de aynı “أَفْقَرٍ” kelimesi gibi ism-i tafdîl vezninde gelmiştir. İzafet ile kullanılır, “diğerlerine kıyasla daha zayıf olan” manasındadır.¹³³

“عَبْدٌ”¹³⁴ kelimesinin çoğuludur. “وَأَضْعَفٍ” ile birlikte kullanılan bu ifade “kulların içerisinde en zayıf, en düşkün kul” manasına geldiğini ifade eden Dârendevî, Birgivi’nin bu ifadesiyle duada ve bağışlanmada bulunduğu söylemiştir.¹³⁵

İfadesindeki zamir “إِلَى الْأَفْقَرِ” veya “إِلَى الْأَضْعَفِ” terkiibinden birine raci olduğunu söyleyen Dârendevî, zamirin en yakınındakine dönmesinin daha sevimli olacağını belirtmiştir.¹³⁷

Lügatte kalbin rikkati, yumuşaklığı demek olan “Rahmet” kelimesi Allah’a nispet edildiğinde ise bununla en yüksek derece ki o da “ihsan” demek olduğunu belirten Dârendevî, cümlelerin lafız açısından haber; mana açısından ise inşâî bir dua cümlesi olduğunu söylemiştir.¹³⁸

¹²⁵ Hûd 11/1.

¹²⁶ Âl-i İmrân 3/7.

¹²⁷ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darend, 562/1252), 33a.

¹²⁸ Öztürk, *İmam Birgivi’nin Ed-Dürrü’l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 121.

¹²⁹ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darend, 562/1252), 33a.

¹³⁰ Öztürk, *İmam Birgivi’nin Ed-Dürrü’l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 121.

¹³¹ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darend, 562/1252), 33a.

¹³² Öztürk, *İmam Birgivi’nin Ed-Dürrü’l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 121.

¹³³ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darend, 562/1252), 33a.

¹³⁴ Öztürk, *İmam Birgivi’nin Ed-Dürrü’l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 121.

¹³⁵ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darend, 562/1252), 33a-33b.

¹³⁶ Öztürk, *İmam Birgivi’nin Ed-Dürrü’l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 121.

¹³⁷ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darend, 562/1252), 33b.

¹³⁸ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darend, 562/1252), 33b.

Harf-i nida olan “نَا”¹³⁹ harfi uzaktaki veya yakındaki birini çağırarak veya hitap etmek için kullanılır.¹⁴⁰

“مَنْ”¹⁴¹ Uzak birine yönelik kullanılan bu bağlaçla alakalı olarak Dârendevî bazı tespitlerde bulunmuştur; öyle ki kulların günahlara batmış olduğu, bununla birlikte yüce Allah’ın ise kutsallıkta en yüce olduğu manasına geldiğini, Allah’ın kulların alanından uzakta ve bu yüzden İmam Birgivi’nin uzaktaki birine nida ile çağırdığını ifade etmiştir. Yani Birgivi “Allah” dememiş, bunun yerine nidasını Allah’a saygı ve tazim göstererek bağlaç ile ifade etmiş olduğu tespitinde bulunmuştur.¹⁴²

“رَحْمَةُ”¹⁴³ Zamir yüce Allah’ı kasteder.¹⁴⁴

“كُلُّ شَيْءٍ”¹⁴⁵ yani her şeyi şümülüne aldığı belirten¹⁴⁶ Dârendevî “كُلُّ شَيْءٍ”¹⁴⁷ “Her şey” ifadesi için yaptığı tanıma göre “her şey” tüm âlemlerden demektir. “Şey” ya mevcut manasında, yani her mevcut olan şey anlamında olduğunu belirten Dârendevî, “şey” ifadesini hakkında bilgi verilen ve haber verilen manasında olduğunu söylemiş ve bu nedenle “şey” hem mevcut olanı hem de mevcut olmayanı kapsadığını belirtmiştir. Yani Allah’ın merhameti varlığı gerçekleşmiş olan ve öngörülen her şeyi kapsadığını vurgulamıştır.¹⁴⁸

“أَحْوَجُ”¹⁴⁹ “en muhtaç” manasına gelen “أَحْوَجُ” kelimesi “مَنْ” ile birlikte kullanıldığı taktirde “daha fazla ihtiyaç duyan” demektir.¹⁵⁰

“إِلَيْهَا”¹⁵¹ ifadesindeki zamir “الرَّحْمَةُ” kelimesine racidir.¹⁵²

¹³⁹ Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 121.

¹⁴⁰ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 33b.

¹⁴¹ Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 121.

¹⁴² Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 33b.

¹⁴³ Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 121.

¹⁴⁴ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 33b.

¹⁴⁵ Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 121.

¹⁴⁶ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 33b.

¹⁴⁷ Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 121.

¹⁴⁸ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 33b.

¹⁴⁹ Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 121.

¹⁵⁰ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 33b.

¹⁵¹ Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 121.

¹⁵² Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 33b.

“مِنْ كُلِّ عَاصٍ”¹⁵³ “Her birinden”, “عَاصٍ” ise isyan eden manasına geldiğini ve Allah'ın hükmüne karşı çıkan, yasaklanan şeyleri yapan ve Allah'ın emirlerini hafife alan ve Allah'tan uzaklaşan kişi olduğunu dile getiren Dârendevî¹⁵⁴, “بَعِيدٌ”¹⁵⁵ ile bu cümlenin tekit edildiğini söylemiştir.¹⁵⁶

2.2.3. Tecvid İlminin Tanımı

Müellifin tanımla ilgili izahına bakıldığında “النَّجْوِيَّةُ”¹⁵⁷ mübteda,¹⁵⁸ “مَلَكَةٌ”¹⁵⁹ ise haber olup bilgi tekrarının çokluğundan kaynaklanan bir niteliği, beceriyi ifade eder.¹⁶⁰

Dârendevî, zihinde sabit olanın, “âkile” ve ayrıca “müdrake” de denilenin akıl olduğunu ifade etmiş ve aklın ıstılâhî tanımını yapmıştır ki o da akıl, bedene yön verme ve yönetme ilişkisi içinde olan mücerred bir cevher olduğudur.¹⁶¹ Aynı tanımları Cürcânî’de de (ö. 816/1413) görmek mümkündür.¹⁶² Dârendevî’nin “aklın mücerred bir cevher” olduğu ifadesiyle diğer pek çok kelamcı ve filozofla aynı tanım üzerinde ittifak ettiği söylenebilir.¹⁶³

“يُقْتَدَرُ بِهَا”¹⁶⁴ ona, yani bu melekeye dayanarak, yani o yeti ile bir beceri kazanıldığını; yani bu nitelik sayesinde olduğunu, zamirin keyfiyete raci olduğunu, “يُقْتَدَرُ” kelimesinin edilgen bir fiil olup ifti‘âl babından geldiğini ve gerçek gücü veren’in yüce Allah olduğunu söylemiştir.¹⁶⁵

¹⁵³ Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 121.

¹⁵⁴ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 33b.

¹⁵⁵ Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 121.

¹⁵⁶ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 33b.

¹⁵⁷ Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 121.

¹⁵⁸ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 33b.

¹⁵⁹ Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 121.

¹⁶⁰ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 33b.

¹⁶¹ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 33b.

¹⁶² Ali b. Muhammed b. Ali ez-Zeyn eş-Şerîf el-Cürcânî, *Kitabü't-Ta'rîfât* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1403/1983), 151-152.

¹⁶³ Semra Yazıcı, *Kelam'da Aklın Konumu ve Sınırı* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007), 4.

¹⁶⁴ Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 121.

¹⁶⁵ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 33b-34.

”كُلُّ حَرْفٍ“¹⁶⁸ yani bütün harflerden¹⁶⁹, de yine ifti’âl babından¹⁶⁷, ”على إعطاء“¹⁶⁶ onun haklarını ve müstahaklarını ifade ettiğini söylemiş ve onları sıralamıştır;

”صِفَتُهَا“¹⁷² yani sıfatları; mübtedadır, sıfatın haberidir, özneye sunulan şeydir; yani harfin zatına sunulan şeydir.¹⁷³

”الْلازِمَةُ“¹⁷⁴ Gerekli olan şey yani ”lazım“ ile eğer aklî zorunluluk kastediliyorsa, malzûmdan ayrılması imkansız olan şeydir. Eğer başka bir zorunluluk kastediliyorsa o zaman tamamen ayrılmayan şeydir. Bunun sıfatın sıfatı olduğunu söylemiştir.¹⁷⁵

”لِذَاتِهَا“¹⁷⁶ yani harflerin kendisine.¹⁷⁷

- ”الْمَخْرَجُ“¹⁷⁸ bu sıfat-ı lâzimenin açıklaması olup, ”مَخْرَجُ“ ism-i mekan yani çıkışın bulunduğu yer demektir.¹⁷⁹ Dârendevî her ne kadar buradaki kavramları ilerideki bahislerinde açıklamış olsa da konu bütünlüğü gözetilerek gerekli izahlar kısaca yapılmıştır.
- ”الْجَهْرُ“¹⁸⁰ lügatte sesin şiddeti demektir.¹⁸¹ Istılahta ise nefesin hapsolmasına denir.¹⁸²
- ”الشِدَّةُ“¹⁸³ lügatte güç ve sertlik demektir.¹⁸⁴ Istilahta ise şiddet harflerinin ”اجد“ ”قط بكت“ cezim ile okunduğu zaman sesin ve nefesin asla akmaması demektir.¹⁸⁵

¹⁶⁶ Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 121.

¹⁶⁷ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 34a.

¹⁶⁸ Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 121.

¹⁶⁹ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 34a.

¹⁷⁰ Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 121.

¹⁷¹ Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 121.

¹⁷² Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 121.

¹⁷³ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 34a.

¹⁷⁴ Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 121.

¹⁷⁵ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 34a.

¹⁷⁶ Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 121.

¹⁷⁷ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 34a.

¹⁷⁸ Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 121.

¹⁷⁹ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 34a.

¹⁸⁰ Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 121.

¹⁸¹ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 34a.

¹⁸² Nihat Temel, *Kirâat ve Tecvîd İstılahları* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2020), 53.

¹⁸³ Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 121.

¹⁸⁴ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 34a.

¹⁸⁵ Temel, *Tecvîd İstılahları*, 153.

- ¹⁸⁶“الاستِغْلَاءُ” lügatte yükseklik talep etmek demektir.¹⁸⁷ Istılahta ise isti‘lâ harflerinin “خص ضغبط قط” telaffuz esnasında dilin köküyle birlikte üst damağa yükselmesi demektir.¹⁸⁸
- ¹⁸⁹“الإطباقُ” bir şeyin diğer şeye bitişmesi demektir.¹⁹⁰ Istılahta ise dil kökünün ve ortasının yukarı damağa yükselmesiyle birlikte damağın dilin ortasına intibak etmesi demektir. (ض، ط، ظ) harfleri olup isti‘lâ sıfatından daha mübalağalıdır.¹⁹¹
- ¹⁹²“أَصْدَادُهَا” zıt kelimesinin çoğuludur. Buradaki “ها” zamiri aha önce bahsedilenlere geri döner, yani 4 maddemin karşıtı¹⁹³ ki bunlar; hems, rihvet, inhifaz ve infitahtır.¹⁹⁴
- ¹⁹⁵“الْقَلْقَلَةُ” lügatte hareket ve sarsıntı demektir.¹⁹⁶ Istılahta ise kalkale harflerinin “قطب جد” cezimli okunuşlarında harfin sesini mahrecini sarsar gibi okumak demektir.¹⁹⁷
- ¹⁹⁸“الصَّفِيرُ” lügatte kuş yavrusu sesi demektir.¹⁹⁹ Istılahta ise harfi telaffuz ederken ısığa benzeyen bir sesin çıkması demektir.²⁰⁰
- ²⁰¹“الْعَلَّةُ” hayşûmdan çıkan sestir.²⁰² Hayşûm ise ıstılahta geniz boşluğuna denir; gunnenin mahreci burasıdır.²⁰³
- ²⁰⁴“التَّكَرُّارُ” bir şeyin bir kez daha, bir kez daha tekrar edilmesidir.²⁰⁵ Istılahta ise harfi telaffuz ederken dilin ucuna yakın kısmını damağın üst tarafına

¹⁸⁶ Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 121.

¹⁸⁷ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 34a.

¹⁸⁸ Temel, *Tecvîd Istilahları*, 95.

¹⁸⁹ Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 121.

¹⁹⁰ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 34a.

¹⁹¹ Temel, *Tecvîd Istilahları*, 98.

¹⁹² Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 121.

¹⁹³ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 34a.

¹⁹⁴ Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 121.

¹⁹⁵ Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 121.

¹⁹⁶ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 34a.

¹⁹⁷ Temel, *Tecvîd Istilahları*, 100.

¹⁹⁸ Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 121.

¹⁹⁹ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 34a.

²⁰⁰ Temel, *Tecvîd Istilahları*, 142.

²⁰¹ Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 121.

²⁰² Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 34a.

²⁰³ Temel, *Tecvîd Istilahları*, 75.

²⁰⁴ Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 121.

²⁰⁵ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 34a.

kuvvetle basarak dil sürçer gibi titretmek demektir. (ر) harfinin sıfat-ı lâzimesi olup bu harften ayrılmaz.²⁰⁶

- “النَّقْصِي”²⁰⁷ lügatte yayılmak demektir.²⁰⁸ Istılahta ise (ش) harfini telaffuz ederken sesin dil ve damak arasında yayılmasına ve (ظ) harfinin mahrecine varıncaya dek uzaması demektir.²⁰⁹
- “الاسْطِطَالَةُ”²¹⁰ uzunluk talep etmek demektir.²¹¹ Istılahta ise dâd (ض) harfini telaffuz ederken dört üst diş ile birlikte dil kenarı arasında sesin akması demektir. Bu sıfat (ض) harfine mahsustur.²¹²

Bu bahsedilen maddelerin harflerin sıfat-ı lâzimeleri olduğunu ifade eden Dârendevî, ilk dört sıfatın karşıtlarıyla birlikte toplam sekiz olduğunu, ilk dört sıfattan sonrakilerin ise karşıtlarının olmadığını ifade etmiş ve teferruatlarını ilerleyen bahislerde açıklayacağını haber vermiştir.²¹³ Burada konu bütünlüğü gözetilerek ıstilahî manaları kısaca ifade edilmiştir.

“وَمُسْتَحَقُّهَا”²¹⁴ yani müstahakları, yani harfler ve sıfatlar için uygun olan ve gösterilen şeydir²¹⁵ ki bunlar “صِفَاتُهَا الْعَارِضَةُ”²¹⁶ ârizî sıfatlar ve “لِغَيْرِهَا”²¹⁷ diğerleridir. Yani zâtından bağımsız hâricî sebeplerdir ki bunlar;²¹⁸

- “النَّفْخِيم”²¹⁹ bir şeyi kalınlaştırma demektir.²²⁰ Istılahta ise tefhîm harflerini kalın okumaya denir.²²¹

²⁰⁶ Temel, *Tecvîd Istılahları*, 162.

²⁰⁷ Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 121.

²⁰⁸ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 34a.

²⁰⁹ Temel, *Tecvîd Istılahları*, 160.

²¹⁰ Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 121.

²¹¹ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 34a.

²¹² Temel, *Tecvîd Istılahları*, 96-97.

²¹³ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 34a.

²¹⁴ Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 122.

²¹⁵ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 34a.

²¹⁶ Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 122.

²¹⁷ Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 122.

²¹⁸ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 34a.

²¹⁹ Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 122.

²²⁰ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 34a.

²²¹ Temel, *Tecvîd Istılahları*, 160.

- “التَّرْقِيقُ”²²² bir şeyi inceltmek demektir.²²³ İstılahta ise terkîk harflerini ince okumaya denir.²²⁴
- “الإِدْغَامُ”²²⁵ lügatte bir şeyi diğerine dahil etmek demek olup fiillerin masdarıdır.²²⁶ İstılahta ise iki harfî şeddeli olarak ikinci harf gibi bir harf şeklinde telaffuz etmek demektir.²²⁷
- “الإِخْفَاءُ”²²⁸ lügatte görünürlükten gizlenmek demektir.²²⁹ İstılahta ise ihfâ harflerinden önce gelen tenvin veya cezimli nunu izhâr ile idğâm arasında, şeddeden uzak, ğunnesi bâkî kalması ile beraber okumak demektir.²³⁰
- “الإِظْهَارُ”²³¹ ise istılahta iki harfî arasını birbirinden uzaklaştırarak ayırmak demektir.²³²
- “الْقَلْبُ”²³³ lügatte bir şeyi tersine çevirmek demektir.²³⁴ İstılahta ise iklâb cezimli nunu veya tenvini halis bir mîm (م) harfine çevirmek ve halis mîm (م) harfini be (ب) harfinden önce ğunne ile ihfâ etmektir.²³⁵
- “الْمُدُّ”²³⁶ lügatte fazlalık demektir.²³⁷ İstılahta ise vâv (و), yâ (ي) ve elif (ا) olan medd harflerinden biriyle sesi uzatmak demektir.²³⁸
- “الْوُقْفُ”²³⁹ lügatte bir şeyde durmak demektir.²⁴⁰ İstılahta ise nefesle birlikte sesi kesmek demektir.²⁴¹
- “السَّكْتُ”²⁴² nefes almadan sesin kesilmesi demektir.²⁴³ İstılahta da kullanımı aynıdır.²⁴⁴

²²² Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 122.

²²³ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 34a.

²²⁴ Temel, *Tecvîd İstilahları*, 163.

²²⁵ Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 122.

²²⁶ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 34a.

²²⁷ Temel, *Tecvîd İstilahları*, 85.

²²⁸ Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 122.

²²⁹ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 34a.

²³⁰ Temel, *Tecvîd İstilahları*, 88.

²³¹ Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 122.

²³² Temel, *Tecvîd İstilahları*, 99.

²³³ Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 122.

²³⁴ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 34a.

²³⁵ Temel, *Tecvîd İstilahları*, 90.

²³⁶ Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 122.

²³⁷ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 34a.

²³⁸ Temel, *Tecvîd İstilahları*, 113.

²³⁹ Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 122.

²⁴⁰ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 34b.

²⁴¹ Temel, *Tecvîd İstilahları*, 172.

²⁴² Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 122.

²⁴³ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 34b.

²⁴⁴ Temel, *Tecvîd İstilahları*, 145.

- “الحَرَكَه”²⁴⁵ bir şeyin iki yerde titremesi yani yer değiştirmesi demektir.²⁴⁶ İstılahta ise sesli veya daha doğrusu seslilerden sonra gelen bir sessiz harfin telaffuz edilmesine delalet eden şeydir.²⁴⁷
- “السُّكُون”²⁴⁸ harekenin zıddıdır.²⁴⁹ İstilahta ise bir harfi medden sonra gelen sebep-i med olan sükûn demektir.²⁵⁰

Dârendevî yaptığı kısa luğavî tanımlar akabinde bir sonraki başlığa ön hazırlık olarak mahrecin ne olduğunu, mahreçlerin isimlerinin hem kârî hem de mukrî için bilinmesinin gerekliliğini, mahreçlerin sayısı ve bu sayı hakkındaki farklı görüşleri derlemiş ve bunlarla alakalı bazı değerlendirmeler yapmıştır²⁵¹;

- Sesin sona erdiği yeri harfin mahreci olarak tanımlayan Dârendevî, her bir harfin mahreci olduğunu ve bu sebeple toplamda 28 mahreç bulunduğunu ifade etmiştir. Mahreç sayısı ile alakalı Sîbeveyhi’nin (ö. 180/796) görüşü 16’dır. O, cevfi mahrecini hariç tutmuştur. İmam Birgivî bu görüşü esas almıştır.²⁵²
- Halîl b. Ahmed’in (ö. 175/791) gibi boğaz boşluğunu (cevf) mahreçlerden sayanlara göre toplamda 17 mahreç vardır. Bunlar elif (ل), mâ kabli ötreli olan durumlarda sâkin vav (و) ve mâ kabli esreli olan durumlarda sâkin yâ (ي) harfleridir. Bu harflere “medd” ve “lîn harfleri” denir ve bu harfler “cevfîye” (boğaz harfleri) olarak isimlendirilmektedir çünkü bu harfler boğaz boşluğuna bağlıdır ve ayrıca "havâî" olarak da adlandırılırlar zira mahreçleri hava ile sonlanır ve diğer harflerin aksine hava ile temas ederler.²⁵³
- Ferrâ’nın (ö. 207/822) görüşü de 14’tür. O, cevfi mahreç sayımına dahil etmez ve nûn (ن), lâm (ل) ve râ (ر) harflerini tek bir mahreç olarak kabul eder.²⁵⁴

²⁴⁵ Öztürk, *İmam Birgivî’nin Ed-Dürrü’l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 122.

²⁴⁶ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 34b.

²⁴⁷ Temel, *Tecvîd Istılahları*, 71.

²⁴⁸ Öztürk, *İmam Birgivî’nin Ed-Dürrü’l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 122.

²⁴⁹ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 34b.

²⁵⁰ Temel, *Tecvîd Istılahları*, 150.

²⁵¹ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 34b.

²⁵² Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 34b.

²⁵³ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 34b.

²⁵⁴ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 34b.

2.2.4. Harflerin Mahreçleri

Bu başlık altında Dârendevî, İmam Birgivî'nin harflerin mahreçlerini ele almasını incelemiştir.²⁵⁵

“المَخَارِجُ”²⁵⁶ Mahreçler boğaz, dil, dudaklar ve geniz boşluğu olmak üzere dördtür. Boğaz (الْحَلْقُ) mahreçlerin ilki ve temelidir; üç farklı çıkış noktasına sahiptir.²⁵⁷

Dârendevî öncelikle, “الْأَوَّلُ أَفْصَى الْحَلْقِ”²⁵⁸ yani “boğazın üst kısmı” ifadesindeki “üst” bölgesini ele almış ve buna göre bazı tespitler yapmıştır. Ona göre eğer mahreçler aşağıdan yukarıya doğru değerlendirilirse, kişinin sırtüstü yattığı şekilde ilk mahreç dudaklar olur. Yüzü yere bakacak şekilde yattığında ise boynunun arkası yukarıda olur. Boğazın ilk mahreç olarak kabul edildiği takdirde bunu, ters pozisyonda değerlendirmiş ve buna göre sesin boğazın en üst kısmından çıktığını ifade etmiştir.²⁵⁹

- “بِهَمْزَةٍ فَهَاءٍ فَالْفُ”²⁶⁰ Hemze (ء) ve hâ (هـ) harflerinden sonra gelen elif (ل) harfi boğazın ikinci mahrecidir.²⁶¹
- “وَسَطُ الْحَلْقِ”²⁶² boğazın ortasından “عَيْنٌ، فَحَاءٌ”²⁶³ çıkar ve hâ (حَاءٌ) harfi boğazın üçüncü mahrecidir.²⁶⁴
- “أَدْنَى الْحَلْقِ”²⁶⁵ boğazın alt kısmından ise “عَيْنٌ، وَخَاءٌ”²⁶⁶ çıkar.

²⁵⁵ Mahreç konusunu müstakil olarak ele alan alimler de vardır. Örnek olarak bk. Kerim Özmen - Lokman Bedir, “Abdülbasit b. Halil b. Şâhin el-Malatî ve “ez-Zehru'l-Maktûf fî Mehârici'l-Hurûf” İsimli Tecvid Risalesi”, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 6 (2017), 289-308.

²⁵⁶ Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 122.

²⁵⁷ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 34b.

²⁵⁸ Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 122.

²⁵⁹ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 34b-35a.

²⁶⁰ Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 122.

²⁶¹ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 35a.

²⁶² Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 122.

²⁶³ Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 122.

²⁶⁴ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 35a.

²⁶⁵ Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 122.

²⁶⁶ Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 122.

Dârendevî boğaz bölgesinde üç mahreç ve bu mahreçlerden de toplamda yedi harf çıktığını ifade etmiştir.²⁶⁷

Dil ikinci temel bölge olup toplamda 10 mahreç vardır.²⁶⁸

- “أَفْصَى اللِّسَانِ”²⁶⁹ dilin üst kısmından yani bu, boğaza ulaşan kısımdır ve bununla birlikte, üzerindeki kısımdır²⁷⁰ ki kâf (ق)²⁷¹ harfinin mahrecidir. Üst damaktan çıkar.²⁷²
- “وَمَا يَلِيهَا”²⁷³ hemen akabinde kef (ك) gelir.²⁷⁴ kâf (ق) ve kef (ك) harflerinin mahreçleri ağız ile boğaz arasında yer alan “اللَّهَاءُ” yani ağız boşluğunun en son kısmı²⁷⁵ olan bölgeden çıktıkları için mahreçlerinin ismi “lehevî” olarak isimlendirilir.²⁷⁶
- “وَسَطُ اللِّسَانِ وَفَوْقَهُ”²⁷⁷ üçüncü mahreç olan dilin ortası ve üzerindeki bölge ki bu üst damak olan kısımdır. Buradan cîm (ج), şîn (ش), ve yâ (ي) harfleri çıkar. Halîl b. Ahmed’e göre bu bölge ağız açıklığının kendisidir. Diğer bazı dil bilgini ve gramer uzmanlarına göre ise çene köşelerinin birleşim yeri olduğunu ifade etmiştir.²⁷⁸
- “حَافَةُ اللِّسَانِ”²⁷⁹ dördüncü mahreç²⁸⁰ olan dilin kenarından yâ (ي) harfinin mahreci yer alır.²⁸¹
- “وَمَا يَلِيهَا”²⁸² buradaki (هَآ) zamiri “الْحَافَةُ”, yani kenarı kelimesine racidir.²⁸³ Hemen akabinde “مِنَ الْأُضْرَاسِ” azı dişlerinden dâd (ض) harfi çıkar.²⁸⁴ “الْأُضْرَاسِ” yani azı dişleri kelimesinin müfredinin “ضَرَسٍ” olduğunu bildiren Dârendevî,

²⁶⁷ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 35a.

²⁶⁸ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 35a.

²⁶⁹ Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 123.

²⁷⁰ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 35a.

²⁷¹ Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 123.

²⁷² Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 35a.

²⁷³ Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 123.

²⁷⁴ Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 123.

²⁷⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 15/262.

²⁷⁶ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 35a.

²⁷⁷ Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 123.

²⁷⁸ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 35a.

²⁷⁹ Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 123.

²⁸⁰ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 35a.

²⁸¹ Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 123.

²⁸² Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 123.

²⁸³ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 35a.

²⁸⁴ Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 123.

dâd (ض) harfinin mahreci ile alakalı uzun bir bilgilendirme yapmıştır.²⁸⁵

Yaptığı bu bilgilendirmeyi şu şekilde sıralamak mümkündür;

- Bazı kişiler dâd (ض) harfini sağ taraftan çıkarabildiklerini ifade etmiştir, ancak bu yöntem daha zor ve nadiren kullanılır.²⁸⁶
- Sol taraftan çıkarılması bazı kişiler için daha kolaydır; Hz. Ömer (r.a.) (ö. 23/644) için her iki taraftan da telaffuz edilmesi kolaydır.²⁸⁷
- Dârendevî, dâd (ض) harfini telaffuz açısından en zor harf olarak değerlendirmiştir.²⁸⁸
- Bazıları dâd (ض) harfini zı (ظ) olarak kabul etmiştir.²⁸⁹
- Bazıları da dâd (ض) harfini zâl (ذ), dâl (د), tı (ط), veya zây (ز) olarak da kabul etmiştir. Ancak bu iki durum da doğru değildir. Bu şekilde hatalı olarak kabul edilmesinin sebebini ise dâd (ض) harfinin benzer özelliklere sahip olması hasebiyle bu kişiler tarafından zı (ظ) olarak kabul edilmiş olmasını ifade etmiştir.²⁹⁰
- İbn Cinnî'nin de (ö.392/1002) bazı Arapların dâd (ض) harfini tüm konuşmalarında zı (ظ) olarak kabul ettiklerini belirtmiştir. Ancak bunun alışılmış bir şey olmadığını ifade etmiştir.²⁹¹
- Maraş'ta bu harfi zı (ظ) olarak okumanın yaygın olduğunu fakat çoğu zaman bu durumun sesin uzunluğunu vermekle ilgili olup telaffuzla doğrudan alakalı olmadığını söylemiştir. Bu “sesin uzunluğunu vermek” yani istitâle sıfatı ile alakalı olarak on dokuzuncu üstadı olduğunu belirttiği²⁹² şeyh Muhammed el-Basrî el-Halebî'den aktardığına göre, üstadı, rüyasında Saçaklızâde Mehmed Efendi'yi (ö. 1145/1732) görür ve ona şöyle dediğini aktarır; “Saçaklızâde'nin başı aşağıya doğru dururken gördüm. Ben de başını tutup ona elimi koyarak, ‘Ey Şeyh Muhammed, Allah’ın keliminden bir harfi değiştirdin, Allah sana nasıl muamele etti?’ diye sordum. O hiçbir şey söylemedi ve başını kaldırmadı, başı hep aşağıdaydı. O zaman anladım ki, Allah katında harfin değişmesi

²⁸⁵ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darend, 562/1252), 35a-36a.

²⁸⁶ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darend, 562/1252), 35a-35b.

²⁸⁷ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darend, 562/1252), 35b.

²⁸⁸ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darend, 562/1252), 35b.

²⁸⁹ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darend, 562/1252), 35b.

²⁹⁰ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darend, 562/1252), 35b.

²⁹¹ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darend, 562/1252), 35b.

²⁹² Dârendevî, *Kitâbün fi'l-Ebyâti ve'l-inşâiyyât* (Darend, 569/1259), 48a.

nedeniyle kendisi kınanmıştı. Çünkü bu, cahil insanların o harfi yanlış okumalarına sebep olmuştu.” Dârendevî'nin belirttiğine göre dâd (ض) harfini zı (ظ) olarak okuma şekli Saçaklızâde'ye izafe edilerek meşhur olmuştur. Ancak onun, yani Saçaklızâde'nin maksadı bu harfe hakkı olan istitâle sıfatını vermektir; yoksa zı (ظ) harfiyle telaffuz etmek değildi tabii. Fakat bu sözleri Maraş'ta cahil insanlar arasında yayıldı ve onlar harfin sıfatının hakkını veremediler. Bu yüzden harfi, aslî yerinden ve sıfatından çıkarıp saf bir şekilde zı (ظ) harfi gibi telaffuz ettiler.²⁹³

- Hz. Muhammed'in (s.a.s.) kendisinin dâd (ض) harfini en düzgün telaffuz eden kişi olduğunu ifade ettiği bir hadis iktibas etmişse de²⁹⁴ bu hadisin güvenilirliği teyit edilememiştir. Yine ayrıca Dârendevî'nin hadis olarak aktardığı bu sözün, İbnü'l-Cezerî'nin dâd (ض) harfinin yanlış okunmasıyla ilgili uyarılar yaptığı bölümde sahih bir hadis olmadığını belirttiği de görülmüştür.²⁹⁵

Bununla birlikte dâd (ض) harfinin tı (ط) harfi gibi okunması durumunda çeşitli on hatanın ortaya çıkacağı da ifade edilmiştir.²⁹⁶ Ayrıca dâd (ض) harfinin tı (ط) harfine değil de zı (ظ) harfine benzediği de ifade edilmiştir.²⁹⁷

Dârendevî'den takriben 50 sene önce yaşamış olan *Dürr'il-yetîm*'in bir diğer şârihi Dâvûd-i Karsî de (ö. 1169/1756) *Şerhu'd-Dürr'il-yetîm* isimli eserinde dâd (ض) harfinin mahreci hakkında bazı açıklamalarda bulunmuştur.²⁹⁸ Ancak Karsî, harfin mahrecini ve telaffuzunun zorluğunu açıklamakla yetinmiş; hatalı okunuşuyla ilgili bir bilgi veya kıyaslama yapmamıştır. Bu durumun dâd harfinin yanlış telaffuzunun tarihsel olabileceğini düşündürse de dâd harfinin doğru telaffuzuna dair tartışmalar her zaman gündemde olmuştur. Bu tartışmalardan birine göre dâd (ض) harfi tarihi süreç içerisinde bazı değişimler geçirmiş; “dâd-ı kadîme” şeklinden “dâd-ı hadîs” formuna,

²⁹³ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 35b.

²⁹⁴ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 35b.

²⁹⁵ Şemsüddîn Ebu'l-Hayr İbnü'l-Cezerî Muhammed b. Muhammed b. Yusuf, *Neşri fi'l-kırâ'âtî'l-'aşr*, thk. 'Ali Muhammed ed-Dıbbâ' (b.y.: el-Matba'atü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, b.y.), 1/220.

²⁹⁶ Postalıcızâde Hacı İbrahim Efendi, *Dâd Harfinin Okunuşu* nşr. Mustafa Tugantay (İstanbul: Hacıveyiszade İlim ve Kültür Vakfı Yayınları, 2021), 77.

²⁹⁷ Muhammed Mer'âşî, “Dâd Harfinin Okunuş Özelliği Muhammed Mer'âşî (Saçaklızâde)'nin Hayatı Ve Eserleri”, çev. Remzi Ateşyürek, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/20-21 (Mart 2005), 250.

²⁹⁸ Zengin, *Dâvûd-i Karsî'nin Şerhu'd-Dürri'l-yetîm Adlı Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi*, 26.

yani “eski dâd” şeklinden, “modern dâd” şekline dönüşmüştür. Şimdiki telaffuz halini ise İbnü’l-Cezerî’nin zamanında, yani hicrî 8. asırda almıştır.²⁹⁹

Bu bilgiler ışığında denilebilir ki dâd (ض) harfinin telaffuzundaki tartışmalar sanılandan daha da eskidir. Eski olduğu gibi daha uzun ve ilerleyen zamanlarda da gündemi meşgul etmeye, tartışılmaya devam edilecek gibi gözükmektedir. Umudumuz uluslararası bir organizasyonla birlikte bu harfin okunmasıyla alakalı bir konsensüs sağlanmasıdır. Tabii bunun olabilmesi için de Müslümanlar arasında siyasi ve kültürel olarak işbirliği gerekmektedir ki bunun çok daha öncesinde çözüm bekleyen zulümler ve savaşlar vardır. Bunun bahsinin yeri de burası değildir.

Dârendevî beşinci mahreç olarak ifade ettiği lâm (ل) harfiyle alakalı olarak telaffuz esnasında dilin temas ettiği dişleri, sırayla köpek dişi, seniyye dişi ve ön dört diş olduğunu söylemiş, akabinde ağızdaki dişlerin isimlerini ve onların konumlarını tespit etmiştir.³⁰⁰ Sırasıyla ifade olunursa;

- “الثنية” seniyye; iki üstte ve iki altta bulunan öndeki dört diş³⁰¹
- “الرباعية” rubâiyye; seniyye dişlerinin hemen arkasında bulunan dört diş³⁰²
- “لأنياب” köpek dişleri; rubâyyilerin arkasındaki dört diş³⁰³
- “الأضراس” azı dişleri; her iki tarafta onar tane bulunan toplam yirmi diş³⁰⁴
- “الضواحك”; azı dişleri arasında yer alan dört diş³⁰⁵
- “الطواحن”; her iki tarafta altışar tane bulunan öğütücü dişler³⁰⁶
- “النواجذ”; her iki tarafta ikişer tane; biri üstte, biri altta yer alan en sondaki dört diştir.³⁰⁷

Azı dişleri ve bunların üst damakta karşılık gelen kısmından, seniyye dişlerinin üstünden altıncı mahreç; nûn’ul-muhfât olmayan nûn-i muzhara çıkar.³⁰⁸

²⁹⁹ İbrahim Enîs, *el-Esvâtü’l-lüğaviyye* (Mısır: Mektebetü Nahda, t.y.) 52,53.

³⁰⁰ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darend, 562/1252), 36a.

³⁰¹ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darend, 562/1252), 36a.

³⁰² Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darend, 562/1252), 36a.

³⁰³ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darend, 562/1252), 36a.

³⁰⁴ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darend, 562/1252), 36a.

³⁰⁵ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darend, 562/1252), 36a.

³⁰⁶ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darend, 562/1252), 36a.

³⁰⁷ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darend, 562/1252), 36a.

³⁰⁸ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darend, 562/1252), 36a.

Devamında, yani nûn (ن) harfinden sonra râ (ر) harfinin mahreci gelir ki dilin biraz arkasına yerleştirilir ve bu harfler “dil sırtı harfleri” olarak isimlendirilir. Yedinci mahreçtir.³⁰⁹

Dilin ucunu üst seniyye dişlerine değmesiyle tı (ط), dâl (د) ve te (ت) harfleri çıkar. Burası sekizinci mahreçtir.³¹⁰

Altta ki seniyye dişlerinin üst kısmından sâd (ص), sîn (س) ve ze (ز) harfleri çıkar. Burası dokuzuncu mahreçtir.³¹¹

Üst seniyye dişlerinin ucundan zı (ظ), zel (ذ) ve se (ث) harfleri çıkar. Onuncu mahreçtir.³¹²

Dârendevî buraya kadar işlenen harflerin mahreçlerine ilave bilgi olarak bu harflerin diş etine nispete diş etinden çıkan harfler olduğunu ifade etmiş ve 12 mahreçten toplamda 18 harf sıralamıştır.³¹³

Üst seniyye dişlerinin ucuyla alt dudağın iç kısmından, yeni et tarafından fe (ف) harfi çıkar.³¹⁴

İki dudak arasından ise be (ب), mîm (م), ve vâv (و) harfleri çıkar. Bu harflerin ismi “şefevî” yani “dudak harfleri” olduğunu belirten Dârendevî, bu isimlendirmenin yani harflerin mahreçlerinin tamamen dudaklardan gerçekleşmesiyle açıklamıştır.³¹⁵

Hayşûmdan, yani geniz boşluğundan nûnu’l-muhfât ve gunne çıkar.³¹⁶ Nûnu’l-muhfât ıstilahta ihfâ olunan nûn demektir. Yani zatı gidip gunnesi kalan sâkin nûndur.³¹⁷ Gunne ise genizden gelen ses demek olup cezimli nûn (ن) ve cezimli mîm (م) harfine mahsustur.³¹⁸

³⁰⁹ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 36a.

³¹⁰ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 36a.

³¹¹ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 36a.

³¹² Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 36a-36b.

³¹³ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 36b.

³¹⁴ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 36b.

³¹⁵ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 36b.

³¹⁶ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 36b.

³¹⁷ Temel, *Tecvîd İstılahları*, 135.

³¹⁸ Temel, *Tecvîd İstılahları*, 67.

Muhammed Dârendevî harflerin sıfatlarına geçmeden önce “gunne”, “hayşûm” ve “mahreç” gibi kavramlar üzerinde son bir teknik analiz daha yapmıştır³¹⁹;

- Nûn (ن) ve mîm (م) harflerinin “حالة الإخفاء” (ihfâ hali) durumunda, yani sesin belirli bir şekilde gizlendiği durumda ortaya çıkar. Bu “إدغام” (idğâm) ile de alakalıdır, fakat burada “إخفاء” (ihfâ) durumu bağlamında söz konusu edilmiştir. Bu durumda nûn (ن) ve mîm (م) harflerinin mahreci, bu haliyle asıl mahrecinden farklılaşır. Bu “حروف المد” (medd harflerinin) mahreçlerinin “الجوف” (göğüs boşluğu) olarak değişmesi gibi bir durumdur. Ayrıca, nûn (ن) ve mîm (م) harflerinin “مدغمة” (kendisinden sonraki harfe idğâm edilen³²⁰) halleri sadece “خيšum” (hayşûm) bölgesinden değil, aynı zamanda asıl mahreçlerinden de ses çıkartır. Bazı harflerin mahreçleri hemze (همزة) gibi “بين” (harfin fethasını fetha hareke ile kesre arasında, fethaya daha yakın olacak şekilde veya elif harfini yâ harfine biraz meylettirerek okumak³²¹) telaffuz edilen “همزة” (hemze) harfi gibi okunabilir. Bu محقق (eğer harfin telaffuzunda ses mahreç bölgelerinden herhangi birisinin muayyen bir kısmına temas ederek çıkan mahreç³²²) olarak değerlendirilir. Ayrıca “الإمالة” (fethayı kesreye doğru, elif harfini de yâ harfine doğru eğmek³²³) ve “التخيم” (tefhîm) gibi okuma şekilleri, “الف” (elif) harfi ile ilgili yöntemlerdir.³²⁴
- Sâd (ص) ve lâm (ل) gibi harfler de benzer şekilde “صاد المشمة” (işmâm olunan sâd³²⁵) ve “لام المفخمة” (kalın okunan lâm, sâkin veya meftuh olan sâd (ص), tı (ط), ve zı (ظ) harfinden sonra gelen meftuh lâm³²⁶) gibi özellikler taşır.
- “خيšum” (hayşûm) burun içindeki bölgeyi ifade eder. “شرح الطيبة” Şerhu’l-Tayyibe’de de belirtildiği gibi “خيšum” (hayşûm) harfi daha önce belirtilen mahreçlere ilave olarak bir çıkış noktası olarak kabul edilmiştir. Bu toplamda on altı çıkış noktası yapar.³²⁷

³¹⁹ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 36b-37a.

³²⁰ Temel, *Tecvîd Istılahları*, 130.

³²¹ Temel, *Tecvîd Istılahları*, 51.

³²² Temel, *Tecvîd Istılahları*, 126.

³²³ Temel, *Tecvîd Istılahları*, 91.

³²⁴ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 36b-37a.

³²⁵ Temel, *Tecvîd Istılahları*, 142.

³²⁶ Temel, *Tecvîd Istılahları*, 110.

³²⁷ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 36b-37a.

- Ancak hemze (همزة) ve elif (الف) gibi harfler için özel mahreç bulunmamakta, çünkü bu harflerin mahreçleri ana noktalarından türemektedir. Nûn (ن) harfinin خفي (harfin sesini gizlemek³²⁸) hali mahrecinden “خيّشوم” (hayşûm) bölgesine dönüştüğünden bu harflerin orijinal mahreci ile farklılık gösterir. Sonuç olarak “مخرج” (mahreç) noktalarının ana dört çıkış noktası ve ilave olarak on altı mahreci vardır. Nûn (ن) ve غنة (gunne) ile toplamda otuz harf bulunmaktadır.³²⁹

2.2.5. Harflerin Sıfatları

Birgivî'nin harflerin mahreçleri bahsini bitirdikten sonra onların sıfât-ı lâzimelerini açıkladığını belirten Dârendevî, bunların kavî ve zayıf olanı ayırt etmek için bilinmesi elzem olan bir mevzu olduğunu belirtmiştir. Bu bağlamda İmam Birgivî'nin “الجهر” cehr, “الشدة” şiddet, “المستعلية” isti'lâ, “المطبقة” itbâk ve bunların zıtlarından bahsettiğini haber vermiş ve bu sıfatları karşıtlarıyla birlikte sırasıyla açıklamıştır.³³⁰

- Cehr; sesin çıkış sırasında nefesin akışının durması ve sesin kuvvetli bir şekilde çıkmasıdır. Bu harfin mahrecinde güçlü bir baskının oluşmasına neden olur. Cehr nefesin engellenmesi manasına gelir. Etkisi ise cehr harflerinde nefesin akışı engellendiği için ses kuvvetli çıkar. Bu “الهمس” (hems) sıfatının zıddıdır. Cehr harfleri hareketli olduğunda ses güçlü bir şekilde duyulur. On sekiz harften oluşur ve şu kavli teşkil eden harflerdir; “ظَلَّ قَوْ رِبْضَ إِذَا غَزَا جَنْدَ مَطِيعٍ”.³³¹ Hems ise cehr sıfatının zıddı olup sesin çıkışında nefesin serbest akışıyla zayıf bir ses oluşmasıdır. Bu harfin mahrecinde baskının az olduğu durumlarda meydana gelir. Nefesin akışı kesilmediği için ses, hafif ve gizli çıkar. Bu açıklamalarla birlikte Dârendevî “hems” kelimesine atıfla Kur'ân'dan şu ayeti iktibas eder³³²; “هَمْسًا إِلَّا تَسْمَعُ فَلَا”³³³ “Fısıltıdan başka bir ses işitmezsin.”

³²⁸ Temel, *Tecvîd Istılahları*, 69.

³²⁹ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 37a.

³³⁰ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 37a-37b.

³³¹ Temel, *Tecvîd Istılahları*, 53.

³³² Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 37a.

³³³ Tâhâ 20/108.

”المهموسة” mehmûse harfleri olarak ifade edilen bu zayıf harfler on harften oluşur ve şu kavli teşkil eden harflerdir; ”فَحْنُهُ شَخْصٌ سَكْتُ”³³⁴

İmam Birgivî’nin “cehr” tanımından sonra “şiddet” sıfatının ve onun zıddının tanımını yaptığını haber veren Dârendevî, ”الشدة”, şiddet sıfatını şöyle açıklamıştır;³³⁵

- Şiddet; sesin harfin mahrecinde hapsolması ve sesin akışının durdurulması durumudur. Bu sıfat sesin mahreçten çıkış esnasında akmamasını ifade eder. Etkisi ise sesin akışı tamamen durur ve bu sebeple harfler daha kuvvetli çıkar. Ses, mahreçte hapsedilir ve akmaz. Bu ”الرخوة” (rihvet) sıfatının zıddıdır. Şiddet sıfatına sahip harfler sesin çıkışında hapsedildiği için serttir. Sekiz harften oluşur ve şu kavli teşkil eden harflerdir; ”اجد قط بكت”³³⁶

Rihvet ise şiddet sıfatının zıddı olup harfin çıkış yerinde akmasına izin verilmesi demektir. Rihvet harfleri sesin akışıyla birlikte daha hafif bir şekilde çıkar. Rihvet sıfatına sahip harfler sesin çıkışını engellemez ve böylece ses akıcı bir şekilde çıkar. Bu sesin tamamen akması, yani nefesin harf ile akması manasına gelir.³³⁷

Bu iki sıfat arasında hurûfu’t-tavassut harfleri³³⁸ vardır ki bunlar da ”عَمْرُلٌ”³³⁹ kavlinde ifade edilir. Dârendevî bu durumu sesin çıkışında ne tam hapsolma ne de tam akış sağlama şeklinde ifade etmiştir.³⁴⁰

Birgivî’nin “şiddet” ve “rihvet” tanımından sonra “isti’lâ” sıfatını açıkladığını bildiren Dârendevî, ”isti’lâ” ile ”tefhîm” harflerinin ilişkiliği olduğunu ve ”قط خص” kavlinde toplandığını haber vermiştir.³⁴¹

³³⁴ Temel, *Tecvîd Istılahları*, 75.

³³⁵ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 37b.

³³⁶ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 37b.

³³⁷ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 37b.

³³⁸ Temel, *Tecvîd Istılahları*, 153.

³³⁹ Alemüddîn Ali b. Muhammed Ebu’l-Hasen es-Sehâvî, *Fethu’l-vasid fî şerhi’l-kasîd*, thk. Ahmed Adnân ez-Zu’bî (Kuveyt: Mektebetü Dâru’l-Beyân li’n-Neşri ve’t-Tevzî’i, 1423/2002), 2/539.

³⁴⁰ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 37b.

³⁴¹ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 37b.

“İsti‘lâ” sıfatının zıddı ise “inhifâd” sıfatıdır ki bu dilin harfleri telaffuz ederken damağın üst kısmına yükselmediği bir durumdur. Az önce verilen isti‘lâ harfleri dışında kalanların hepsinin inhifâd sıfatına haiz olduğunu belirtmiştir.³⁴²

Dârendevî, Birgivî’nin “isti‘lâ” sıfatından sonra “itbâk” sıfatı için dilin harfleri telaffuz ederken damağın üst kısma tam yapışması olarak verdiği tanımda harflerini "son dört harftir"³⁴³ olarak ifade etmesine karşılık bu harfleri açıklamıştır; sâd (ص), dâd (ض), tı (ط), zı (ظ).³⁴⁴

Yine Dârendevî, Birgivî’nin “infîtâh” sıfatının tanımı için yaptığı “itbâkın mukabilidir.”³⁴⁵ İfadesiyle yetinmemiş ve “infîtâh” sıfatı hakkında bazı açıklamalarda bulunmuştur; infîtâh dilin damağın üst kısmına yapışmaması, yani dilin açılması durumu olduğunu söylemiş ve İmam Birgivî’nin “المزقة” harflerinden bahsetmediğini, bu harflerin altı tane olup “فر من لب” kavliyle bilindiklerini ve ilave olarak bu harflerin genellikle zıddı olan “المصمته” harfleri ile anıldığını ifade etmiş, İmam Nüveyrî’ye (ö. 857/1453) atıfla bu harflerin aslî olmadığını, sadece dile sonradan eklenen harfler olduğunu belirtmiştir.³⁴⁶

İmam Birgivî’nin zıddı olan sıfatları sıralamasından sonra zıddı olmayan sıfatlara geçtiğini haber veren Dârendevî, Birgivî’nin de tıpkı Nüveyrî gibi bu sıfatların altı tane kabul ettiğini, “الانحراف” sıfatının ihtilafı olmasından dolayı sayıma katmadığını bildirmiştir.³⁴⁷

- Kalkale “الفلفة” zıddı olmayan sıfatların ilkidir; cebr ve şiddet sıfatının bir arada bulunma durumudur. Sükûn halinde ekstra çaba gerektirmektedir³⁴⁸ ifadesine ilave olarak Dârendevî teferruatlı bir açıklama yapmıştır; bu harflerin sükûn hâlindeyken özelliklerinin zayıfladığını ve bu yüzden başka harflere benzedikleri ifade etmiş, bu zayıflamayı telafi etmek için bu harflerin sükûn

³⁴² Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 37b.

³⁴³ Öztürk, *İmam Birgivî’nin Ed-Dürrü’l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 127.

³⁴⁴ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 37b.

³⁴⁵ Öztürk, *İmam Birgivî’nin Ed-Dürrü’l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 127.

³⁴⁶ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 38a. İmam Nüveyrî’nin kaynağı için bk; Muhammed b. Muhammed b. Muhammed Ebu’l-Kâsım Mahbüddîn en-Nüveyrî, *Şerhu Tayyibetü’n-neşri fi’l-karâ’âtî’l-‘aşr*, thk. Mecdî Muhammed Sürûr Sa’dî Bâslûm (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1424/2003), 1/242.

³⁴⁷ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 38a.

³⁴⁸ Öztürk, *İmam Birgivî’nin Ed-Dürrü’l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 128.

halinde harekeli hallerindeki gibi güçlü bir sesle okunmaları gerektiği vurgulamıştır.³⁴⁹ Tecvid âlimlerinden bazıları bu güçlü sesi “نبرة” yani yüksek bir ses, büyük bir ses çıkışı gibi manalara gelen bu kelimeyle adlandırmıştır.³⁵⁰ Ayrıca “قطب جد” harflerinin kalkale harflerini oluşturduğu belirtmiş ve bu harflerin “قطب جدی” kelimesinden türediği ifade etmiştir. “قطب جدی” terimi aslında “yıldız” manasında olup kutup yıldızını “الجدی” ve çevresindeki yıldızları “الفرقدين” tanımlamakta kullanıldığını ifade etmiştir. Bu yıldızlar yön tayininde, özellikle kıbleyi tayin etmede kullanılan yıldızlar olduğunu da ayrıca belirtmiştir. Cumhurun, yani çoğunluğun hemze harfini kalkaleden çıkarmış olmalarını bu harfin sürekli değişmesinden dolayı olduğunu belirtmiştir.³⁵¹

- Safîr “الصفير” zıddı olmayan sıfatların ikincisidir; harfleri telaffuz ederken sesin kuş yavrusunun çıkardığı ses olan ısığa benzemesidir. Bu ses üç harfe aittir: ze (ز), sîn (س), sâd (ص). Safîr sıfatı bu harflerle hastır.³⁵²
- Gunne “الغنة” zıddı olmayan sıfatların üçüncüsüdür; hayşûmdan çıkar. Hayşûmu ise Dârendevî, burnun üst kısmı, kıkırdak kısmın üstündeki bölge olarak tarif etmiştir. Gunnenin nûn (ن) ve mîm (م) harflerinde bulunduğunu ve bu harflerde gunneyi ortaya çıkarmak gerektiğini ifade etmiştir yani bu harflerde şiddetli bir şekilde gunne gösterilmelidir. Gunne yalnızca bu iki harfe hastır ve harekeli veya cezimli, açık veya gizli ya da idgamlı olsalar da bu özellik onlara daima eşlik ettiğini ifade etmiş, sâkin halde daha tam; gizli halde ise açık olandan daha fazla ve idgamlı halde daha öncelikli olduğunu belirtmiştir.³⁵³
- Tekrîr “التكرار” zıddı olmayan sıfatların dördüncüsüdür; dilin kelimeyi tekrar tekrar söylemesi ve kaymasıdır. Bu sıfat râ (ر) harfinde görüldüğünü ifade eden Dârendevî ilave olarak şeddeli olduğu durumda telaffuz edilirken gizlenmesi gerektiğini belirtmiştir.³⁵⁴

³⁴⁹ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 38a.

³⁵⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 5/189.

³⁵¹ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 38a.

³⁵² Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 38a.

³⁵³ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 38a-38b.

³⁵⁴ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 38b.

- Tefeşşî “التفشي” zıddı olmayan sıfatların beşincisidir; harfin telaffuzunda sesin yayılmasıdır. Sadece şîn (ش) harfinde bulunur ve telaffuzu sırasında tı (ط) harfinin çıkış yerine kadar ulaşır.³⁵⁵
- İstitâle “الاستطالة” zıddı olmayan sıfatların altıncısı ve sonuncusudur; harfin telaffuzunda sesin uzamasıdır. Sadece dâd (ض) harfinde bulunur. Bazı kıraat âlimleri bunu dişlerden yanağa kadar sesin uzaması olarak tanımlamışlardır. Bu tanım daha uygun ve adildir. Yani buradaki tanım, sesin ağzın çıkış yerinden başlayarak lâm (ل) harfinin çıkış yerine kadar cehr ve istila ile okunmasını ifade eder. Bu tanımı Nüveyrî’den iktibas eden Dârendevî sesin sadece genel olarak uzamasından ziyade belirli bir bölgeden diğerine yayılmasını dikkate aldığı için daha uygun ve adil olarak değerlendirmiştir.³⁵⁶

2.2.6. Ârızî Sıfatlar

Dârendevî, Birgivî’nin harflerin sıfatları bahsini açıkladıktan sonra ârızî sıfatları açıklamaya başladığını haber vermiş,³⁵⁷ ârızî sıfatların tefhîm-terkîk bağlamında ele alındığı konuların anlaşılması için itina göstermiş ve şöyle açıklamalarda bulunmuştur;

“Tefhîm” sadece isti’lâ harflerine, yani “خص ضغط قط” harflerine mahsustur. Bununla birlikte “لام الجلالة”, yani Allah lafzındaki lâm (ل) harfinin kalın okunması gereklidir. “الله” kelimesinin lâm (ل) harfi kendisinden önce gelen harfin üstün olması durumunda kalın okunur. Örneğin; “وكان الله” ifadesinde “الله” kelimesindeki lâm (ل) harfinin imâle ile okunmaması gereklidir. Çünkü imâle olsaydı bu durumda tefhîm, yani kalın okumak gereksiz olurdu. “نرى الله” örneğinde olduğu gibi. Zira bu konuda iki rivayet bulunmaktadır: tefhîm ve terkîk. İmâle ile okuma Ebû Amr’dan (ö. 154/771) rivâyetle Sûsî’den (ö. 261/874) ve Dâni’nin (ö. 444/1053) tercihi olarak gelir ve Dârendevî onun *et-Teysîr* eserinde başka bir şey zikretmemiş olduğunu belirtmiştir. İbn Cümhûr ve diğerleri ise lâm (ل) harfinin açık okunmasını rivayet etmişlerdir. İmâle ile okuyanlar râ (ر) harfini inceltmiş, yani terkîk etmiş olurlar; imâle ile okumayanlar ise râ (ر) harfini kalınlaştırırlar, yani tefhîm yapmış olurlar. Bu durumda tefhîm

³⁵⁵ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 38b.

³⁵⁶ Bu tanım için bk; Nüveyrî, *Şerhu Tayyibetü’n-neşr*, 1/245. Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 38b.

³⁵⁷ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 38b.

gerekmemektedir. İmâle tanım olarak fethanın kesreye, elif (ا) harfinin ise yâ (ي) harfine meyletmesidir. Aynı şekilde “الله” kelimesinin lâm (ل) harfi kendisinden önce gelen harfin damme olması durumunda “تصر الله” ifadesinde olduğu gibi tehfimle okunur. Ve aynı şekilde tefhîm, dammeli râ (ر) harfi için de zorunludur. Hatta bu râ (ر) harfi vakıf hâlinde olsa bile. Yani râ (ر) harfi üzerine durulmuş olsa bile. Çünkü revm “الروم” ile vakıf yapılan râ (ر) harfi vasıl gibi değerlendirilir. Kurrâya göre revm “الروم” harekenin bir kısmıyla telaffuz etmektir. Bazıları ise revmi “الروم”, harekeyi zayıflatmak, hafifletmek, yani çoğunu kaybettirmek olarak tanımlar. İki mana da aynıdır. Nahivcilere göre ise revm “الروم”, harekeyi hafif bir sesle telaffuz etmektir. Bu Şâtıbî tarafından zikredilen tanımdır³⁵⁸ ve Nüveyrî de aynı görüştedir.³⁵⁹ Tefhîm, aynı şekilde fetha ile harekelenmiş râ (ر) harfi için de mecburidir. Bu sebeple “fethalı” ifadesi kullanılmıştır; yani imâle yapılmayan fetha ile harekelenmiş râ (ر) harfi. Çünkü fetha ile harekelenmiş râ (ر) imâle yapıldığında kesreli gibi değerlendirilir, terkîk yapılır. Örneğin: “أخري” ve “ذكرى” gibi. “بَشَرٍ” âyetinde geçen râ harfi inceltilir, çünkü ikinci râ harfinde kesre vardır, bu yüzden birinci râ harfinin de fetha ile olsa bile inceltilmesi gerektiği belirtmiştir. Ancak bu durum, “ضرر” gibi kelimelerde bozulmaz, yani tefhîm uygulanır çünkü bu kelime de dâd (ض) harfi isti‘lâ harflerinden biridir ve her iki râ (ر) harfi için de aynı durum geçerlidir. Yani fetha veya damme ile harekelenmiş olan râ harfinden önce sâkin bir ye (ي) harfi yoktur. “طير” kelimesinde olduğu gibi. Burada iki farklı rivayet vardır: tefhîm ve terkîk. “خير” kelimesi de damme ile gelir; burada Verş (ö. 197/812) diğer kurrâlardan farklı olarak râ (ر) harfini inceltir çünkü onda tefhîm mecbûri değildir. “درجهم” kelimesindeki râ (ر) harfinin tefhîmi konusunda iki rivayet vardır. Çoğunluk râ (ر) harfini kalınlaştırırken Verş, Nâfi‘’den (ö. 169/785) rivâyetle ince okur. Çünkü dammeli ve fethalı râ (ر) harfi eğer öncesinde sâkin bir ye (ي) harfi varsa örneğin “سير” ve “حيران” gibi veya öncesinde kesre varsa örneğin “الصابرون” ve “دراستهم” gibi kelimelerde râ (ر) harfinin tefhîmi hakkında ihtilaf vardır. Ancak sâkin ye (ي) veya kesre, bir kelime de dammeli ya da fethalı râ (ر) başka bir kelime de ise örneğin “الْكُفَّارِ رَحْمَاءَ بَيْنَهُمْ عَلَى أَشْدَّاءَ”³⁶⁰ âyetindeki gibi bu durumda

³⁵⁸ Şâtıbî’deki tanım için bk; el-Kâsım b. Firrûh b. Halef b. Ahmed er-Ru‘aynî Ebû Muhammed eş-Şâtıbî, *Hirzû'l-emânî ve vechü't-tehânî*, thk. Muhammed Temîm ez-Zu‘bî (b.y.: Mektebetü Dâru'l-Hüdâ ve Dâru'l-Gavsânî li'd-Dirâsâti'l-Kur'âniyye, 1426/2005), 30.

³⁵⁹ Nüveyrî’deki tanım için bk; Nüveyrî, *Şerhu Tayyibetü'n-neşr*, 2/47.

³⁶⁰ el-Fetih 48/29.

tefhîm konusunda ihtilaf yoktur. Bu yüzden Birgivî arada vasıl olsa bile tefhîm konusundan istisna etmiştir. Yani eğer fethalı veya dammeli râ harfi ve öncesindeki kesre arasında Arapça olmayan kelimelerde olduğu gibi sükûn varsa, bu tefhîmi engellemez. Örneğin “إبراهيم” ve “إسرائيل” kelimelerinde râ (ر) harfi kalın okunur, bu konuda ihtilaf yoktur. Dârendevî, bu yüzden Birgivî’nin “aynı kelimeye kesre olmaması” ifadesinden bu durumu istisna ettiğini söylemiştir. Çünkü sâkin harf bir engel teşkil etmez, bu durumda râ harfinin ince (terkîk) veya kalın (tevhîm) okunması caiz olur. Örneğin, “إخراجاً” ve “الشعر” kelimelerinde Verş râ (ر) harfini ince okur, diğer kârilere ise kalın okurlar. Aynı şekilde hı (خ) harfi isti‘lâ harflerinden biri olduğu için “إخراجاً” kelimesindeki terkîke mâni olmaz. Şâtibiyye’de geçtiği üzere, sâd (ص), tı (ط) ve kâf (ق) harfleri bu üç harften sayıldığında bunlar fethalı veya dammeli râ (ر) harfinden önce geldiklerinde râ harfinin tefhîm ile okunmasına engel olurlar. Örneğin “قطراً” ve “وقراً” kelimeleri gibi. Çünkü isti‘lâ harfleri güçlü ve kalın okunur, bu yüzden kesrenin inceliği etkisiz kalır. Daha önce de geçtiği üzere, hı (خ) harfi isti‘lâ harflerinden biri olup kesreye mâni olmaz. Bu yüzden Birgivî “araya sâkin harf girse bile” ifadesinden bu durumu istisna etmiştir. Eğer fethalı veya dammeli râ harfinden önce sâkin bir harf ondan önce de kesre bulunursa ve râ tekrar edilirse, örneğin “مدراراً” kelimesinde olduğu gibi, tefhîm konusunda ihtilaf yoktur. Bu yüzden Birgivî ze (ز) harfini isti‘lâ harflerinden olmayan sâkin bir harf sonrasında ve râ harfinin ardından gelen kesreli kâf (ق) harfi olmadıkça istisna etmiştir. Örneğin “إعراضاً” kelimesindeki gibi, isti‘lâ harfi râ harfinin ardından gelir ve râ harfi tefhîmle okunur. Ancak “اشراقاً” kelimesinde olduğu gibi, râ harfinden sonra gelen isti‘lâ harfi kesreli kâf (ق) olduğunda tefhîm konusunda ihtilaf vardır. Sonuç olarak Birgivî istisna edilen durumları ve bunların şartlarını zikretmiştir. Bu şartlar sağlandığında râ (ر) harfinin tefhîmi konusunda ihtilaf vardır, sağlanmadığında ise yoktur. Bununla birlikte Dârendevî, Birgivî’nin kısa ve öz ifadeleri sevmesi sebebiyle oluşan zorluk ve sıkışıklık karşısında ikazda bulunmuştur. Aynı şekilde tefhîm, sâkin râ (ر) harfi için de mecbûridir. Yani vakıf hâlinde revm yapılırken sâkin olan râ (ر) harfi tefhîmli okunur. Hatta damme veya fetha ile vakıf yapılsa dahi örneğin “من شكر” gibi kelimelerde, râ (ر) harfi tefhîmli okunur. Ancak “بشرٍ” örneğinde bazılarının göre terkîk, yani ince okunur çünkü ilk râ (ر) harfi inceltir. Eğer damme ve fetha arasında sâkin bir harf bulunursa, örneğin “أنصار” gibi, ancak sâkin harf ye “ي” harfi değilse râ (ر) harfi tefhîmli okunur. Ancak “سیر” veya “خير” gibi kelimelerde sâkin ye (ي) harfi ile râ (ر) harfi arasında

bulunduğunda tefhîm mecbûri değildir; bu durumda Verş râ (ر) harfini terkîk eder, diğer kârilere ise kalınlaştırır. “دار” kelimesinde olduğu gibi imâle olmayan elifler için tefhîm mecbûri değildir, daha önceki nedenlerden dolayı. Ayrıca ârızî bir kesreden sonra da tefhîm mecbûridir. Örneğin, “ارجعي” ve “ارتبتم” gibi kelimelerde ârızî kesre kendi özünden kaynaklanmadığı için tefhîme mâni olmaz. Ancak kesre kendiliğinden kalıcı olursa râ (ر) harfinden sonra isti‘lâ harfi gelirse bu durumda tefhîm mecbûridir. Örneğin, “قرطاس” ve “مرصاد” kelimelerinde râ (ر) harfinin kesresi her ne kadar lâzımî olsa da isti‘lâ harfi yüksekliğinden dolayı terkîke, yani ince okumaya mani olur. İsti‘lâ harfi olmasaydı kesre incilmesi gerektirirdi. Ancak isti‘lâ harfi kesreli bir harften sonra geldiğinde örneğin “فرق” gibi tefhîm konusunda ihtilaf vardır. Bazıları kesre nedeniyle ince okurken bazıları isti‘lâ harfi sebebiyle kalın okur. Ayrıca tefhîm kalın bir harften sonra gelen elif için de mecburidir. Örneğin “قال” ve “طال” kelimelerinde olduğu gibi. Tefhîm “نري الله” gibi imale yapılmış lamdan sonra da caizdir. Aynı şekilde sâd (ص) gibi bir itbâk harfinden sonra gelen fethalı bir lâm (ل) harfi için de tefhîm caizdir, örneğin “الصلاة” kelimesi gibi. Tı (ط) harfi gibi bir harften sonra gelen lâm için, örneğin “الطلاق” kelimesinde olduğu gibi tefhîm caizdir. Ve zı (ظ) harfi gibi bir harften sonra gelen lâm (ل) harfi için de örneğin “ظلم” kelimesi gibi kelimelerde tefhîm caizdir çünkü isti‘lâ harfleri sonrasında gelen lâm (ل) harfi tefhîmli okunur. Verş Nâfi‘’den rivâyetle imâle yaptığı lâm (ل) harfini isti‘lâ harfinin yüksekliği nedeniyle tefhîmle okur, ancak çoğunluk bunu inceltir. Eğer bu harfler ile lam arasında bir elif bulunursa, örneğin “طال” kelimesinde olduğu gibi veya lâm (ل) harfi vakıf nedeniyle sâkin olursa, örneğin “أن يوصل” kelimesinde olduğu gibi, Verş’ten gelen rivâyetlerde bu konuda ihtilaf vardır; bazıları lâm (ل) harfini kalınlaştırırken, bazıları inceltir. “صلصال” kelimesindeki ilk lâm (ل) harfinin kalınlaştırılması rivayet edilmiştir, ancak bu görüş zayıftır; çoğunluk, Dâni ve takipçileri, *et-Tezkira* ve *el-Müctebâ* sahipleri gibi ince okunmasını kesin olarak belirtmişlerdir. Bu en doğru olduğunu söylemiş ve Nüveyrî’nin *Şerh’ut-Tayyibe*’sinde böyle geçtiğini bildirmiştir.³⁶¹ Aynı şekilde, “بشرى” kelimesindeki ilk râ harfi için de tefhîm hem vasıl hem vakıf hâlinde caizdir. Vakıf durumunda ikinci râ (ر) da birinci râ (ر) takip eder. Ayrıca “فرق” kelimesinde de tefhîm her iki durumda da, yani vasıl ve vakıf hâlinde caizdir. “مصر” ve “قطر” kelimelerinde ise vakıfta tefhîm caiz, vasılda ise caiz değildir. Çünkü vakıf hâlinde

³⁶¹ Nüveyrî’de geçen şekli için bk; Nüveyrî, *Şerhu Tayyibetü’n-neşr*, 2/40.

sükûn olduğundan, isti'lâ harfinin gücü zayıflar ve iki sâkin harfin birleşmesiyle hafifler. Bu durumda kesrenin etkisi güçlenir ve terkîk caiz olur. Râ (ر) harfleri ise kendilerinden önce kesre veya sâkin bir ye (ي) harfi bulunan râ (ر) harfleridir. Bu durumda Verş, Nâfi‘‘den rivayetle inceltir, diğer kâriler ise kalınlaştırır. Terkîk, bu iki durumun dışında kalan harfler için mecbûridir, yani tefhîmin mecbûrî olduğu veya caiz olduğu harfler dışındaki tüm istifâle harflerinde terkîk zorunludur. Ve bu demektir ki hiçbir harf, râ (ر), lâm (ل) veya elif (ا) olsa bile bu sayılan özel durumlar dışında kalın okunamaz. Bunlar, tefhîmle okunan harflerden biri lâm-ı celâlenin lâm (ل) harfidir; fetha veya dammeden sonra gelir ve sâd (ص), dâd (ض), tı (ط), zı (ظ) gibi bazı itbâk harfleriyle de olabilir. İkincisi, her durumda fethalı, dammeli veya sâkin olan râ (ر) harfidir. Üçüncüsü kalın harften sonra gelen elif (ا) harfidir. Ayrıca elif-i âriza da kalınlaşır. Kesreli râ (ر) harfi ise ince okunur.³⁶²

2.2.7. İdğâm

İmam Birgivî'nin râ (ر) harflerindeki tefhîm ve terkîk konularını açıklamayı bitirince yeni konu olarak idğâm bahsine giriş yaptığını haber veren Dârendevî³⁶³ idğâm ve çeşitlerini örnek kelime ve ayetlerle açıklamıştır;

İdğâm, şeddeli olan bir durumdur. İki harf bir araya geldiğinde ya “مثلين” (aynı olanlar) ya “متقاربين” (yakın olanlar) ya da “متجانسين” (benzer olanlar) olur. “Misleyn” ile kastedilen mahreç ve sıfat olarak aynı olan harflerdir; örneğin, be (ب) ile be (ب) veya te (ت) ile te (ت) gibi. “Mütekâribeyn” ise mahreç veya sıfat olarak birbirine yakın olan harflerdir; bu sıfatlar, cehr ve hems gibi olabilir. “Mütecâniseyn” ise mahreç olarak aynı olup sıfat olarak farklı olan harflerdir. Bu üç durumda da eğer ilk harf sâkin olursa idğâm vacip olur ve bu “idğâm-ı sağîr” olarak adlandırılır. İlk harf ikinci harfe idğâm edilir ve ikinci harf şeddelenir. Eğer ilk harf harekeli ise bu durumda ilk harfin harekesi düşer ve ikinci harfe idğâm edilir. Bu duruma ise Ebû Amr bin ‘Alâ’ye göre “idğâm-ı kebîr” denir. İdğâm ile ihfâ arasındaki fark, ihfâda gunne ile şeddelenmenin ilk harfte değil, ikinci harfte olmasıdır.³⁶⁴

³⁶² Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 38b-40b.

³⁶³ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 40b.

³⁶⁴ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 41a.

2.2.7.1. İdğâm-ı Misleyn

İlk aynı harfin sâkin olması, yani birinci aynı harfin bir kelimenin sonunda, ikinci aynı harfin ise diğer kelimenin başında olduğunda, örneğin “يَجْرُثُهُمْ فَمَا رَیَحَتْ”³⁶⁵ birinci harfin ikinciye idğâm edilmesi gerekir. Ancak medd harfî olduğunda idğâm yapılmaz; yani eğer iki kelime arasında ilk harf bir medd harfi ise bu harf ikinciye idğâm edilmez. Örneğin, “الَّذِي يُوسُّسُ”³⁶⁶ ifadesinde medd ihtiyacı daha güçlü olduğu için medd önceliklidir. Eğer idğâm yapılırsa medd ortadan kalkar, oysa medd hakkı önceliklidir. “هَلْكَ مَالِيَّةٌ”³⁶⁷ ifadesinde ise tercih edilen ilk he (هـ) harfinde vakfettmek, yani durmaktır, böylece idğâm mümkün olmaz. Ancak eğer tercih edilmeyen şekilde devam edilirse iki aynı harfin karşılaşması ve ilk harfin sâkin olması sebebiyle idğâm tercih edilir. Bununla birlikte bazıları idğâmın tercih edilmediğini, bilakis izhârın tercih edildiğini söylemişlerdir. Bu görüş, “مَالِيَّةٌ” üzerinde uzun bir vakıf yapılmasını ifade eder, çünkü kelimeler arasındaki bağlantı ancak idğâm veya harekete getirme ile mümkündür. Eğer harflerden biri telaffuz sırasında düşerse okuyucu vakfetmiş olur, ki bu durum fark edilmez. Dârendevî bunun İmam İbnü'l-Cezerî'nin tercih ettiği sağlam görüş olduğunu bildirmiştir.³⁶⁸

2.2.7.2. İdğâm-ı Mütekâribeyn, Mütecâniseyn ve İdğâm-ı Şemsiyye

Ya da ilk harfi sâkin olan mütekâribeyn harflerinden halkî olmayanlar için; halkî harfler örneğin “النَّارِ عَنْ زُحْرَحَ”³⁶⁹ ve “عَلَيْكُمْ وَلَا جُنَّاحَ”³⁷⁰ gibi bir araya geldiğinde ve ilk harf sâkin olduğunda idğâm gerekmez. Örneğin “ذَلِكَ يَفْعَلُ وَمَنْ”³⁷¹ ifadesinde Ebü'l-Hâris (ö. ö. 240/854) idğâm etmiştir, ancak Dûrî (ö. 248/862 [?]), Kısâî'den (ö. 189/805) farklı olarak bunu tercih etmemiştir. Böylece idğâmı caiz kılmıştır. Lâm-ı

³⁶⁵ el-Bakara 2/16.

³⁶⁶ en-Nâs 114/5.

³⁶⁷ el-Hâkka 69/28-29.

³⁶⁸ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 41a.

³⁶⁹ Âl-i İmrân 3/185.

³⁷⁰ el-Bakara 2/235.

³⁷¹ el-Furkân 25/68.

ta‘rîf olmayan lââm (ل) harfi, mütekâribeyn harfleri arasında râ (ر) dışında idğâm edilmesi gerekmez; ancak “تَرَىٰ هَلْ”³⁷² ve “قُلْ سِيرُوا”³⁷³ gibi örneklerde mümkündür. Râ harfi için ise bu durumda idğâm gereklidir çünkü aralarındaki yakınlık fazladır.³⁷⁴

Nûn harfi için ise “قُلْ نَعَمْ”³⁷⁵ gibi durumlarda lââm (ل) harfi nûn (ن) harfi ile yakın olmasına rağmen idğâm edilmez. Çünkü nûn (ن) harfi idğâm edilen harflerden biri mîm (م) ve ye (ي) olmadığında lââm (ل) ile nûn (ن) arasında bir uzaklık ve rahatsızlık meydana gelir. Bu nedenle lââm (ل) harfi yalnızca Kisâi’den rivayet edilen “هَلْ” ve “بَلْ” harfleri için idğâm edilir. Genel olarak lââm-ı ta‘rîf “لام التعريف” mütekâribeyn harflerinde, özellikle râ (ر) dışında idğâm edilmesi gereklidir.³⁷⁶

Mütekâribeyn harfleri için örnek olarak te (ت) harfinin dâl (د) harfine idğâmı, örneğin “طَائِفَةٌ وَقَالَتْ”³⁷⁸ gibi, te (ت) harfinin tî (ط) harfine idğâmı “أَلَلَّهِ دَعَا - أَتَقَلَّتْ فَلَمَّا”³⁷⁷ gibi ve dâl (د) harfinin te (ت) harfine idğâmı “تَبَيَّنَ قَدْ”³⁷⁹ gibi örnekler verilebilir. Ayrıca zel (ذ) harfinin zî (ظ) harfine idğâmı “ظَلَمْتُمْ إِذْ”³⁸⁰ ve lââm-ı ta‘rîfin râ (ر) harfine idğâmı ise “رَبِّ وَفُلْ”³⁸¹ gibi örnekler verilebilir.³⁸²

Lâm-ı ta‘rîf on üç harf arasında zorunlu olarak idğâm edilir. Bu harfler şunlardır: ن، ت، ث، د، ذ، ر، ز، س، ش، ص، ض، ط، ظ. Bu idğâma, idğâm-ı şemsiye “الإدغام الشمسية” denir ve bu güneşin batışına benzetilir; nasıl ki güneş batı yönünde batar, lââm da bu harflerin önünde batmaktadır.³⁸³

³⁷² el-Mülk 67/3.

³⁷³ el-Ankebût 29/20.

³⁷⁴ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 41a-41b.

³⁷⁵ es-Sâffât 37/18.

³⁷⁶ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 41b.

³⁷⁷ el-A‘râf 7/189.

³⁷⁸ Âl-i İmrân 3/72.

³⁷⁹ el-Bakara 2/256.

³⁸⁰ ez-Zuhruf 43/39.

³⁸¹ el-Mü’minûn 23/29.

³⁸² Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 41b.

³⁸³ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 41b.

”يَلْهَتْ ذَلِكُ“³⁸⁴ ifadesinde idğâmın tercih edilmediği, ze (ذ) ve se (ث) harflerinin idğâmında ise, Nâfi‘, Ebû Cafer (ö. 130/747-48) İbn Kesîr (ö. 120/738), Hişâm (ö. 245/859 [?]) ve İmam Asım'ın (ö. 127/745) tercih ettiği idğâmı destekleyen birçok görüş vardır. Ebû ‘Amr ve İbn Zekân (ö. 242/857), İbn Âmir (ö. 118/736), Hamza (ö. 156/773) ve Kisâi ise idğâm yapıldığını söylemişlerdir. Ayrıca, ”أَلَمْ تَخْلُقْهُمْ“³⁸⁵ ayetinde kâf (ق) harfi ile kef (ك) harfi arasında idğâm yapılması gerektiği de belirtilmiştir.³⁸⁶

İdğâmın zorunlu olarak kalması gereken yerler ise örneğin, ”بَسَطْتُ“³⁸⁷, ”أَحَطْتُ“³⁸⁸ ve ”فَرَطْتُ“³⁸⁹ ifadelerinde, tı (ط) harfi ile te (ت) harfi arasında tek kelime içinde idğâm edilmesi gerektiğini belirtmiştir.³⁹⁰

2.2.8. Tenvin, Sâkin Nûn ve Sâkin Mîm Harflerinin Halleri

Dârendevî bu bahiste de İmam Birgivî'ye ilave olarak tecvid kurallarının uygulamalı örneklerinden vermeye devam etmiştir. Bu örneklerin yanında yer yer farklı rivayet ve tariklerden de bilgilendirme yapmıştır.³⁹¹

Sâkin nûn harfinden sonra gelen lâm (ل) ve râ (ر) harflerinde idğâm, örneğin ”مِنْ“³⁹² gibi gunnesiz olarak gerçekleşir. Ayrıca, gunne ile idğâm da olmuştur çünkü ”رَبِّهِمْ“³⁹³ gibi gunne, Nâfi‘, İbn Kesîr, Ebû Amr, İbn Âmir, Ebû Ca‘fer, Ya‘kûb (ö. 205/821) ve Hafs’tan (ö. 180/796) gelmiştir. Ancak bu, Şâtıbiyye yolundan değil, Tayyibe yolundan gelmektedir; Şâtıbiyye’de ise gunne olmadığını ifade etmiştir.³⁹³

³⁸⁴ el-A‘râf 7/167.

³⁸⁵ el-Mürselât 77/20.

³⁸⁶ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 41b-42a.

³⁸⁷ en-Neml 27/22.

³⁸⁸ el-Mâide 6/28.

³⁸⁹ ez-Zümer 39/56.

³⁹⁰ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 42a.

³⁹¹ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 42a-42b.

³⁹² el-Bakara 2/5.

³⁹³ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 42a.

“يوم” harfleri ile idğâm da gunne ile veya gunnesiz olarak uygulanabilir; yani ilk ikisinde yani vâv (و) ve ye (ي) harflerinde sadece Hamza'nın Şâtıbiyye'de gelen rivayetine göre gunnesiz olarak gerçekleşir. Dûrî ve Kisâi arasında gunne bırakılması ve ye (ي) harfinde olması konusunda farklılıklar vardır. Dûrî'nin tariklerinden biri olan Ebû Osman ed-Darîr, gunne olmaksızın idğâm edilmesini rivayet etmiştir, ancak Muhammed bin Ca'fer ve diğer kurrâlar gunne ile idğâmı rivayet etmiştir. Bu Tayyibe yolundandır.³⁹⁴

Ayrıca Dârendevî “طَسَمَ”³⁹⁵, “يس وَالْقُرْآنَ”³⁹⁶ ve “وَالْقَلَمَ”³⁹⁷ gibi sûre başlarındaki idğamlara kıraat vecihleri yönünden ilaveler yapmıştır;

- “طَسَمَ”; Hamza ve Ebû Ca'fer sîn (س) harfindeki nûn sesini mîm olarak izhâr etmişler, diğer on kurrâ ise idğâm etmiştir.³⁹⁸
- “يس وَالْقُرْآنَ”; Kisâi, Halef, Hişâm ve Ya'kûb sîn (س) nûn sesini idğâm etmiş ancak İbn Zekvân, ‘Asım, Nâfi‘ ve Bûzî'nin kıraatleri arasında gunne ve gunnesiz olarak farklılıklar vardır.³⁹⁹
- “وَالْقَلَمَ”⁴⁰⁰; aynı “يس وَالْقُرْآنَ” şeklinde olduğu gibidir ancak Kâlûn (ö. 220/835) bu kârilere farklı olarak sadece gunnesiz olarak göstermiştir. Bu durumda idğâmı Kisâi, Halef (ö. 229/844), Yâkûb ve Hişâm yapar; İbn Zekvân, ‘Asım, Verş, Bûzî ve diğerleri ise izhar ile gösterir.⁴⁰¹

İzhâr-ı kelime-i vâhidede, yani vâv (و) ve ye (ي) harflerinin bulunduğu kelimelerde, örneğin “دنیا، صنوان، قنوان، بنیان” nûn (ن) harfinin izhar edilmesi mecbûridir. Çünkü idğâm sırasında bu harfler arasında karışıklık yaşanabilir.⁴⁰¹

³⁹⁴ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 42a.

³⁹⁵ eş-Şuarâ 26/1.

³⁹⁶ Yâsîn 36/1-2.

³⁹⁷ el-Kalem 68/1.

³⁹⁸ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 42a.

³⁹⁹ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 42a.

⁴⁰⁰ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 42a.

⁴⁰¹ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 42a-42b.

2.2.8.1. Īhfâ

Dârendevî, Birgivî'nin idgâm ile alakalı bahislerden sonra ârızî sıfatlardan olan ihfâ konusuna giriş yaptığını belirtmiştir.⁴⁰²

İhfâ, izhâr ve idğâm arasında bir haldir. Harf, idğâm olacak kadar şiddetli bir şekilde gizlenmez ancak izhâr olacak kadar açık bir şekilde de gösterilmez. İkisi arasında bir durumdur. İhfâ râ (ﺭ) harfinin tekrîr sıfatında da gerekli hale gelir, çünkü râ (ﺭ) harfinin tekrar edilmesi özellikle idğâm anında, bir kusur olarak kabul edilir ve bundan kaçınılması gerekir. Örneğin, “الرَّحْمَنُ”⁴⁰³ kelimesinde idğâmın ilk kez yapılması sırasında dikkat edilmezse tekrarlama sıfatı ortaya çıkabilir. Bununla birlikte Dârendevî, Birgivî’nin râ (ﺭ) harfinin ifhâ zorunluluğu ile alakalı olarak bu bahsi harfin sıfatını işlediği başlıkta ele almasını dilemiştir. Zira bu sanatın ustalarına göre, ihfâ, izhâr ve idğâm arasında bir durumdur ve nûn-u sâkin ile tenvinin hükümlerindendir; râ (ﺭ) harfinin sıfatı ile ilgili değildir. Râ (ﺭ) harfinin tekrîr sıfatındaki ihfânın tekrarlama sıfatının gizlenmesi olup ıstılâhî olarak ise ihfâ harfin kendisinin gizlenmesi demektir. Bu açıklama bazı şârihlerden nakledilmiştir. Bu ihfâ meselesi, görünüş itibarıyla ihfâ ile ilgili olup, yerinde derinlemesine incelenmediğini belirtmiştir. Sâkin mîm, be (ب) harfî önünde gunne ile ihfâ edilir, örneğin:

“تَرْمِيهِمْ بِحِجَارَةٍ”⁴⁰⁴ gibi. Bazıları burada izhârı tercih etmiş, bazıları ise idğâmı savunmuş, ancak idğâm daha zayıf bir tercih olduğunu belirtmiştir. Sâkin nûn ve tenvin için ise gunne ile ihfâ gerekli olan on beş harf vardır: “ت، ث، د، ذ، ج، ز، س، ش، ص، ض، ط، ظ”. Bu harfler şu beyit ile hatırlatılır: “صف ذا ثنا كم جود شخص قد سما كرمأ ضع ظالمأ”. “ف، ق، ك، ز، د، ت” Bu beyitteki kelimelerin baş harfleri sâkin nûn ve tenvinin ihfâ edildiği harfleri temsil eder. Bu harfler önündeki ihfânın sebebi sâkin nûn ve tenvinin bu harflere olan yakınlığının idğâm yapılmasını gerektirecek kadar olmaması ve izhâr yapılmasını gerektirecek kadar da uzak olmamasıdır. Bu nedenle ihfâ gerekli olur, böylece ne tamamen idğâm edilmiş ne de tamamen izhâr edilmiş olurlar. Bu yakınlık ve uzaklık derecesine göre yakın oldukları harfler önünde daha belirgin ihfâ yapılırken

⁴⁰² Dârendevî, *Cevheru 'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 42b.

⁴⁰³ er-Rahmân 55/1.

404 el-Fîl 105/4.

uzak oldukları harfler önünde daha az belirgin ihfâ yapılır. Bu bazı şârihler tarafından belirtilmiş olduğunu ifade eden Dârendevî bu şârihlerin kimler veya hangi eserler olduğunu belirtmemiştir. On kıraatten olan İmam Ebû Cafer hı (خ) ve gayın (غ) harflerinden önce de ihfâ yapmıştır, örneğin: “وَالْمُنْحَنَةُ”⁴⁰⁵ ve “فَسَيَنْعُضُونَ”⁴⁰⁶ gibi. Ancak bu uygulama diğer kıraat imamları arasında yaygın değildir. Burada ihfânın bu konuyla ilgisi nedeniyle sözü geçtiğini söylemiştir.⁴⁰⁷

2.2.8.2. İzhâr

Dârendevî, Birgivî'nin ihfâ ile ilgili meseleleri tamamladıktan sonra izhâr ile ilgili meselelere giriş yaptığını söylemiştir.⁴⁰⁸

İzhâr her harfte asıl olandır çünkü asıl olan açıklıktır. Aynı şekilde her sıfatta da böyledir. Bu nedenle, idğâm ve ihfâ türlerinde ve ileride bahsedilecek olanlar hariç diğer durumlarda izhâr gereklidir. Ancak zikredilmeyen bazı idğâm durumları vardır, mesela fe (ف) harfinin be (ب) harfine idğâmı gibi, örneğin: “بِكُمْ يَحْسِفُ”⁴⁰⁹ benzerleri. Bu durumlar mahreçleri birbirine yakın olan harflerin idğâmı bölümünde zikredilen örneklerdir. Veya harf hazfedilmiş, dönüştürülmüş ya da kalb yapılmıştır; örneğin vâv (و) harfinin ye (ي) harfe dönüşmesi veya tersi ya da harekenin kendinden önceki sâkin harfe nakledilmesi gibi. Mesela “الأرض” ve “الآخرة” kelimeleri Verş'te genel olarak ve Hamza'da vakıf hâlinde bu şekilde olur. Dârendevî bu konunun nakil bölümünde detaylandırılmış olduğunu haber vermiştir.⁴¹⁰

Veya harekenin teshîl edilmesi gibi, örneğin Kâlûn'un “ءَأَنْذَرْتَهُمْ”⁴¹¹ ve benzeri kelimelerde yaptığı gibi beyne beyne ve teysîr yapılır.⁴¹²

⁴⁰⁵ el-Mâide 5/3.

⁴⁰⁶ el-İsrâ 17/51.

⁴⁰⁷ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 42b-43a.

⁴⁰⁸ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 43a.

⁴⁰⁹ el-Mülk 67/16.

⁴¹⁰ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 43a.

⁴¹¹ el-Bakara 2/6.

⁴¹² Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 43a.

Veya imâle yapılır; bu da Verş, Ebû Amr, Hamza ve Kisâf'nin ye (ي) ve râ (ر) harfleri içeren kelimelerde yaptığı uygulamadır. Örneğin; “موسى عيسى أخرى” Bu durumlar ihtilaf kitaplarında açıklanmıştır. Veya harekenin ihtilâs edilmesi gibi, örneğin Dûrî'nin “بَارِيكُمْ”⁴¹³ ve “يَأْمُرُكُمْ”⁴¹⁴ kelimelerinde yaptığı gibi. Ayrıca Kâlûn “يَخْصِمُونَ”⁴¹⁵ kelimesinde kısmen ihtilâs yapmıştır. Bu tür detaylar, *Şâtıbiyye* ve benzeri eserlerde zorunlu veya isteğe bağlı olarak açıklanmıştır. Bu gibi durumlarda izhâr yapılmaz, aksine idğâm yapılır. Harfin aslına uygun olarak kalb yapılması gerekiyorsa kalb yapılır, nakledilmesi gerekiyorsa nakledilir, teshîl yapılması gerekiyorsa teshîl yapılır, imâle yapılacaksa yapılır, ihtilâs yapılması gerekiyorsa ihtilâs yapılır ve izhâr yapılmaz. İdğâm, kalb, nakil, teshîl, imâle ve diğer benzeri konuların yeri sarf ilmi, mesela *Şâfiye* ve ihtilaf ilmi, mesela *Şâtıbiyye*, *ed-Dürre*, *et-Tayyibe* ve benzerleri gibi eserlerde detaylandırılmış olduğunu vurgulamıştır.⁴¹⁶

2.2.8.3. İklâb

Birgivî izhârın açıklamasını tamamladıktan sora iklâb meselesine geçmiş ve şöyle tarif etmiştir; iklâb sâkin nûn'un (nûn-i sâkin) mîm (م) harfine dönüştürülmesi olup bu dönüşüm gunne ile be (ب) harfinden önce gerçekleşir. Örneğin: “أَنْبَأَهُمْ”⁴¹⁷ kelimesindeki gibi.⁴¹⁸

2.2.9. Meddin Tanımı ve Kısımları

Dârendevî, Birgivî'nin ârızî sıfatlar bahsini bitirince medd araştırmalarına geçtiğini haber vermiştir.⁴¹⁹

Medd, lîn harfindeki uzatmadır. Bu, kendisinden önceki harfin ötreli olduğu sâkin vav, kendisinden önceki harfin esreli olduğu sâkin ye ve kendisinden önceki

⁴¹³ el-Bakara 2/54.

⁴¹⁴ Âl-i İmrân 3/80.

⁴¹⁵ Yâsîn 36/49.

⁴¹⁶ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 43a-43b.

⁴¹⁷ el-Bakara 2/33.

⁴¹⁸ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 43b.

⁴¹⁹ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 43b.

harfin fethalı olduğu elif için geçerlidir. Bu harfler uzatma kabul ettikleri için medd harfleri olarak adlandırılmıştır; çünkü sonları havaya ulaşır. Aynı zamanda, mahreçleri kolay olduğu için bu harflere “lîn harfleri” de denir. Bir başka görüşe göre bu harflere medd harfleri denmesinin sebebinin bunların ağız ve boğazın içinden çıkmalarıdır ve bir yerde sabitlenmemeleri, aksine havaya doğru gitmeleri ve hiçbir yerde son bulmamalarıdır. Bu sebeple ses kesilene kadar medd kabul edilmişler.⁴²⁰

Dârendevî konunun devamında kim olduğunu söylemediği bir şârihin şöyle dediğini bildirmiştir: “Bu harfler gizli oldukları ve hemzenin zor olması nedeniyle uzatılırlar. Medd ile güçlendirilirler ki hızlı okuma esnasında düşmesinler.”⁴²¹ Meddin sebebi anlamla alakalıdır, yani duyularla değil, akılla idrak edilen bir anlamdır. Bu anlam, “Lâ ilâhe illallah” ifadesinde yüceltilmesi ve “Lâ şerike leh” yani ortağı yoktur ve “Lâ raybe fih” yani onda şüphe yoktur gibi her türlü olumsuzlamada abartıya kaçılmasıdır.⁴²²

Birinci sebebi anlamla alakalı olan meddin ikinci sebebi ise sözle ilgili olup telaffuz ile idrak edilen lafzî bir sebeptir ve bu sebep mutlak olarak hemzedir. Eğer vasıl ile ise hemzeden sonra, yani medd harflerinden olan vav (و), ye (ي) veya elif (ا) gelirse hemze değişir, örneğin: “سوء” ve “جيء” Çünkü hemze değişikliği nakil ve teshîl ile olur, mesela: “هؤلاء” kelimesindeki hemze-i müsehhele “الهمزة المسهلة” veya sükûn değişirse “ألم الله” kelimesindeki gibi mîm (م) harfinin vasıl ile harekelendirilip hemzenin orta bir ses haline getirilmesi gibi. Eğer hemze sebep olursa bu durum sebebiyetine zarar vermez. Eğer “سَوْرَتَهَا” değiştirilirse bazı şârihler böyle demiştir. Ayrıca “مَوْنًا” istisna olarak bu durumda uzatılmaz. “المؤدة” de uzatılmaz, çünkü uzatılsaydı Verş’te iki uzatma birleşirdi, zira Verş hemzeyi tûl, tavassut ve kasr olarak uzatır.⁴²³

Dârendevî, kim olduğunu tespit edemediğimiz Şâtıbiyye’nin şârihi Şu‘le isimli şârihin şöyle dediğini haber vermiştir; “Çünkü ondan sonra vav uzatılmıştır, bu yüzden iki uzatma birleştirilmedi.” “مَوْنًا” kelimesine gelince, ayetlerin sonundaki uyum

⁴²⁰ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 43b.

⁴²¹ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 43b.

⁴²² Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 43b.

⁴²³ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 43b-44a.

sebebiyle “موعدا” kelimesiyle şeklen uyumludur ve burada da medd yoktur. Eğer medd harfleri ve sebebi aynı kelimedede bir araya gelirse buna medd-i muttasıl denir. Eğer medd harfi bir kelimenin sonunda sebebi olan hemze ise diğer kelimenin başında olursa buna medd-i munfasıl denir. Çünkü medd harfi ve sebebi birbirinden ayrılmış olup sebep diğer kelimededir. Yahut medd sebebi yani hemze, medd harfinden önce gelir, eğer hemze harekeli sâkin harften sonra değilse, örneğin: “قرآنًا” ve “مسؤولًا” gibi kelimeler uzatılmaz. Bilakis harekesi bir önceki harfe nakledilir, bu İbn Kesîr’in kıraatinde geçerli olup medd vakf halinde tenvinden dolayı değiştirilmez, mesela: “شيئًا” Aynı şekilde “يؤاخذ” kelimesindeki elif de uzatılmaz. Çünkü Verş Nâfi‘’den naklen bu kelimedeki hemzeyi vav (و) harfine çevirir. Medd burada, medd sebebinin medd harfinden önce gelmesi durumudur. Verş’in Nâfi‘’den naklettiği mezhebe göre mesela: “آدم، واوتوا، وايتاء” bu tür durumlarda Verş bu şekilde tûl, tavassut ve kasr olarak uzatır. Dârendevî, bu meselenin ilm-i hilâf meselelerinden biri olduğunu ve bu risalede örnek olarak zikrettiğini söylemiştir.⁴²⁴

Medd sebebi hemzeden sonra gelen sâkindir, yani medd harfinden sonra gelen harekesiz harftir. Bu sâkin ya lâzım olur, yani vasılda ve vakıf hâlinde sâbit olur ya da vakıf sebebiyle ârizî olur. Mesela: “أَعْلَمِينَ”⁴²⁵ ve “يَوْمَ الدِّينِ”⁴²⁶ kelimelerinde vakıf yapıldığında sâkin olur. Ya da idğâm-ı kebir olur veya idğâm sebebiyle sükûn olur. Bu, benzer, yakın veya aynı türden iki harfin harekeli olup ilk harfin idğâm sebebiyle sâkin hale getirilmesidir. Bu idğâm, idğâm-ı suğrâdan daha fazla bir işlem gerektirdiği için idğâm-ı kebir olarak adlandırılır. Bu Ebû Amr’ın mezhebidir ve örnek olarak: “الرَّحِيمَ مَلِكٍ”⁴²⁷ vermiştir.⁴²⁸

2.2.9.1. Meddin Ölçü ve Çeşitleri

Tarîku’t-takrîbe göre işba‘’ın tüm kurra için caiz olduğunu söyleyen Dârendevî, orta uzunluğun ise tam işba‘ olmadan yapıldığını ve bu da diğer on kıraat imamı için

⁴²⁴ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 43b-44a.

⁴²⁵ el-Fâtiha 1/2.

⁴²⁶ el-Fâtiha 1/4.

⁴²⁷ el-Fâtiha 1/3-4.

⁴²⁸ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 44a.

olduğunu belirtmiştir.⁴²⁹ Meddin en uzun hâli müşba‘ halidir. Müşba‘ kıraat âlimlerinin tûl medd ölçüsünden fazla takdir ettikleri bir miktardır.⁴³⁰

Dârendevî, “أربع مراتب”⁴³¹ terkibine detaylı bir giriş yapmış ve farklı tariklerden verdiği örneklerle konuyu teferruatlı bir şekilde ele almıştır; Bazı şârihlerden iktibasla kıraat imamları hemzenin etkisini, yani onların yanında “medd-i fer‘î” olarak adlandırılan meddin artışını dikkate almada ittifak ettikten sonra bunun miktarı konusunda, kıraat imamlarının geleneklerini dikkate alırken farklı görüşlere sahip olmuşlardır. Sehâvî’nin Şâtıbî’den naklettiği ve Mısırlılar arasında tercih edilen görüş, yani Şâtıbiyye tarikine göre iki mertebenin dikkate alınmasıdır: Verş ve Hamza için tûl, diğerleri için orta uzunluk, yani tavassut. Bu Mısır halkı, yani Şâtıbiyye tariki ve diğerleri arasında kabul edilen ve uygulanan görüş olup en doğru olandır. Çünkü tilâvetin mertebeleri olan tertil yani ağır okumak, tevassut yani orta hızda okumak ve hadr yani hızlı okumak göz önüne alındığında performansta bu daha kolay olduğunu söylemiştir. Bu mertebelerden dört derece ortaya çıkar. Bu tür medde tûl ile okuyanlar Verş, Hamza ve İbn Zekvân’dır. Bu durumu İbnü’l-Cezerî’nin *et-Tayyibe*’de zikretmiş olduğunu da bildirmiştir.⁴³²

Miktarları hakkında ihtilaf edilmiş olduğunu haber verdiği bu mertebeleri şöyle tasnif etmek mümkündür;

1. Üç elif ölçüsüne göre tasnif:

Bu tasnifte en yüksek medd uzunluğu üç elif miktarıdır ve her mertebe yarım elif azaltılır.

- **1. Mertebe:** 3 elif
- **2. Mertebe:** 2.5 elif
- **3. Mertebe:** 2 elif
- **4. Mertebe:** 1.5 elif

⁴²⁹ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 44b.

⁴³⁰ Temel, *Tecvîd Istılahları*, 129.

⁴³¹ Öztürk, *İmam Birgivi’nin Ed-Dürrü’l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 146.

⁴³² Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 44b. Bu kişiler için bk; Şemsüddîn Ebü’l-Hayr İbnü’l-Cezerî Muhammed b. Muhammed b. Yusuf, *Şerhu Tayyibeti’n-neşri fi’l-kirâ’ât* (Beyrut: Dâru’l-Küttübî’l-‘İlmiyye, 1420/2000), 72.

- **Kasr** (en kısa mertebe): 1 elif

2. İki elif ölçüsüne göre tasnif:

Bu tasnifte en yüksek medd uzunluğu iki elif olup her mertebe dörtte bir elif azalır.

- **1. Mertebe:** 2 elif
- **2. Mertebe:** 1.75 elif
- **3. Mertebe:** 1.5 elif
- **4. Mertebe:** 1.25 elif
- **Kasr:** 1 elif

3. İki buçuk elif ölçüsüne göre tasnif:

Bu tasnifte en yüksek medd uzunluğu iki buçuk elif olup her mertebe yarım elif azaltılır.

- **1. Mertebe:** 2.5 elif
- **2. Mertebe:** 2 elif
- **3. Mertebe:** 1.5 elif
- **Kasr:** 1 elif

Sonuç:

- İlk modelde en yüksek uzunluk 3 elif, her aşamada yarım elif azalıyor.
- İkinci modelde en yüksek uzunluk 2 elif, her aşamada dörtte bir elif azalıyor.
- Üçüncü modelde en yüksek uzunluk 2.5 elif, her aşamada yarım elif azalıyor.

Bu mertebelerin kesin sınırları olmamakla birlikte, usta bir öğreticiden talimle öğrenilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Dört mertebe tarîki Ca'berî ve Tayyibe tarîki tarafından benimsenen bir yöntemdir. Ancak bu yöntemin zor olduğunu ve on kıraat imamında uygulanabilir olduğunu söylemiştir. İlk yöntemin ise daha kolay ve pratik olduğunu bildirmiştir.⁴³³

---

⁴³³ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darendevî, 562/1252), 44b.

Medd-i lâzım; meddin, medd harfinden sonra gelen sâkin harf bulunduğunda hem vasl hem de vakıf durumunda zorunlu olduğu anlamına gelir. Bu sâkin harf, medğam, yani idğâm yapılmış olabilir; örneğin: “دابة” ve “ولا الضالين” gibi. Ya da idğâmlı olmayan bir harf olabilir, örneğin “الآن” gibi. Bu tür medd-i لازم, her kıraat imamı tarafından uygulanması gerektiği için “lazım” olarak adlandırılmıştır. Ayrıca sebebi olan sükûn da uzun süre boyunca sabit kaldığı için bu isim verilmiştir.⁴³⁴

Medd, medd-i muttasıl da zorunludur ve bu, çoğunluğun görüşüdür. İki rivâyet ve dört mertebenin daha önce açıklandığını hatırlatan Dârendevî hiçbir kıraat imamı bu konuda kısaltmaya gitmediğini aksine, meddi mertebelerine göre uzattıklarını söylemiştir.⁴³⁵

Medd-i caiz; muttasıl ve lâzım medd haricinde olan medd-i munfasıl ve ârizî meddlerdir. Kurrânın bu medd-i caiz türlerinin her birinde ihtilaf ettiklerini vurgulayan Dârendevî, kimilerinin kısa okuduğunu, kimilerinin ise uzattığını söylemiştir. Verş, Hamza, İbn Âmir, Kisâî, Âsım ve Halef bu tür meddleri tartışmasız şekilde uzatırlar. İbn Kesîr, Sûsî ve Ebû Ca‘fer ise bu meddleri tartışmasız şekilde kısa okurlar. Kâlûn, Dûrî ve Ya‘kûb ise iki farklı rivayete göre hem kısa hem de uzun okurlar.⁴³⁶

Munfasıl meddinde uzatma yapanlar tıpkı medd-i muttasıl da olduğu gibi bu meddleri de mertebelerine göre farklı uzunluklarda okurlar. Bu konuda en uzun uzatanlar Hamza, Verş ve İbn Zekvân’dır. Sonra İbn Âmir, Kisâî ve Halef gelir. Ardından ikinci sırada Âsım, sonra Kâlûn ve Dûrî’nin bir rivayetinde ve son olarak İbn Kesîr, Sûsî, Kâlûn ve Dûrî’nin ikinci rivayetinde gelir. Bu tasnif sonucunda beş mertebe ortaya çıkar. Ancak medd-i aslî olan mertebe, medd-i fer‘îden ayrıdır. Çünkü medd-i muttasıl da hiç kimse kısa okumadığı için dört mertebe yapılmıştır. Medd-i munfasıl da ise kimileri kısa okuduğu için beş mertebe yapılmış ve medd-i aslî buna eklenmiştir.⁴³⁷

Her mertebenin uzunluğu medd-i muttasıl gibi farklılık göstermektedir. İlk görüşe göre en uzun medd üç elif olup her mertebede yarım elif azalarak kasıra kadar

⁴³⁴ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 44b-45a.

⁴³⁵ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 45a.

⁴³⁶ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 45a.

⁴³⁷ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 45b.

iner. İkinci görüşe göre ise en uzun medd iki elif olup, her mertebede dörtte bir elif azalarak kasıra kadar iner. Kasır okuma vecihi/görüşü hemzenin etkisinin göz ardı edilmesinden kaynaklanır; çünkü vakıfta hemzenin etkisi zorunlu değildir. Medd vecihi/görüşü ise hemzenin vasl sırasında ses olarak bağlanmasını dikkate alır. Yani bu medde sebep manevi olduğunda, meddin mertebesi orta olur. Munfasıl medde iki ve dört mertebe gelir; sükûn-i ârızî medde ise iki mertebe gelir, yani tûl ve tavassut. Sükûn-i ârızî vakıf için geldiğinde de aynı durum geçerlidir. Ayrıca hemzeden sonra gelen medd, yani meddin sebebi hemzeden önce geldiğinde de aynı durum geçerlidir. Örneğin: “أدم” ve “أوتوا” gibi. Bu tür meddleri Verş hem tûl ile hem de tavassut ile okur.⁴³⁸

Medd-i muttasıl-ı lîniyyi; medd harfinden önce fethalı bir vâv (و) harfi veya ye (ي) harfinin bulunduğu ve ardından sâbit bir hemzenin geldiği medd türüdür. Örneğin: “شيء” ve “سوء” gibi. Ancak “سوءة” gibi kelimelerde medd yapılmaz; sadece orta uzunlukta medd yapılır. Şâtıbiyye geçtiğine göre Verş, Tayyibe'de geçtiğine göre Hamza tavassut ile okur.⁴³⁹ Dârendevî, Tayyibe şârihinin şöyle dediğini aktarmıştır: “Eğer sâkin lâzım harfinden önce bir harf-i lîn gelirse örneğin: “كهيص”⁴⁴⁰ ve “حم”⁴⁴¹ âyetlerinde olduğu gibi “عين” için on kıraat imamının üç farklı vecihi/okuma şekli mevcuttur: medd, tavassut ve kasır.”⁴⁴² Dârendevî burada tercihinin farkı gözetmek adına tavassut olduğunu belirtmiştir çünkü Şâtıbî kasırı zikretmemiş, o tûl ile okumayı tercih etmiştir.⁴⁴³

Kısa okumak ise İbnü's-Süvâr, Sıbt el-Hayyât, Hâfız Ebü'l-Alâ ve genel olarak Iraklıların mezhebidir. Bu yüzden Birgivî'nin Tayyibe şârihinden seçtiği görüş, kıraat imamlarının üç farklı şekliyle uyumlu olduğunu belirtmiştir. Özellikle tûl okumak daha uygun olduğu görüşünden Dârendevî şu sonucu çıkarmıştır; eğer vâv (و) ve ye (ي) harfinden önceki harf fethalı olursa, örneğin: “خوف” ve “موت” ve buna benzer kelimelerde kasır okumak tûl ile okumaktan daha uygundur. Tûl ile okumak ise zayıf

⁴³⁸ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 45b.

⁴³⁹ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 45b.

⁴⁴⁰ Meryem 19/1.

⁴⁴¹ eş-Şûrâ 42/1-2.

⁴⁴² Nüveyrî, *Şerhu Tayyibetü'n-neşr*, 1/401.

⁴⁴³ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 45b.

ve şâz bir kıraattir. Ancak vakıf hâlinde sâkin olan harf hemze ise, örneğin: “سوء” ve “ثيء” kelimelerinde olduğu gibi ya da Meryem Sûresi ve Şûrâ Sûresi başındaki “عين” kelimesinde lâzım olduğunda üç farklı okuma şekli mevcut olduğunu söylemiş ve bu meseleyi daha önce belirttiğini hatırlatmıştır.⁴⁴⁴

2.2.10. Vakıf

Bu bahiste vakıf ve tanımı, çeşitleri, sekte gibi konular ele alınmıştır.

2.2.10.1. Vakfın Tanımı

Birgivî'nin medd konularından sonra vakfı açıklamaya başladığını bildiren Dârendevî şöyle demiştir; “Vakıf” hareketsizlik, durmak manasında vakıf olarak adlandırılmıştır. Çünkü hareket terk edilmiştir. Buna örnek olarak “şu meselede vakfettim” denildiğinde sesin çıkarılmaması manasında geldiğini belirtmiştir. Vakıf, sesi ve nefesi kesmektir. Vakfın aslı da sükündür. Aslının sükûn olmasının sebebi, vakfın sükûnu gerektirmesidir; İbtidâ ise hareke gerektirir. Her birine uygun olan verilmiş, ibtidâyâ hareke verilmiştir; çünkü sükûn ile başlamak imkânsızdır. Vakf, dinlenme yeri olduğu için hafifliği ona uygun düşmüştür. Dârendevî bu tanımı Nüveyrî'nin *Şerhu't-Tayyibe*'sinden verdiğini bildirmiştir.⁴⁴⁵ Bu tanımı *Şerhu Tayyibetü'n-neşr*'de bulmak mümkündür; buna göre vakf-ı ihtiyârî, yani isteğe bağlı ve ızdırârî, yani zorunlu olarak iki kısma ayrılır; çünkü vakıf ya bizzat kendisi kastedilir ya da edilmez.⁴⁴⁶ Dârendevî ayrıca “bilinmelidir ki vakıf üç kısımdır”⁴⁴⁷ demesine rağmen yalnızca iki kısmını açıklamış, üçüncü kısmının ne olduğunu ifade etmemiştir. “Üç kısımdır” ifadesini yanlışlıkla demiş olması muhtemeldir zira verdiği kaynakta da iki kısım olarak geçmektedir.

⁴⁴⁴ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 46a.

⁴⁴⁵ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 46a.

⁴⁴⁶ Vakf-ı ihtiyarı ve vakf-ı ızdırârînin tanımları için bk; Nüveyrî, *Şerhu Tayyibetü'n-neşr*, 1/261.

⁴⁴⁷ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 46a.

2.2.10.2. İşmâm

Vakıf durumunda işmam yapılır. Bu, harekesiz harften sonra dudakları kapatıp ötreye benzer bir şekilde dudaklarla işaret etmektir. Bu durum sonu ötre olan kelimelerde gerçekleşir. Örnekler: “من قُبُلُ” ve “عَدَابُ” gibi. İşmam yalnızca ötre ile sınırlıdır.⁴⁴⁸

2.2.10.3. Revm

Revm ötre ve esrede hareketin bir kısmını getirmektir. Örnekler: “هُؤْلَاءُ” ve “يَوْمَ الدِّينِ” gibi. Bazıları revmi harekeye verilen sesi zayıflatıp çoğunu yok etmek şeklinde tanımladığını bildiren Dârendevî mananın aynı olduğunu söylemiştir. Nahivcilere göre revm, harekeye çok hafif bir sesle seslenmektir. Bunu şâtıbî'nin de (r.a) dile getirdiğini belirtmiştir.⁴⁴⁹

İşmâmın ise harekeye ses vermeden işaret etmek manasına geldiğini ancak daha önce belirttiğı gibi anlamın aynı; farklı olanın sadece ifade olduğunu vurgulamıştır. Bu iki uygulama tüm kıraat imamları tarafından tartışmasız olarak kabul edilmiştir. şâtıbiyye şerhinde revmin vakıf durumunda harekeli harfin sesini hafifçe işitmek olarak tanımlanmış olduğunu⁴⁵⁰ ayrıca ifade etmiştir.⁴⁵¹

2.2.10.4. İşmâm ve Revmin Caiz Olmadığı Yerler

Revm ve işmâmın yapılmadığı yerler şunlardır;

- He-i te'nîste “هَاءُ التَّائِيثِ” vakıf esnasında revm ve işmâm yapılmaz. Misal “رحمة” kelimesinde yapılmaz çünkü revm ve işmâmın amacı vakıf sırasında harekenin varlığını göstermek içindir. Ancak he-i te'nis, yani dişilik tâ harfinde vasıl durumunda harekeli olmadığından harekesi gösterilmez ve dolayısıyla bu

⁴⁴⁸ Dârendevî, *Cevheru 'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 46a.

⁴⁴⁹ Dârendevî, *Cevheru 'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 46a.

⁴⁵⁰ Bu tanım için bk; Sehâvî, *Fethu 'l-vasîd fi şerhi 'l-kaşîr*, 1/546.

⁴⁵¹ Dârendevî, *Cevheru 'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 46a.

iki uygulamaya ihtiyaç kalmaz. Çünkü revm ve işmâmın faydası, harekeyi ortaya koymaktır.⁴⁵²

- Mîm-i cem‘ harfînde “ميم الجمع” revm ve işmâm yapılmaz. Misal “عليهم” ve “إليهم” kelimelerinde yapılmaz çünkü mîm (م) harfinin sâkin olmasıdır ve hareke sadece vasıl için yapılır. Bu yüzden vakıfta bağlantı terk edildiğinde mîm (م) sâkin olur. Mekkî’ye göre ise revm ve işmâm bu durumda caizdir; çünkü bunlar mîm (م) harfinin ötreli olduğunu gösterir ve mîm (م) harfinin vav (و) ile bağlanmış olması buna engel değildir. Aynı şekilde Şa’le de *Şâtibiyye Şerhi*’nde bunu naklettiğini bilmiştir.⁴⁵³

- Ârızî harekede de revm ve işmâm yapılmaz. Misal “فَمِ اللَّيْلِ”⁴⁵⁴ ve “وَأَنْذِرِ النَّاسَ”⁴⁵⁵ vasıl yapılırken revm ve işmâm yapılmaz. Çünkü revm ve işmâm harekeyi belirtmek içindir. Ancak burada hareke ârızî, yani geçicidir ve dikkate alınmaz. Bu nedenle belirtmeye ihtiyaç duyulmaz, dolayısıyla revm ve işmâm yapılması caiz olmaz.⁴⁵⁶

- Müfred müzekker gâib zamiri he harfinin öncesi ötreli, kesreli veya sâkin vâv veya sâkin ye olursa tercih edilen görüşe göre revm ve işmâm yapılmaz.⁴⁵⁷

Ötreliye örnek; “خُلِفَةُ”⁴⁵⁸, sâkin vâv harfine örnek; “عَلَوْه”⁴⁵⁹, kesreye örnek;

“بِمُرْحَرِّه”⁴⁶⁰, sâkin ye harfine örnek; “لِأَيِّه”⁴⁶¹ kelimelerini örnek olarak

zikrettikten sonra bu maddeyi tefarruatlı bir şekilde ele almıştır;

Nuveyrî’nin şerhinde müfred müzekker gâib zamiri “هاء الضمير” için revm ve işmâm yapılması konusunda kurrâlar arasında farklılık olduğunu belirtmiş, çoğu kurrânın revm ve işmâmın genel olarak caiz olduğu görüşünü belirtmiştir; bunun, *et-Teysîr*, *et-Tecrîd*, *et-Telhîs*, *el-Îrşâd*, *el-Kifâye* ve benzeri eserlerde de geçtiğini söylemiş ve bu görüşü İbn Mucahid’in de seçtiğini bildirmiştir. Bunun yanı sıra bazı

⁴⁵² Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 46a-46b.

⁴⁵³ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 46b.

⁴⁵⁴ el-Müzzemmil 73/2.

⁴⁵⁵ İbrâhîm 14/44.

⁴⁵⁶ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 46a-47a.

⁴⁵⁷ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 46b.

⁴⁵⁸ Tâhâ 20/58.

⁴⁵⁹ el-Bakara 2/75.

⁴⁶⁰ el-Bakara 2/96.

⁴⁶¹ Yûsuf 12/4.

kurrâların ise revm ve işmâmın tamamen yasak olduğunu savunduklarını bildirmiş, bunun sebebinin ise ârizî olmasını gösterdiklerini aktarmıştır. Dârendevî'ye göre bu iki vecih de geçerlidir. Bu iki vecihi Dâni'nin (ö. 444/1053) de aktardığını bildirmiştir.⁴⁶²

Bununla birlikte Dârendevî şöyle bir ayrım yapıldığından bahsetmektedir. Buna göre öncesinde ye (ي), vâv (و), kesre ve ötre olan müfred müzekker gâib zamirinde revm ve işmâm yapılmamalıdır. Ancak bu harflerden biri yoksa “وَلْيَرْضَوْهُ”⁴⁶³ ve “حُذُّوْهُ”⁴⁶⁴ gibi durumlarda revm ve işmâm yapılabilir çünkü buralarda nakil olmadığını ve bu görüşün en kapsamlı ve adil olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte müfred müzekker gâib zaminin önündeki harf fethalı ise, “قَرَأْهُ” gibi, bu durumda revm ve işmâm yapılabileceğini belirtmiştir.⁴⁶⁵

2.2.10.5. Vakfın Çeşitleri

Vakıf, uygulamalarına göre dört çeşittir.⁴⁶⁶ Bunlar;

- Vakf-ı Kabîh; anlamın tamamlanmadığında yapılan vakıftır. Muzaafun ileyh olmadan müzaafta, mevsûf olmadan sıfatta yapılan vakıftır. Zorunlu bir durum olduğunda yapılabilir. Ancak bu durumda önceki kelimedenden bir şey alınmalıdır.
- Vakf-ı Hasen; anlamın tamamlandığı ve sonrakilerle bağlantılı olduğunda yapılan vakıftır. Koşulu olarak anlamın tamamlanması ve sonraki kelime, önceki kelimeyle bağlantılı olmalıdır. (örneğin: sıfat, atıf vb.) Uygulama olarak ise eğer ayet başıysa orada başlayabilir, diğer durumlarda önceki kelimeyle birleştirilmelidir.
- Vakf-ı Kâfi; anlam bağlantısının olmadığı vakıf türüdür.

⁴⁶² Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 46b. Bu iki vecih için bk; Nüveyrî, *Şerhu Tayyibetü'n-neşr*, 2/50. ve Ebû Amr Osman b. Sa'îd ed-Dâni el-Endülüsî, *et-Teyşîr fî'l-kirâ'âtî's-seb'*, thk. Halef Hamûd Sâlim eş-Şağdelî (Hâil: Dâru'l-Endülüsü li'n-Neşri ve't-Tevzî'i, 1436/2015), 246.

⁴⁶³ el-En'âm 6/113.

⁴⁶⁴ el-Hâkka 69/30.

⁴⁶⁵ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 46b-47a.

⁴⁶⁶ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 47a.

- Vakf-ı Tam; önceki kelimeyle ne anlamda ne de kelime düzeyinde bağlantısı olmayan durumlarda yapılan vakıftır. “الْمُفْلِحُونَ”⁴⁶⁷ kelimesinde yapılan vakıf buna misal verilebilir çünkü akabinde gelen âyetlerde kâfirlerden bahsedilmektedir ve herhangi bir bağ olmadığını belirtmiştir.⁴⁶⁸

2.2.10.6. Sekte

Dârendevî, sekte ile alakalı Nüveyrî’den iktibasla şu tanımlı yapmıştır; “sekte sesi bir süreliğine kesmek anlamına gelir. Bu süre, normal vakıf süresinden daha kısadır ve nefes almadan yapılır.”⁴⁶⁹ Sekte ittisal ve infisal olan kelimelerde geçerli olup hükmü aynı vakfın hükmü gibidir.⁴⁷⁰

Birgivî âyet başlarında kesin olarak sekte rivâyet olduğunu söylemiştir.⁴⁷¹ Bununla birlikte Birgivî, sekte yapılan yerleri ve yapan kurrâları üç parçada ifade etmiştir;

- Âsım kıraatinin Hafs rivâyetinde dört yerde sekte yapılır. Bunlar;
  - “عَوَجًا قِيَمًا”⁴⁷² Birinci âyetin sonunda sesi keserek “عَوَجًا” denir ve nefes almadan “قِيَمًا” kelimesi okunur.
  - “مَرَقِدِنَا”⁴⁷³ “مَرَقِدِنَا هَذَا”⁴⁷⁴ kelimesinde durulur, nefes almadan “هَذَا” kelimesinden devam edilerek okunur. Böylelikle burada yeni bir konuşma, yeni bir ifadeden bahsedildiği belirtilmiş olur.
  - “مَنْ رَاقٍ وَقِيلَ”⁴⁷⁴ âyetinde “مَنْ رَاقٍ” denildikten sonra durulur ve yine nefes almadan “رَاقٍ” kelimesi okunarak âyet bitirilir.

⁴⁶⁷ el-Bakara 2/5

⁴⁶⁸ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 47a.

⁴⁶⁹ Nüveyrî’deki tanım için bk; Nüveyrî, *Şerhu Tayyibetü'n-neşr*, 1/273. Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 47a.

⁴⁷⁰ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 47b.

⁴⁷¹ Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*, 152.

⁴⁷² el-Kehf 18/1-2.

⁴⁷³ Yâsîn 36/52.

⁴⁷⁴ el-Kıyâmet 75/27.

- “بَلَّغَا”⁴⁷⁵ âyetinde de “بَلَّغَا” kısmında

durulur ve yine nefes almadan kalınan yerden devam edilir.⁴⁷⁶

Ancak Dârendevî İbnü'l-Cezerî'nin *et-Tayyibe* adlı eserinde farklı görüşlerin belirtildiğini ifade etmiştir.⁴⁷⁷ Bu görüşler topluca ifade edilecek olursa şöyle açıklanabilir;

- İmam Ebû Ca'fer'e göre sûrelerin başlarında bulunun hurûfu mukattâlarda yapılır. Örneğin; “آلَمْ”⁴⁷⁸ Bu harflerin her birinde durulur ki bu harflerin isimler veya fiiler için kullanılan edatlardan olmadığı anlaşılsın. Hanefî ulemaya göre bu tür âyetler müteşâbih âyet kabul edildiğinden “Halbuki وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ”⁴⁷⁹ âyetinde anlamın bu şekilde olacak kısmında durduklarını bildirmiştir. Ancak Şâfi ulema tevil ederler ve وَالرَّسُخُونَ فِي الْعِلْمِ “İlimde yüksek pâyeye erişenler”⁴⁸⁰ kısmını da okuyup öyle durduklarını, Mahallî (ö. 864/1459) ve Süyûtî (ö. 911/1505) gibi şâfiî alimlerin istisna olarak tevil etmediklerini belirtmiştir.
- İmam Hamza'ya göre hemzenin öncesindeki sâkin harflerde sekte yapılır; marife ve nekra kelimelerde farklı sekte uygulamaları vardır. Bunlara örnek olarak “الْأَرْضَ” ve “الْآخِرَةَ” ile “قَدْ أَفْلَحَ”⁴⁸¹ gibi kelimeler. Bu bağlamda rivâyet farklılıkları vardır;
  - Halef: marife kelimelerde sekte yapar, ancak nekra kelimelerde hem sekte yapar hem de bırakabilir. Hallâd (ö. 220/835) ise marife kelimelerde de nekra kelimelerde de sekte yapmaz.⁴⁸²

Dârendevî son olarak tartışılan konuların aslında tecvid ilmine değil, ilm-i hilâfa ait olduğuna dikkat çekmiştir. Tecvid ilminde sekte ve vakıf gibi konular kıraat

⁴⁷⁵ el-Mutaffîfîn 83/14.

⁴⁷⁶ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 47b-48a.

⁴⁷⁷ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 48a.

⁴⁷⁸ el-Bakara 2/1.

⁴⁷⁹ Âl-i İmrân 3/7.

⁴⁸⁰ Âl-i İmrân 3/7.

⁴⁸¹ el-Mü'minûn 23/1.

⁴⁸² Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 47b-48a.

ihtilafları çerçevesinde dikkatli bir şekilde ele alınmalıdır, aksi takdirde yanlış anlaşılmalara neden olabilir.⁴⁸³

2.2.11. Kur'ân-ı Kerîm'i Tilâvet Şekilleri

Dârendevî bu başlık altında Kur'ân-ı Kerîm'in okuma, yani tilâvet etme şekillerini izah etmiştir. Buna göre tecvid kurallarına göre Kur'ân tilâvetinin farklı derecelerinden bahsetmiştir. Nüveyrî'nin *Tayyibe Şerhi*'nden iktibasla tecvidli okumanın (tertil) en makbul şekli olduğunu ve her harfe hakkının verilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Bu süreçte, harflerin uzunluklarının, harekelerinin, meddlerin, hemzelerin, idğâm ve diğer tecvid kurallarının tam olarak uygulanması gerektiğini belirtmiş, aynı zamanda haddi aşan abartılı okumalardan kaçınılması gerektiğini de ifade etmiştir.⁴⁸⁴

Üç temel okuma şu şekilde sıralanmıştır.

1. **Tahkik (Tertil):** Ağır ve tane tane okuma. Her harfin hakkı tam olarak verilir. Fazla hız yapmadan, harflerin özelliğine göre mahreçleri ve sıfatları korunur.
2. **Tedvir:** Orta hızda okuma. Ne çok hızlı ne de çok yavaş, iki uç arasında bir denge sağlanarak okunur. Bu, kurrâlar tarafından en makbul kabul edilen yöntemdir.
3. **Hadr:** Hızlı okuma. Daha hızlı bir tempoda okunsa da tecvid kurallarına riayet edilir. Hızlı okuma, sevap kazanma amacıyla sık yapılan bir okuma türüdür ancak harflerin ve kuralların tam uygulanmamasına yol açmaması gerekir.⁴⁸⁵

Dârendevî'nin haber verdiği üzere Nüveyrî de bu farklı okuma tarzlarında dikkat edilmesi gerekenleri özetlemekte, özellikle abartılı şekilde uzatmalardan ve harfleri karıştırmaktan kaçınılması gerektiğini vurgulamaktadır. Sonuç olarak, en uygun

⁴⁸³ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darend, 562/1252), 48a.

⁴⁸⁴ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darend, 562/1252), 48a-48b.

⁴⁸⁵ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darend, 562/1252), 48b-49a.

okuma şeklinin orta yol olan tedvir olduğu belirtip bunun dengeyi koruduğunu ve aşırıya kaçmadığını ifade etmiştir.⁴⁸⁶

2.2.12. Uyarılar

Klasik telif geleneğinde eserlerin başına veya sonuna “tenbîhât” kısmı yazılması telif usulünün vazgeçilmezleri arasında olan bir uygulama olduğu söylenebilir. Birgivî’nin eserinde de bunu, yani tenbihat kısmını görmek mümkündür. Eserinin sonuna aldığı bu tenbihat kısmında Birgivî, Kur’ân okuyucularının muhtemel hatalarına veya dikkat etmesi gereken hususlara temas etmiş, Dârendevî de bu temasın teferruatlarına girmiştir. Bu ikaz ve uyarılar sırasıyla harflere, şeddeye, sükûn ve vakıf gibi meselere ait yapılmıştır. Dârendevî de kendince gerekli gördüğü yerlerde açıklamalar yapmış, İbnü’l-Cezerî’den iktibasla Kur’ân’ı tecvidsiz ve düzgün okumayanın günahkâr olduğunu hatırlatmıştır.⁴⁸⁷ İmam İbnü’l-Cezerî tecvid öğrenmenin ve Kur’ân’ı kurallarına riâyet ederek okumanın gerekliliğini vurgulamış, aksi durumda ise kişinin günahkâr olacağını ifade etmiştir.⁴⁸⁸

2.2.12.1. Elif (إ) ve Hemze (ء) ile Alakalı İkazlar

Kur’ân-ı Kerim okuyucusu hakîkî hemzeleri teshîl ederek okumaktan sakınmalı, seri okuyuş esnasında hemzelerin hakkını vermeli, onu teshîl hemzesi ile karıştırmaktan ve hafzetmekten sakınmalıdır. Hemze ve elif (إ) harfinin ince okunması gereken hallere dikkat etmeli, kalın harf ve ince harf ayrımını iyice yapmalıdır. Vakıf halinde bir elif miktarı uzatmak gereken yerleri haddinden fazla uzatmasın. Medd-i tabîyi haddinden fazla uzatmaması gerektiği gibi sebab-i medd olmayan yerde medd ilave etmekten sakınsın. Bu uzatmanın ölçüsünü fem-i muhsinden almalıdır.⁴⁸⁹

⁴⁸⁶ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 48b. Nüveyrî için bk; Nüveyrî, *Şerhu Tayyibetü’n-neşr*, 1/246-248.

⁴⁸⁷ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 49a.

⁴⁸⁸ Şemsüddîn Ebu’l-Hayr İbnü’l-Cezerî Muhammed b. Yusuf *Metnü Tayyibeti’n-neşri fi’l-kırâ’âti’l-aşr*. thk. Muhammed Temîm ez-Zuğbî (Cidde: Dâru’l-Hüdâ, 1414/1994), 36.

⁴⁸⁹ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darende, 562/1252), 49a-49b.

2.2.12.2. Be (ب), Te (ت), Se (ث) Harfleri ile Alakalı İkazlar

Kur'ân-ı Kerim okuyucusu be (ب) harfinin cehr sıfatını giderip Farsçadaki “p” harfine benzetmemelidir. Be (ب) harfi cezimli olduğunda kalkale sıfatını açığa çıkarmalı ama bu kalkale işlemini harfe şedde verecek şekilde abartılı yapmamalıdır. Kalkale harfleri dışında başka hiçbir harfte kalkale olmadığını unutmamalıdır.

Te (ت) harfini telaffuz ederken şiddet sıfatına dikkat etmeli, ama aynı zamanda da cezimli durumlarında aşırıya kaçıp harfe hareke vermemelidir. Hems sıfatını iptal edip onu dâl (د) harfi gibi de okumamalıdır.

Se (ث) harfini telaffuz ederken peltekliğine dikkat etmeli, onu sîn (س) harfinden ayırmalıdır. ⁴⁹⁰“وَمِنْ شَرِّ اللَّفْقَاتِ” ayetindeki harfleri karıştırmamalıdır.⁴⁹¹

2.2.12.3. Cîm (ج), Ha (ح), Hı (خ) Harfleri ile Alakalı İkazlar

Kur'ân-ı Kerim okuyucusu Cîm (ج) harfinin cehir sıfatına dikkat etmeli, Farsçadaki gibi “ç” harfi gibi okumaktan sakınmalı, şiddet sıfatını kaybetmemelidir.

Ha (ح) harfini, diğer hı (خ) veya he (ه) harfleriyle karıştırmamalıdır. ⁴⁹²“يَمْزُجُ حِجَاهُ” kelimesinde olduğu gibi harflere dikkat etmelidir. Hı (خ) harfi yumuşatmamalıdır.⁴⁹³

2.2.12.4. Dâl (د) ve Zel (ذ) Harfleri ile Alakalı İkazlar

Kur'ân-ı Kerim okuyucusu cezimli dal (د) harfindeki cehr sıfatına dikkat etmeli, onu te (ت) harfi gibi telaffuz etmekten sakınmalıdır. Ayrıca zel (ذ) harfini de ze (ز) harfi veya zı (ظ) gibi telaffuz etmemeli, buradaki peltekliğe, ince ve kalınlığa dikkat etmelidir. Örneğin; “اعوذ” kelimesi “اعوز” şeklinde okumamalıdır.⁴⁹⁴

⁴⁹⁰ el-Felak 113/4.

⁴⁹¹ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 49b.

⁴⁹² el-Bakara 2/96.

⁴⁹³ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 49b.

⁴⁹⁴ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 49b-50a.

2.2.12.5. Râ (ر), ve Ze (ز) Harfleri ile Alakalı İkazlar

Kur'ân-ı Kerim okuyucusu özellikle şeddeli râ (ر) harfinde tekrar etmeyi aşırı derecede belirgin hale getirmekten kaçınmalıdır; çünkü bu tekrarın gizlenmesi râ (ر) harfi için zorunludur. Ayrıca râ (ر) harfinin gereksiz yere kalın veya ince okunmasından da sakınmalıdır. Ze (ز) harfini zel (ذ) harfi gibi telaffuz etmemelidir.⁴⁹⁵

2.2.12.6. Sîn (س) ve Şın (ش) Harfleri ile Alakalı İkazlar

Kur'ân-ı Kerim okuyucusu sin (س) harfinin safır sıfatına dikkat edip onu ayrıca peltek se gibi telaffuz etmekten sakınmalıdır. Sin (س) harfi sâd (ص) harfine benzetmemelidir. Bununla birlikte şın (ش) harfinin tefeşşî sıfatına da dikkat etmelidir.⁴⁹⁶

2.2.12.7. Sâd (ص) ve Dâd (ض) Harfleri ile Alakalı İkazlar

Kur'ân-ı Kerim okuyucusu sâd (ص) harfinin itbâk ve safır sıfatlarına dikkat etmelidir. Çünkü bunlar sâd (ص) harfinin zorunlu nitelikleridir. Dâd (ض) harfini doğru yerinden çıkarmalı ve bu harfi zı (ظ) ya da dâl (د) gibi seslendirmekten sakınmalıdır. Daha önce detaylandırıldığı gibi (ض) harfini ince okumamalıdır; çünkü ince okunması hatalıdır.⁴⁹⁷

2.2.12.8. Tı (ط) ve Zı (ظ) Harfleri ile Alakalı İkazlar

Kur'ân-ı Kerim okuyucusu tı (ط) harfini te (ت) harfi gibi telaffuz etmekten kaçınmalıdır. Zı (ظ) harfini de ze (ز) harfine benzetmekten sakınmalıdır.⁴⁹⁸

⁴⁹⁵ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 50a.

⁴⁹⁶ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 50a.

⁴⁹⁷ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 50a.

⁴⁹⁸ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 50a.

2.2.12.9. Ayın (ع) ve Gayın (غ) Harfleri ile Alakalı İkazlar

Kur'ân-ı Kerim okuyucusu ayın (ع) hemze şeklinde okumaktan sakınmalı, أهوذ şeklinde de telaffuz etmemelidir. Gayın harfini de terkîk etmekten kaçınmalıdır.⁴⁹⁹

2.2.12.10. Fe (ف), Kaf (ق) ve Kef (ك) Harfleri ile Alakalı İkazlar

Kur'ân-ı Kerim okuyucusu fe (ف) harfini vâv (و) harfi gibi okumamalı, أفواجاً⁵⁰⁰ kelimesinde olduğu gibi mahreçlerine dikkat edip idğâm etmekten kaçınmalıdır. Ayrıca sâkin okurken de vâv (و) harfine de benzetmemelidir. Kaf (ق) harfi kalın bir harftir ve kalın okunmalıdır. Bununla birlikte onu kef (ك) harfi gibi de telaffuz etmemelidir. Bu iki harfin mahreçlerine dikkat etmeli, birbirine karıştırmamalıdır.⁵⁰¹

2.2.12.11. Lâm (ل), Mîm (م), Nûn (ن) ve Vâv (و) Harfleri ile Alakalı İkazlar

Kur'ân-ı Kerim okuyucusu lâm (ل) harfinin cezimli olduğu جَلْنَا gibi hallerde idğâm veya ihfâ etmekten sakınmalı, muhtemel kalkaleye de dikkat etmelidir çünkü bu harf kalkale harfi değildir. Sâkin mîm (م) harfinin izhârında dikkat etmeli, fe (ف) ve vâv (و) harfleri ile de ihfâ veya idğâm etmekten sakınmalıdır. Sâkin nûn (ن) harfinde ihfâ yapmak gerekirken izhâr eylemekten sakınsın. Bununla birlikte vakıf halinde ihfâdan da sakınsın. Vâv harfini (و) kalın okumaktan sakınsın.⁵⁰²

2.2.12.12. He-i Te'nîs ile Alakalı İkazlar

Kur'ân-ı Kerim okuyucusu vakıf halinde he-i te'nîsi harekeleme yapmaktan sakınsın. Veya akabinde hemze telaffuz etmekten sakınsın. Vakıf halinde onu iyice belirtmemekten de çekinsin. Ayrıca bu harfi (ح) harfi gibi telaffuz etmekten de

⁴⁹⁹ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darend, 562/1252), 50a.

⁵⁰⁰ en-Nasr 110/2.

⁵⁰¹ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darend, 562/1252), 50a-50b.

⁵⁰² Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darend, 562/1252), 50b.

sakınsın. Bazı cahillerin yaptığı gibi “أَهْدِنَا”⁵⁰³ kelimesi yerine “أَحْدِنَا” demekten uzak dursun.⁵⁰⁴

2.2.12.13. Şedde ile Alakalı İkazlar

Kur’ân-ı Kerim okuyucusu şeddeli harfin vurgusunu tam olarak yerine getirmemekten kaçınmalıdır aksi takdirde, şeddeli harf gibi görünmez. Özellikle, şeddeli harf vakıf yapıldığında ve bu harf harekelendirilmediğinde bu durum bir hatadır. Şeddeli harfin belirginleşmesi için doğru bir şekilde vurgulanması gerekmektedir; aksi halde bu yanlış bir telaffuz olur.⁵⁰⁵

2.2.12.14. Sükûn ile Alakalı İkazlar

Kur’ân-ı Kerim okuyucusu sâkin harfin vakfını tamamlamamaktan kaçınmalıdır; aksi takdirde, sâkin harf hareketli gibi görünür. Ayrıca sâkin harf ile hareketli harfi birbirine karıştırmaktan da sakınmalıdır. Sâkin harf üzerinde vakıf yapmak, vakfı vurgulamak için aşırı bir ifade tarzıdır ve bu durum duraklama için uygun değildir.⁵⁰⁶

2.2.12.15. Hareke ile Alakalı İkazlar

Kur’ân-ı Kerim okuyucusu harekeleri tamamlamamaktan kaçınmalı ve ihtilâs ile telaffuz etmekten sakınmalıdır; bu, harekelerin eksik bir şekilde telaffuz edilmesidir. Özellikle, iki ye (ي) harfi olan kelimelerde nûn (ن) harfinin düşmesi durumunda, iki ötre ve kesra arasındaki geçişe dikkat edilmelidir.⁵⁰⁷

⁵⁰³ el-Fâtiha 1/7.

⁵⁰⁴ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darend, 562/1252), 50b.

⁵⁰⁵ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darend, 562/1252), 50b-51a.

⁵⁰⁶ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darend, 562/1252), 51a.

⁵⁰⁷ Dârendevî, *Cevheru’l-vesîm* (Darend, 562/1252), 51a.

2.2.12.16. Vakıf ve Diğer Meseleler ile Alakalı İkazlar

Kur'ân-ı Kerim okuyucusu ses kesilmeden vakıf yapmaktan kaçınmalıdır; bu, vakıf kuralının açıklanması açısından önemlidir. Ayrıca te-i te'nîsi, ye (ي) harfine ve tenvini elif harfine çevirmeden vakıftan sakınsın.⁵⁰⁸

2.2.13. Ferâğ Kaydı

“Ferâğ” kelimesi yazma eserlerin genellikle sonuna eklenen ve metnin istinsahının tamamlandığını belirten kayıtlara denir. Bu kayıtlar genellikle “kad vekaa'l-ferâğ” ifadesiyle başlar. Aynı zamanda “istinsah kaydı” olarak bilinirler ve bazen “ketebehû” ifadesiyle başladıkları için “ketebe kaydı” da denir. Bazı müellifler eserlerinin başında, bazıları ise sonunda eserin yazımı veya düzeltilmesi hakkında bilgi verir; bu bilgilerin ferâğ kaydı ile karıştırılmaması önemlidir. Ferâğ kaydı, yazma eserlerin yaşını ve müellife yakınlığını belirlemede önemli bir unsurdur. Ancak bazı özel durumlarda güvenilirliği sorgulanabilir. Örneğin, bazı müstensihler istinsah ettikleri nüshanın ferâğ kaydını kopyaladıktan sonra kendi adlarını veya tarihlerini kaydetmeyebilir. Bu durumda istinsah bitiş tarihi, aslında yazıldığı tarihten daha önce görünür. Bu nedenle, bir yazma eserin yaşını belirlerken sadece ferâğ kaydına bakmak yeterli değildir; eserin cilt, kâğıt, yazı ve mürekkep gibi maddi özelliklerine de dikkat edilmelidir.⁵⁰⁹

Bu bilgiler doğrultusunda yazma nüshanın sonundaki son bilgilerin “ferağ kaydı” olarak isimlendirildiği anlaşılmıştır. Bununla birlikte eserin Muhammed Dârendevî'ye âidiyeti hususunda çalışmanın başında da ifade edildiği gibi babasıyla ortak mecmualarının bulunması, benzer hat ve tüm diğer eserlerin en başında Darende'de bulunması gibi durumlar göz önünde alındığında bu nüshanın müellif nüshası olması kuvvetle muhtemeldir.

⁵⁰⁸ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 51a.

⁵⁰⁹ Orhan Bilgin, “Ferağ Kaydı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/354-356.

Bu ferağ kaydına göre müellif eserini Allah'ın yardımı ile 1210/1795 Safer ayının bir pazar günü ikindi vakti tamamladığını ifade etmiş, cuma günü de bir düzeltme işlemi yapıldığını bildirmiş, akabinde de yaptığı dua ile eserini bitirmiştir.⁵¹⁰

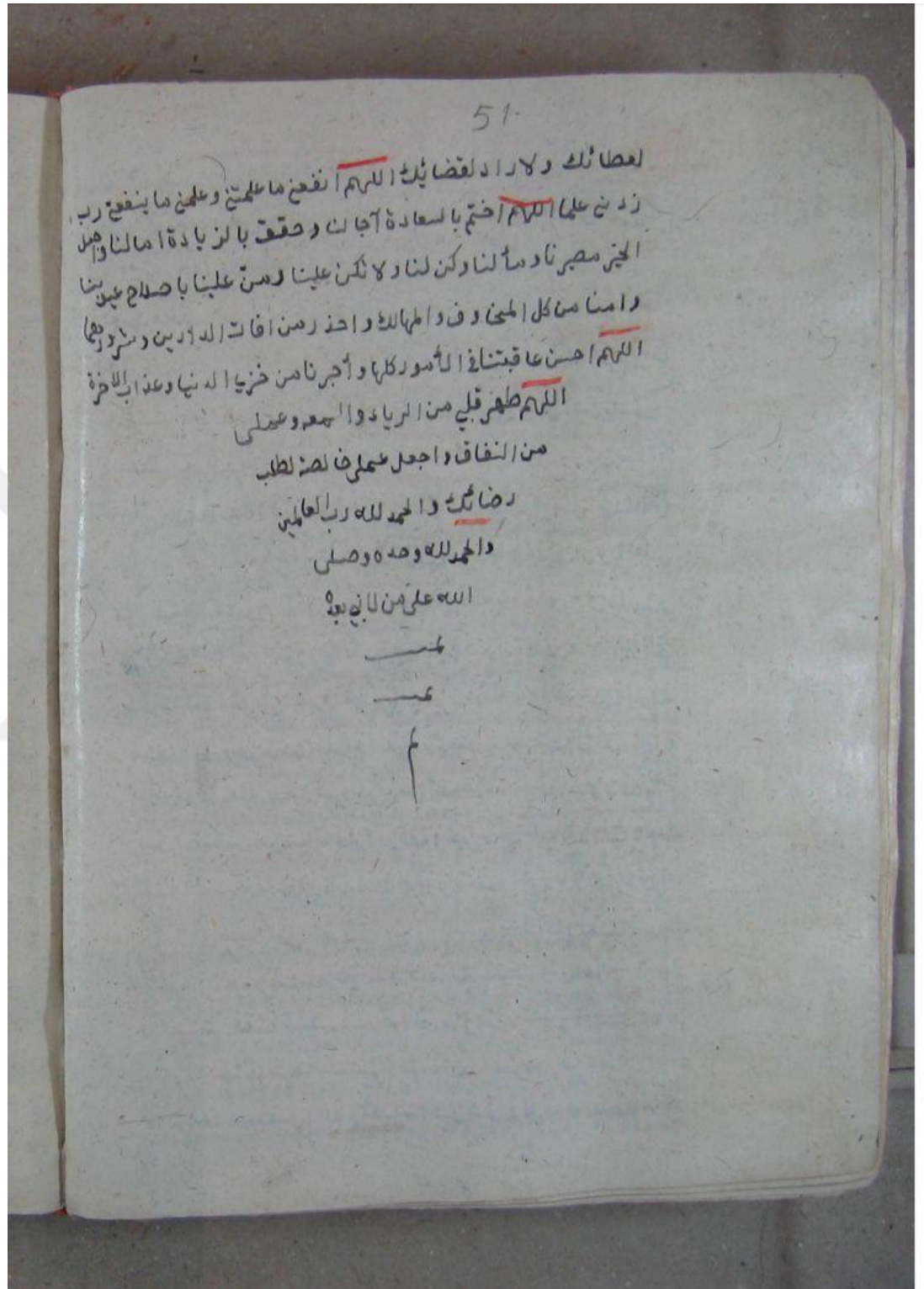

---

⁵¹⁰ Dârendevî, *Cevheru'l-vesîm* (Darende, 562/1252), 51a-51b.

Şekil 2: Cevher'ul-vesim şerhu dürr'il-yetim'in 25b ile Başlayan Nüshasının İlk Sayfası

Şekil 3: Cevher'ul-vesm şerhu dürr'il-yetim'in 51b ile Biten Nüshasının Son Sayfa

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. CEVHERU'L-VESÎM ŞERHU'D-DÜRRİ'L-YETÎM NÜSHASININ NEŞRİ

[قد نُشِرَ في هذا الجزء من العمل متن جوهر الوسيم شرح الدر اليتيم.]

[تقديم الناشر]

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

الحمد لله رب العالمين، والصلاة والسلام على سيد المرسلين، وخاتم النبيين، وعلى آله الطاهرين، وأصحابه أجمعين. ورضي الله عن الخلفاء الراشدين؛ أبي بكر الصديق، وعمر بن الخطاب، وعثمان بن عفان، وعلي بن أبي طالب، وعمر بن عبد العزيز، رضي الله عنهم أجمعين. الذين ساروا على نهج النبوة وأقاموا دين الحق بعد نبي الأمة صلى الله عليه وسلم. نسأل الله تعالى أن يجعلنا من المقتدين بهديهم، وأن ينفعنا بعلومهم، إنه هو السميع العليم.

أما بعد؛ فإن علم التجويد من أهم العلوم التي تمكن قارئ القرآن الكريم من تلاوته كما أنزل. إن تطبيق قواعد التجويد وفقاً لما يتطلب من معرفة مخارج الحروف وصفاتها، هو من أعظم مظاهر الاحترام والتقدير لكلام الله تعالى. والالتزام بالتجويد في تلاوة القرآن لا يزيد القارئ ثواباً فحسب، بل يحدث تأثيراً كبيراً في قلوب المستمعين. إن معرفة هذا العلم وتطبيقه أمر ضروري لحسن الأداء في القراءة؛ لأن القراءة الخاطئة قد تغير المعاني، فتؤدي إلى تغيير معنى القرآن الكريم. إن علم التجويد يحفظ قارئ القرآن من الوقوع في مثل هذه الأخطاء، ويجعله محل القبول عند الله تعالى.

وفي هذا البحث، نعني بكتاب الإمام البركوي، أحد العلماء البارزين في الدولة العثمانية، الذي تناول فيه علم التجويد، والذي يحمل عنوانه **الدر اليتيم**، مع شرح عليه من قبل محمد دارندوي بعنوان **جوهر الوسيم شرح الدر اليتيم**. يبدأ هذا الشرح بمقدمة مختصرة يقدم فيها المؤلف نفسه، ثم ينتقل إلى تعريف علم التجويد، ويعرض المخارج والصفات للحروف، وأحكام النون الساكنة والميم الساكنة، وأنواع المد، وتعريف الوقف، وغيرها من العناوين الرئيسة والفروع المتعلقة بها. وينتهي بالتنبيهات التي وضعت لتجنب الأخطاء المحتملة التي قد يرتكبها قارئ القرآن الكريم.

لم يشر المؤلف إلى النص الأصلي الذي شرحه في نسخته بأي علامة، إلا أنه استخدم أحياناً كلمات "مثل"، "يعني"، أو "نحو"، واستخدم تعبير "قال" للإشارة إلى الإمام البركوي. باستثناء بعض العناوين المكتوبة بالحبر

الأحمر في الأجزاء الأخيرة، لم يكن النص الأصلي محدّدًا بشكل واضح من قبل المؤلف. ولهذا السبب، قمنا في هذا البحث بتمييز النص الأصلي بخط غامق ليتسنى للقارئ التعرف عليه بسهولة. وقد استندنا في هذا التمييز إلى النص المحقق.* ومع ذلك، فقد كُتِبَتْ أسماء الكتب أيضًا بخطٍ عريضٍ.

نظرًا لأن المخطوطة التي بين أيدينا هي نسخة إلكترونية، فلا تتوفر لدينا معلومات حول حجمها، أو نوع جلدّها، أو ما إذا كانت من القماش أو الجلد، أو عن مشبكها والخصائص الفيزيائية الأخرى. المخطوطة مكتوبة بخط مشابه للنسخ، وتحتوي على 21 سطرًا في الصفحة، ويمكن القول إن بعض الخطوط والعلامات الموجودة على النص وضعت بشكل عشوائي. ولضمان متابعة النص المكتوب بدقة، قمنا بإضافة أرقام الأوراق إلى النص المنشور.

على الرغم من أن المؤلف أشار إلى أن العناوين وضعت بتوفيق من الله وفضله، إلا أن المخطوطة لا تحتوي على علامات أو تنظيم للعناوين. ولذلك قمنا بكتابة العناوين بشكل مستقل؛ حيث وضعت العناوين الرئيسية بلفظ "باب" والعناوين الفرعية بلفظ "فصل". وبالإضافة إلى ذلك ولإظهار موثوقية المصادر التي اعتمد عليها المؤلف، تم ذكرها في الحواشي وفي قائمة المراجع. تمت جميع الإضافات في هذا العمل، بما في ذلك العناوين والحواشي وغيرها، بين أقواس مربعة ([ ]). ومع ذلك، فإن الأخطاء الإملائية والنحوية في النسخة تركت كما هي، وقد أُشير إلى تصحيحاتها في الحواشي السفلية.

وعلى الرغم من أن هذه الأعمال تُسمى عادةً تحقيقًا، إلا أن النقد النصي للمخطوطات التي تعتمد على نسخة واحدة، وفقًا لنظام إسناد المرجع الذي أخذناه بعين الاعتبار، يُسمى "نشرًا وليس تحقيقًا". والنسخة التي بين أيدينا هي نسخة وحيدة، وتعد على الأرجح النسخة الأصلية للمؤلف، نظرًا للتشابه في الخط والخصائص الأخرى مع أعماله الأخرى.

وأود أن أتقدم بجزيل الشكر لأستاذي الفاضل الدكتور كريم أوزمن، الذي قدم لي الدعم المادي والمعنوي ولم يبخل علي بالتشجيع الدائم لإتمام هذا العمل كما لا أنسى أن أعرب عن عميق امتناني لزوجتي الكريمة، التي قدمت تضحيات كبيرة خلال هذه الفترة.

محمد يوسف دَمِير

زوئغولداك / دُورُكْ

1446هـ/2024م

* انظر النص المحقق: Cuma Öztürk, *İmam Birgivi'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)* (İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 119-164.

أهدي هذا العمل إلى أهل العلم المظلومين في غزة، وفي إدلب، وفي حلب، وفي الموصل، وفي دمشق، وفي كل بقعة من بقاع العالم الإسلامي.

[الاختصارات]

ت.: تحقيق

ل.م.ن.: لا مكان للنشر

رج.: راجع

[حياة المؤلف]

في هذا العمل، قدم نفسه باسم "محمد دارندوي"، بينما ورد اسمه في مصادر أخرى باسم "مهمد سعيد". نسبته يعود إلى الإمام الحسين، أي أنه من السادة. لديه أخ وأخت، بينما تذكر مصادر أخرى أنه كان له أربعة إخوة. تاريخ ولادته ووفاته مجهول، لكن من خلال عبارته في كتاب **جوهرة الوسيم شرح الدر اليتيم** الذي أكمله في عام 1210هـ/1795م يمكن الاستنتاج أنه توفي بعد هذا التاريخ. والده من علماء عصره، وهو فتح الله الموصلي.

في كتابه **كتاب في الأبيات والإنشائيات** أشار إلى حياته وذكر أنه تزوج بحفل زفاف فاخر، إلا أنه لم يذكر اسم الزوجة أو والدها. وتشير مصادر أخرى إلى أن هذه الزوجة هي ابنة جَبَج زاده محمد باشا. من هذا الزواج ولد له ابن يدعى أحمد نوشي عام 1175هـ/1761م، وابنة عام 1178هـ/1765م. أصبح ابنه أحمد نوشي معروفاً باسم "السيد أحمد بَي" وتوفي تقريباً عن عمر يناهز الخمسين ودفن في مقبرة جامع بابيزيد في إسطنبول.

عمل محمد دارندوي كمدرس في عدة مناطق، منها دارنده، كليس، عنتاب، طرايزون، أرض روم، وحلب. وبدعم كبير من والي قونية، دارندلي، أي: دارندوي عبد الرحمن باشا، تعرف على مفتي حاكم. بفضل هذه المعرفة، اجتمع مع شيخ الإسلام في إسطنبول، وبعد ذلك تم تعيينه مفتياً في دارنده. وبعد ثمانية أشهر من عمله هناك، تم عزله عن منصبه كمفتي عام 1173هـ/1759م بسبب خلاف مع شخص يُعرف بلقب "شوروك" أو "شوروك أوغلي"، واستمر في التدريس رغم عزله.

زار دارندوي يوسف باشا، الذي كان يعمل في منطقة أكشهير، وبمساعده قام بترميم مدرسة بنيت لأجل والد حسين باشا، ليواصل التدريس فيها. إضافةً إلى التدريس، استمر في طلب العلم في عنتاب، كليس، أورفا، وحلب، حيث حظي هناك بتقدير كبير من حسين باشا الذي مثل مرحلة فارقة في حياة والده فتح الله الموصلي. يُمكن تقسيم حياة فتح الله قبل وبعد معرفته بحسين باشا، الذي شغل منصب أمير الحج لمدة 27 سنة، وكان والياً على الموصل حيث تعرف على فتح الله وأعجب بعلمه، مما دفعه لدعوته للإقامة في دارنده.

قبل معرفته بحسين باشا، كان فتح الله الموصلي يعيش حياة فقيرة ومهملة. تُذكر قصة مؤثرة عن فتاته الصغيرة التي طلبت منه مآلاً للذهاب إلى السوق، وعندما لم يجد لديه حتى ثمن بصل، باع حذاءه لأحد اليهود. لهذا السبب، كان محمد دارندوي يذكر حسين باشا بأسمى عبارات الثناء لكرمه وعطفه تجاهه وتجاه والده.

كان دارندوي يثني كذلك على ابن حسين باشا، يوسف باشا، الذي كان له دور في جلب والده إلى دارنده. ويُمكن الحصول على معلومات عن حياة محمد دارندوي، شيوخه، أسفاره، وأشخاص مثل حسين باشا

ويوسف باشا الذين ساهموا في تكوينه العلمي من خلال كتابه **كتاب في الأبيات والإنشائيات**، والذي نظمه في أبيات شعرية. وقد كتب هذا العمل بأسلوب المثنوي وهو المصدر الأساسي لسيرته الذاتية.

بدأ كتابه بأبيات في مدح النبي صلى الله عليه وسلم، ثم مدح الخلفاء الراشدين، العشرة المبشرين بالجنة، جميع الصحابة، والأئمة الأربعة. وبعد ذلك، ذكر سبب تأليفه الكتاب وتطرق إلى 23 من أساتذته، وخصص لكل واحد منهم باباً بعنوان في الثناء، ذكراً الدروس التي أخذها منهم. وخصص جزءاً لوالده بعنوان "في بيان الدروس"، حيث عدد الدروس التي أخذها عنه.

ويبدو من هذا الكتاب أن دارندوي كان بارعاً في الشعر والأبيات. يتكون الكتاب من 82 ورقة، ويُعتقد أنه مشترك مع والده في مجموعة أخرى، نظراً لتغير المواضيع والخط فيه.

من خلال بحثنا، تبين أن لمحمد دارندوي أعمالاً أخرى محفوظة في مكتبة المخطوطات في قونية، منها **كتاب الدر الوحيد في شرح التوحيد ودره المضية**. أظهرت أبحاثنا أن لمحمد دارندوي أعمالاً أخرى محفوظة في مكتبة المخطوطات في قونية، وتحديدًا في مجموعة دارنده، من بينها **كتاب الدر الوحيد في شرح التوحيد المسجل برقم (472/280) وكتاب دره المضية برقم (1274/584)**. لديه أيضاً عدة أعمال مشتركة مع والده فتح الله الموصللي، حيث قام في بعضها بعمل النسخ فقط.

وفقاً لهذه المعلومات، وبالنظر إلى أن فتح الله الموصللي قد ألف 207 أعمال حتى عام 1159هـ/1746م، فإن هناك احتمالاً كبيراً لظهور نسخ أخرى مشتركة مع محمد دارندوي في مجموعات مختلفة، خاصة أن لدى والده عدة مجموعات مشتركة.

كما أن هناك إمكانية كبيرة لدراسة مؤلفات محمد دارندوي بشكل موسع وتقديمها كعمل مجمع أو كليات، على غرار ما يتم مع أعمال والده فتح الله الموصللي، نظراً لأهمية مؤلفاته وقيمتها التراثية.

[مقدم المؤلف]^[1]

[25b] بسم الله الرحمن الرحيم. به نستعين. حمداً لمن زين عرايس^[2] أبكار نظم كلامه بمحاسن التجويد، وبين نفائس^[3] أنوار معانيه بماحسن التوحيد، وحسن مخارج مبانيه ومدارج معانيه بصفات فصاحته الحميد، ودين⁴ أساليب بلاغته، وأعاجيب مراغته⁵، على كامنة الترتيب المجيد، وصلاةً وسلاماً على سيدنا وسندنا وشفعنا محمد الذي أظهر أعلام دينه بأرغام السيف الحديد، على أعناق كل عنيدٍ وعتيدٍ، وأخفى تغنيات الأعداء بقلب اجتماعهم العديد، وعلى آله وأصحابه وأزواجه وأنسابه الذين وقفوا على جدة الدين لقطع أجناد الأعداء الشديد، برد ما له اختلاسات حركات أنواع الكفر المبيت⁶، وصاروا في فيافي⁷ الشريعة عن اليمين وعن الشمال قعيد، أما بعد: فيقول العبد الضعيف القديد، المفتقر إلى فيضان أثمار أشجار إحسانه النصيد⁸، السيد محمد الدارنودي المفتي بها والمدرس بمدرسة حسين باشا، أسكنه الله في جنانه ما يشاء، ابن فتح الله الموصل^[9]، عليه الرحمة الوفي لما وفقنا بركض أفراس علم القراءة في مضمار¹⁰ كلام الله المجيد، صرنا متبعين لتحقيق مسائل علم الخلاف والتجويد المفيد، فلما صادفنا من رسائل علم التجويد رسالة العالم الفاضل والمحقق الفاضل علامة زمانه ورطامة أوانه الشيخ محمد البركوي^[11] عليه الرحمة، المحتوي- الموسوم بالدر اليتيم-^[12] أسلوباً عجيباً وجُلُوباً¹³ غريباً، رانقاً¹⁴ في ترتيبه، فائقاً في تهذيبه، دقيقاً ألفاظه، ولم يوجد له شرحٌ يكشف نقاب أبكاره، ويميط الحجاب عن أفكاره، فطلب مني بعض تلاميذي أن أشرح له شرحاً كاشفاً معضلاته، راشفاً¹⁵ قطرات إناء مبهمات،

¹ بدايةً من القرن الرابع الهجري، اعتاد المسلمون أن يبدؤوا مؤلفاتهم -مهما كان محتواها- بالبسملة والحمدلة والصلاة على النبي. وإن بدء الكتاب بالحمدلة والصلاة على النبي لهو أمر بالغ الأهمية إلى درجة أن المؤلف قد لا يعرف بنفسه في كتابه أو لا يعطيه عنواناً، ولكن مع ذلك غالباً ما لا يتخلّى عن بدء الكتاب بالحمدلة والصلاة على النبي.

² عرايس

³ نفائس

⁴ أي غلب (منه)

⁵ أي الروضة (منه)

⁶ أي المهلك (منه)

⁷ أي الصحاري (منه)

⁸ أي المتراكم والمجتمع كذا في القاموس

⁹ فتح الله الموصل؛ والد محمد دارنودي. عُرف بالموصلّي نسبةً إلى أصوله من الموصل. كان عالماً متعدد الجوانب، ويُعرف أنه ألف 207 مؤلفات حتى سنة 1746/1159. يجري حالياً تحقيق واسع حول مؤلفاته. وعلى الرغم من وجود شاهد قبره، إلا أن تاريخ وفاته غير مقروء. ويُعتقد أنه توفي في أوائل القرن التاسع عشر وهو مدفون في دارنده بجانب حسين باشا في نفس المقبرة

¹⁰ أي ميدان

¹¹ يُعرف أيضاً باسم "البركلي". وُلد في مدينة بالق أسير سنة 1523. اسمه الحقيقي هو تقي الدين محمد، لكنه اشتهر باسم البركوي محمد أفندي. لم يتردد البركوي يوماً في قول الحق، وكان من كبار العلماء في عصره. كان البركوي محمد أفندي حنفي المذهب في الفقه وماتريدي في العقيدة، وتذكر جميع المصادر التي تناولت سيرته الذاتية أنه كان عالماً بارزاً في الدولة العثمانية، فضلاً عن كونه شخصاً مثالياً من الناحية الدينية والأخلاقية. توفي البركوي في شهر سبتمبر سنة 1573 خلال رحلة إلى إسطنبول إثر إصابته بالطاعون، وتوفي عن عمر يناهز اثنتين وخمسين سنة حسب السنة الهجرية، ودُفن في مدينة بيرجي

¹² في النص يلزم التقديم والتأخير هكذا: عليه الرحمة، الموسوم بالدر اليتيم المحتوي...

¹³ أي العظيم الشديد

¹⁴ أي بمعنى عجيباً (منه)

¹⁵ أي ناشر

إلحافاً في طلبه وإلحاحاً في [26a] أدبه، فأجبتَه إلى مسؤوله، فشرعت إلى شرحه وبيانه، بالغاً مبالغ السهولة في تبيانه، مستعيناً من الله المعين في عنوانه، مستلهماً من فضل الله تعالى في شأنه، مع أنني في زمانٍ عفا أثر مدائن العلوم، وانطمس حصون بلاد الفهوم، ولم يبق بين خلائق^[16] زماننا اهتمامٌ في أمور الدين، بل صرفوا معظم همهم المتين، في أمور الدنيا بالاهتمام التام، فلهذا صاروا كالأنعام، بل هم أضل من الهوام، ولم يعتبروا العلم والعلماء، وتوجهوا إلى المغنيات والندماء، فإذا رَأَوْهُمُ قَالُوا إِنَّ هَؤُلَاءِ لَضَالُّونَ^[17]، فبخلاف الحق يحكمون، وَأَوَّلِيكَ هُمُ الْغَفِلُونَ^[18]، وينظرون إليهم شرذاً كَأَنَّهُمْ حُمُرٌ مُسْتَنَفِرَةٌ فَرَّتْ مِنْ قَسْوَرَةٍ^[19]، أعاذنا الله من شرورهم، ونجعل من جنبه في نحورهم، مع تشتت البال، وتفرق الأحوال، والغوص في بحار الفتن العال، مستمداً في كل حالٍ من الله المتعال، ونرجوا من أهل الكمال، أن ينظروا إلى شرحنا بعين الإنصاف، ولا ينظروا إليه بلحاظ الطعن والإعتساف، وسميته **جوهر الوسيم شرح در اليتيم**، ومن الله المستعان، وعليه التكلان، وهو حسبي ونعم الوكيل، وعليه الاعتماد والتعويل، لما كان أول ما نزل في غار حراء آية ﴿أَقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ﴾^[20]، يعني: يا محمد اقرأ القرآن باسم ربك، أستفيد منه بإشارته أن القرآن له شأنٌ عظيمٌ لا بد تعظيماً له في بداية قراءته ذكر اسم الله تعالى فعلى هذا فلا بد في كل ما له شأنٌ واهتمامٌ أن يُذكر في بدايته اسم الله تعالى وقال تعالى في الذبيحة ﴿فَكُلُوا مِمَّا ذُكِّرَ أَسْمُ اللَّهِ عَلَيْهِ﴾^[21] فالأمر المطلق يفيد الوجوب، فذكر اسم الله تعالى على المذبوح عند بداية ذبحه واجبٌ وتركه يوجب حرمة أكل لحمه، وقال تعالى أيضاً: ﴿وَلَا تَأْكُلُوا مِمَّا لَمْ يُذْكَرِ اسْمُ اللَّهِ عَلَيْهِ﴾^[22]، فنهى بهذه الآية [26b] عن أكل لحم ذبيحةٍ لا يذكر اسم الله عليه. والنهي عن الشيء أمر بضده على القاعدة الأصولية، فيستفاد منه وجوب ذكر اسم الله تعالى عليه حتى يحل أكل لحمه، وكذا في كل أمرٍ لا بد للإنسان منه، كالأكل والشرب والوقاع، وسائر الأفعال أمرٌ المكلف بذكر البسملة في بدايته؛ لأنه قال صلى الله عليه وسلم: «كل أمرٍ ذي بالٍ لم يبدأ ببسم الله فهو أبتى». [23] أي مقطوع الذنب، وما كان مقطوع الذنب لا يكون تاماً بل ناقصاً، فكل شيءٍ لا يبدأ ببسم الله فهو ناقص الخير والبركة.

16 خلائق

17 اقتباس من آية الْمُطَفِّينَ ٣٢/٨٣.

18 اقتباس من آية النَّحْلِ ١٠٨/١٦.

19 اقتباس من آية الْمُدَّثِّرِ ٥١-٥٠/٧٤.

20 الْعَلَقِ ١/٩٦.

21 الْأَنْعَامِ ١١٨/٦.

22 الْأَنْعَامِ ١٢١/٦.

23 أبو عبد الله محمد بن يزيد بن ماجه القزويني، سنن ابن ماجه، ت. شعيب الأرناؤوط (ل.م.ن.: دار الرسالة العالمية، ٢٠٠٩/١٤٣٠)، "نكاح"، ٢٠ (رقم. ١٨٩٥).

فهذا الحديث وعيدٌ لمن ترك ذكر اسم الله في بداية كل أمرٍ ذي بالٍ. والوعيد في ترك شيءٍ يوجب الأمر بخلافه. فهذه الأدلة تدل دلالةً أوليةً على وجوب ذكر الله تعالى في بداية كل أمرٍ ذي شأنٍ وبالٍ واعتناء. فتأليف الكتب الدينية بدعةً حسنةً مما يهتم به ويعتني عليه فوجب ذكر اسم الله تعالى عند بدايته، وأما كتبه فهو من سنن الأنبياء عليهم السلام؛ لأنه كتب سليمان عليه السلام في بداية رسالته لدعوة بلقيس ﴿إِنَّهُ مِنْ سُلَيْمَانَ وَإِنَّهُ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ﴾^[24]. وكتب أيضاً رسولنا صلى الله عليه وسلم له رَقْلٌ عظيم الروم في بداية رسالته: «بسم الله الرحمن الرحيم من محمد رسول الله إلى هرقل عظيم الروم.» وكتب في بداية ترتيب المصاحف العثمانية وغيره، فلهذا يكون كتبه سنةً متبعةً فهذا ذكر المص^[25] بقرينة الحال عند بداية تأليفه اسم الله تعالى، وكتب في أول صحيفته تبركاً وتيمناً وأداءً للسنّة المتبعة واقتداءً بالقرآن المجيد بسم الله الرحمن الرحيم.

[شرح النص]

باء البسمة من حروف المعاني فله أربعة عشر معاني^[26] على ما ذكر ابن هشام [النحوي]^[27] في مغني اللبيب، وهي: الاستعانة، والإلصاق، والمصاحبة، والبدل، والتعديّة، والتقديّة، وبمعنى في، وزائدة، والمقابلة، والمجاورة، والاستعلاء، والتبويض، والقسم، والغاية.^[28] [27a] إن أردت تفصيل معانيه فارجع إليه إن وجدته، وهي هنا إما للاستعانة، فإن قلت بقاء الاستعانة يدخل على الآلة كما في كتبت بالقلم فهذا يلزم من دخوله بسم الله؛ يكون اسم الله تعالى في محل الآلة، وهو ابتداءً لاسم الله تعالى، قلت لباء الاستعانة اعتباران، أحدهما: اعتبار الآلية، والثاني حيثية أن الفعل لا يتم ولا يعتد به شرعاً ما لم يصدر باسمه تعالى، فالمراد في هذا المقام الاعتبار الثاني لا الأول. أو للمصاحبة، فهل الاستعانة في هذا المقام أولى أم المصاحبة فيه؟ بحثٌ طويلٌ مذكورٌ في حاشية القاضي [البيضاوي]^[29]، المسمى:

²⁴ المُثَل ٣٠/٢٧.

²⁵ المصنف

²⁶ معنى

²⁷ وُلِدَ عام 708 هـ / 1309 م في القاهرة، وأكمل تعليمه فيها. ينتمي نسبه إلى قبيلة الخزرج، وهي إحدى القبيلتين اللتين تُشكّلان الأنصار، ولذلك يُلقَّب بالأنصاري. كان ابن هشام مُلماً بجميع دقائق النحو العربي، فاطلع على الأعمال السابقة في هذا المجال، وبعد مناقشاتٍ مع زملائه حاول الوصول إلى أنجح الطرق في التعليم والتدريس. وقد ذكر ابن خلدون أنَّه بعد سيبويه وابن جني، يُعدُّ من أكبر أعلام علم النحو. إضافةً إلى اللغة العربية والأدب، كان لابن هشام إلمامٌ بعلوم دينيةٍ أخرى كالفقه والتفسير. تُوفِّي ابن هشام في القاهرة في 17 سبتمبر 1360 م، ودُفِنَ بجانب باب النصر في مقبرة الصوفية.

²⁸ رج. عبد الله بن يوسف بن أحمد بن عبد الله ابن يوسف أبو محمد جمال الدين ابن هشام، مغني اللبيب عن كتب الأعراب، ت. مازن المبارك - محمد علي حمد الله (دمشق: دار الفكر، ١٩٧٥)، ١٣٧.

²⁹ لأنه شغل منصب قاضي القضاة في شيراز، اشتهر بلقب "القاضي" و"قاضي القضاة". وُلِدَ في بلدة بيضاء القريبة من شيراز. وعلى الرغم من أن تاريخ ولادته غير معروف على وجه اليقين، فإن الروايات التي تفيد بأنه عاش مئة عام تُرجَّح أن يكون قد وُلِدَ حوالي عام 585 هـ / 1189 م. وجد في شيراز، التي نجت من الغزو المغولي، بيئةً علميةً واسعة، وقد أصبحت ملاذاً للعلماء الذين هربوا من البلدان المجاورة بسبب الغزو. بعد أن حصل على الإجازة من والده، تعلَّم العلوم العقلية والنقلية من علماء أهل السنة في بلده دون الحاجة إلى القيام برحلة علمية. وقد ذكر بنفسه سلسلة العلماء التي ينتمي إليها، والتي تصل إلى النبي ﷺ. اشتهر بمشاركته في مناظرات مختلفة في المجالس العلمية. كتابه "أنوار التنزيل" يُعدُّ أهم مصدر يبرز مكانته كمفسر، حيث أوجز ببراعة التفسير الرئيسية السابقة، وأظهر من خلال تعليقاته على الآيات وتفسيره استناداً إلى قواعد اللغة أنه مفسرٌ كبير. وتُشير أغلب المصادر إلى أنَّه توفِّي في تبريز عام 685 هـ / 1286 م.

بشَيْخ زَادَهُ^[30]، فارجع إليه إن وجدته. أو للإلصاق، أو للتعدية إن قدر عامله فعلاً لازماً كأبتداً مثلاً وهو جار فلا بد له من مجرور؛ لأنها من حروف الجر تجر الاسم المفرد، وهو هنا لفظ اسم، ويسمى الجار والمجرور عند النحاة متعلقاً، فلا بد له من متعلق، وهو إما الفعل كأبتداً أو أولف يقدر موافقاً لمقصوده، أو معنى الفعل كأبتداً أو شبه الفعل كمبتدئ وقس عليه سائر المقدرات، فإذا كان الباء للاستعانة فالمعنى ابتداً أو أولف مستعيناً بسم الله فالظرف لغو يكون الاستعانة فعلاً خاصاً، وإذا كان بمعنى المصاحبة فالمعنى ابتداً أو أولف متبركاً ملابساً باسم الله فح^[31] الظرف مستقر؛ لأن الملازمة من الأفعال العامة، وإذا كان للتعدية فيتعلق بأبتداً فحينئذ يكون الظرف لغواً، فكذا في معنى الإلصاق هذا عند جمهور النحاة فإن عندهم لا بد في الظرف المستقر أن يكون المتعلق محذوفاً ويكون من الأفعال العامة، والجار والمجرور متضمناً معناه.

وأما عند السيد فيكفي فيه محذوفية المتعلق، فهذا يكون الظرف مستقراً في جميع المعاني، هل تقدير المتعلق بعده أولى أم قبله؟ التقدير بعده أولى؛ لأنه يفيد الحصر بخلاف ما لو قدر قبله. وتقديم اسم الله تعالى قبل المتعلق أولى؛ لأنه أهم وأدخل في التعظيم، وأوفق في الوجود.

[27b] والقصر إما من قبيل قصر الأفراد إن ادعى المشرك جواز الابتداء باسم الله وباسم الصنم، فيفرد الموحّد حينئذ بأنه لا يكون إلا باسم الله تعالى. وإن ادعى أن الابتداء لا يكون إلا باسم اللات مثلاً فيقلب الموحّد بأنه لا يكون إلا باسم الله تعالى فيكون من قبيل قصر القلب وإن تردّد بأنه أيكون باسم الله أو باسم اللات فيقصر الموحّد بأنه لا يكون إلا باسم الله تعالى، فيكون قصر تعيين. وإنما كسرت الباء ومن حق الحروف المفردة أن تفتح لاختصاصها بلزوم الحرفية والجر. كما كسرت لام الإضافة والأمر الداخلة على المظهر للفصل بينها وبين لام الابتداء.

والاسم عند البصريين من الأسماء التي حذفت أعجازها لكثرة الاستعمال كيَدٍ ودمٍ، وأصلهما يدي ودموٌ وأدخل عليها مبتدأً بها همزة وصل؛ لأن من دأبهم أن يبتدئوا بالمتحرك ويقفوا على الساكن. ويشهد له تصريحه على أسماء وأسامي وسُمِّي في تصغيره واشتقاقه من السمو بمعنى العلو؛ لأنه رفعه للمسمى أو شعار له، ومن السمة وهي العلامة عند الكوفيين، وأصله وسمٌ حذفت الفاء من فائه على غير القياس

³⁰ أصله من كوجالي (إزميت) واسم والده مُصْلِح الدين مصطفى. تلقى تعليمه في إسطنبول، واستفاد بشكل خاص من ابن أفضل الدين (أفضلزاده). برع في علوم التفسير والفقه، واشتهر بالهاشية التي كتبها على تفسير البيضاوي أنوار التنزيل وأسرار التأويل. درّس في مدارس إسطنبول المختلفة، وعلى رأسها مدرسة حاجي خير الدين. ثم ترك التدريس واعتزل في بيته. ويُروى أنه اعتبر راتبه تقاعده اليومي البالغ 15 درهماً كثيراً، وقال إن 10 دراهم تكفيه. يُذكر في بعض المصادر أن تاريخ وفاة شيخ زاده هو 951 هـ / 1544 م، ولكن التاريخ الأكثر قبولاً هو 950 هـ / 1543 م. ودُفِن في إسطنبول بالقرب من قبر أمير البخاري في مقبرة مسجد حاجي خير الدين.

³¹ اختصار فحينئذ

وعوضت بهزمة الوصل ليقول إعلاله؛ لأنه علامة للمسمى. والأسم؛ أما عين المسمى أو غيره، أو عين التسمية أو غيره فهو مذكور في كتب العقائد^[32]، فارجع إن أردت.

وإنما قال باسم الله ولم يقل بالله؛ لأن التبرك والاستعانة بذكر اسمه، أو للفرق بين اليمين والتيمين، ولم تكتب الألف على ما هو وضع الخط لكثرة الاستعمال وطولت الباء عوضاً عنها، وإضافة الاسم إلى الله إما لامية أو بيانية؛ لأن إضافته معنوية، ففي الأول يشترط أن لا يكون المضاف إليه جنساً للمضاف وهو هنا كذلك؛ لأن المضاف عام والمضاف إليه خاص كشجر الأراك.

والبيانية عند النحاة يشترط فيه أن يكون المضاف إليه جنساً للمضاف كخاتم فضة، وهنا ليس كذلك إلا أن يكون الاسم عيناً للمسمى فيكون [28a] إن قيل بأن الاسم عيناً للمسمى فيكون المضاف متحداً بالمضاف إليه، فإضافته بيانية في اصطلاح أهل المعاني.

والله إما مشتق أو غيره فعلى الأول إما من آلة بمعنى عبد، أو من آلة بمعنى تحير، أو من آلة إذا سكن، أو من آلة إذا فزع، أو من آلة بمعنى أجار، أو من وَلَـة معتل الفاء إذا تحير فكان أصله ولاه، أو من ”لاه“ إذا احتجب وارتفع. أو غير مشتق علماً لذاته المخصوصة؛ لأنه يوصف ولا يوصف به؛ ولأنه لا بد له من اسم تجري عليه صفاته، ولا يصلح له من يطلق عليه سواء؛ ولأنه لو كان وصفاً لم يكن ”لا إله إلا الله“ توحيداً بمثل ”لا إله إلا الرحمن“؛ لأنه لا يمنع الشركة، والأظهر أنه وصف في أصله لكنه لما غلب عليه الحيث لا يستعمل في غيره، فصار كالعلم مثل الثريا والصعق أجريا مجراه في إجراء الأوصاف عليه، وامتناع الوصف به وعدم تطرق احتمال الشركة إليه؛ لأن ذاته من حيث هو بلا اعتبار أمر حقيقي أو غيره غير معقول للبشر، فلا يمكن أن يُدَلَّ عليه بلفظ. وقيل أصله ”لاها“ بالسريانية فعُرب بحذف الألف الأخيرة وإدخال اللام عليه، ويفخم لأمه إذا انفتح أو ضم ما قبله، وقيل مطلقاً تعظيماً له. وحذف ألفه لحنّ تفسد به الصلاة، ولا ينعقد صريح اليمين إذا أردت تفصيل المقام فارجع إلى تفسير القاضي وحواشيه.

الرحمن الرحيم اسمان بنيا للمبالغة من رحم، كالعليم من علم، والرحمة لغة رقة القلب وانعطافٍ يقتضي التفضل والإحسان ومنه الرحم لانعطاف مافيها. وأسماء الله تعالى إنما تؤخذ باعتبار الغايات التي هي أفعالٌ دون المبادئ التي تكون انفعالاتٍ. والأول أبلغ من الثاني؛ لأن زيادة البناء تدل على زيادة المعنى كما في قطع وقطع، وذلك يؤخذ تارةً باعتبار الكمية، وتارةً باعتبار الكيفية، فعلى الأول قيل يا رحمن الدنيا؛ لأنه يعم المؤمن والكافر، ورحيم الآخرة؛ لأنه يخص المؤمن [28b] وعلى الثاني قيل يا رحمن الدنيا والآخرة ورحيم الدنيا؛ لأن النعم الآخروية كلها جسامٌ باقية، أما النعم الدنيوية فجليلةٌ وحقيرةٌ

فانيةً وإنما قدم، والقياس يقتضي الرقة من الأدنى إلى الأعلى لتقدم رحمة الدنيا؛ ولأنه صار كالعلم من حيث لا يوصف به غيره؛ لأن معناه المنعم الحقيقي البالغ في الرحمة غايتها، وذلك لا يصدق على غيره؛ لأن من عده مستعيضاً بلطفه وأنعامه يريد جزيل ثواب، أو لأن الرحمن لما دل على جلائل النعم وأصولها ذكر الرحيم؛ ليتناول ما خرج منها فيكون كالانتماء والرديف له، وإنما ذكر الرحمن الرحيم بعد لفظة الله؛ لأن الله يدل على الجلال والقهر والغلبة، فلو قصر عليها لاستفاد منه اتصافه دائماً على الغلبة، فلو ذيل بهما لاستفاد اتصافه بالرحمة أيضاً، وذكر الرحيم بعده ليدل سبق الرحمة على الغضب لقوله تعالى: ﴿وَرَحْمَتِي وَسِعَتْ كُلَّ شَيْءٍ﴾^[33]، وقال في الحديث القدسي: «سبقت رحمتي غضبي»^[34] انتهى.

ثم لما فطر الله الإنسان في الرحم طوراً بعد طورٍ كما قال تعالى: ﴿فَخَلَقْنَا أَلْعَلَقَةَ مُضْغَةً فَخَلَقْنَا﴾^[35] الآية. وأظهره من حيز العدم إلى ساحة الوجود، ورباه طفلاً بالغاً مرتبة الشباب، ثم مرتبة الكهولة، ثم مرتبة الشيخوخة، ورزقه بأنواع الطيبات، كما قال: ﴿وَمَنْ رَزَقْنَاهُ مِنَّا رِزْقًا حَسَنًا﴾^[36]، وقال أيضاً: ﴿كُلُوا مِن طَيِّبَاتِ مَا رَزَقْنَاكُمْ﴾^[37]، وأفاض عليه أصناف آلائه الجليلة خاصة إفاضة العلم؛ لأنه أشرف النعم وبه يمتاز الإنسان عن النعم، فلا بد من الشكر؛ لأن شكر المنعم على المنعم عليه واجب. وأمر عباده بأمر ﴿وَقُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ﴾^[38]، وبقوله: ﴿وَأَشْكُرُوا لِي وَلَا تَكْفُرُونِ﴾^[39]، وأوعده بقوله: ﴿لَئِنْ شَكَرْتُمْ لَأَزِيدَنَّكُمْ وَلَئِنْ كَفَرْتُمْ إِنَّ عَذَابِي لَشَدِيدٌ﴾^[40]، فهذا وعيدٌ بتركه يدل على وجوب خلافه وهو فعل الشكر، لكن نعم الله تعالى لا تحصى، كما قال تعالى: ﴿وَإِنْ تَعَدُّوا نِعْمَةَ اللَّهِ لَا تُحْصُوهَا﴾^[41]، بل في كل واحدٍ من نفْس الإنسان يحصل نعمتان، إحداهما: انجرار النفس [29a] إلى الداخل يمد الحياة فهذه نعمة، وإذا ظهر على الخارج يوجب فرح الذات، فإذا كان كذلك ففي كل نفس نعمتان، فإذا شكر لواحدٍ منهما أداءً للواجب فيحصل عند شكره يتولد منه النعمتان، فإذا شكر لأحدهما كما في الأول يحصل النفس عند شكره، فيحصل نعمتان أخريان وهلم جرا. فلا يقدر الإنسان على أداء شكر نعم الله تعالى كاملاً لكن

33 الأعراف ١٥٦/٧.

34 أبو الحسين مسلم بن الحجاج القشيري النيسابوري، صحيح مسلم، ت. محمد فؤاد عبد الباقي (القاهرة: مطبعة عيسى البابي الحلبي وشركاه، ١٩٥٥/١٣٧)، "التوبة"، ٢٧٥١.

35 المؤمنون ١٤/٢٣.

36 النحل ٧٥/١٦.

37 البقرة ١٧٢/٢.

38 الأسراء ١١١/١٧.

39 البقرة ١٥٢/٢.

40 إبراهيم ٧/١٤.

41 النحل ١٨/١٦.

لا يكلف الله نفساً إلا وسعها، فالعبد مكلفٌ بقدر وسعه، فبمقدار وسعه يجب عليه الحمد مهما أمكن، فالمصنف ألبته مستغرقٌ في بدايته ونهايته بنعم الله تعالى يجب عليه الحمد ما دام حياً بقدر وسعه، فالحال يدل على ذكر حمده في بداية كتابه وكتبه اتباعاً لسنن الأنبياء والعلماء وتيمناً وتبركاً واقتداءً بالترتيب الفرقانية، فقال: **الحمد لله حمد مصدر، وهو إما لغوي وهو الوصف بالجميل على جهة التعظيم والتبجيل، وإما عرفي وهو فعلٌ ينبأ عن تعظيم المنعم بسبب كونه منعماً، والشكر أيضاً لغوي وهو فعل ينبأ إلى آخره، أو عرفي وهو صرف العبد جميع ما أنعم الله تعالى إلى ما خلق له، فالنسب بين الحمد للغوي والعرفي، والشكر للغوي والعرفي على ستة أوجهٍ إن أردت الوقوف عليه فارجع إلى حاشية محي الدين على الحسام كالتى، والحمد نكرةٌ دخل عليه الألف واللام للتعريف، أما التعريف جنسٌ من حيث هي هي، أو لتعريفه من حيث وجوده في ضمن كل فردٍ، أو لتعريفه من حيث وجوده في ضمن فردٍ ما، أو في ضمن فردٍ معينٍ مذكورٍ أو معلومٍ أو حاضرٍ نحو هذا الرجل فيسمى الأول لام الجنس لبيان ماهيته وطبيعته، والثانية لام الاستغراق لإحاطة أفرادها، والثالثة لام العهد الذهني لبيان فردٍ ما معهودٍ في الذهن، والرابعة لام العهد الخارجي والحمد إما بالمعنى المصدرى وهو الوصف بالجميل أو بمعنى الحامد، [29b] أو بمعنى المبني للفاعل وهو الحامد له، أو بمعنى المفعول كالخلق بمعنى المخلوق وهو المحمود، أو بمعنى المبني للمفعول، وهو المحمودية أو بمعنى الحاصل بالمصدر كتعظيم المنعم كحصول الإلام من الضرب واللام في لله إما للاختصاص أو للاستحقاق وإذا كان اللام للجنس فمعناه ما هية الحمد من حيث هي هي مع قطع النظر على كل الأفراد، أو بعضه مخصوصةٌ لله تعالى، فبهذا يصير الحكم على الأفراد المطلقة. فالاستغراق العهد الذهني والقضية جزئيةٌ فلا يحصل به كمال الحمد، وإذا كان للاستغراق فمعناه كل فردٍ من أفراد الحمد مختصةٌ لله تعالى، فبهذا يحصل كمال الحمد بقدر الوسع، فالقضية يصير كليةً، فهذه ملائمٌ لمقام الحمد على الوجه التام فإن قلت فهذا يوجب حمد المنعم عليه على المنعم من البشر أن لا يكون حمداً مع أنه حمداً، فإذا كان حمداً فلا يصح حصر الحمد عليه تعالى. قلت فهذا الحمد أيضاً راجعةٌ إليه تعالى؛ لأن مدح النقش مدحٌ للنقاش فالمنعم الحقيقي هو الله تعالى فالذي أفاض النعم على المنعم المجازي وأقدر على إنعامه وألقى قلبه الرقة على إحسانه للمنعم عليه هو الله تعالى، فلا يكون منعماً حقيقةً. وإذا كان للعهد الذهني فمعناه الماهية الموجودة في ضمن فردٍ ما مخصوصةٌ له تعالى فهذا يفيد الحكم على بعض الأفراد الغير المعنية بالقضية جزئيةٌ وإن احتمل اختصاص الأفراد على سبيل البديل عليه تعالى ليخرج على بمعنى الاستغراق لكن المحتمل غير مناسبٍ لمقام الحمد الكامل وإذا كان للعهد الخارجي فهو من قبيل الذكري، مثل: ﴿إِنَّا أَرْسَلْنَا إِلَيْكُمْ رَسُولًا شَاهِدًا عَلَيْكُمْ كَمَا أَرْسَلْنَا إِلَىٰ فِرْعَوْنَ رَسُولًا فَعَصَىٰ فِرْعَوْنُ الرَّسُولَ﴾^[42] لعدم سبق ذكره، فهو من قبيل العهد العلمي، مثل: خرج الأمير إذا لم**

يكن في البلد إلا أميراً واحد وما يليق إليه كمال الحمد هو تعالى لا غيره في علمنا والفرد المعهود علماً، وهو حمد الباري تعالى نفسه، هو الفرد الأكمل الذي لا يقابل نعمه إلا ذلك الحمد لقوله اللهم لا أحصي ثناءً عليك أنت كما أثنيت على نفسك. واختار المحصي من بين [30a] صيغ الحمد صيغة الجملة الاسمية ليدل على الدوام والثبات فيحصل به كمال الحمد مهما أمكن وليوافق صيغة القرآنية ليحصل به التيمن والتبرك. وجملة الحمد إما خبرية أو إنشائية، فإن كان إخبار الحمد حمداً يحمل عليه، والافراد إنشائية المعنى إخبارية اللفظ وأقسام قضية علم في بيان معاني لام التعريف فاضرب احتمالات الألف واللام على احتمالات معنى الحمد فاضرب ما حصل من الضرب لاحتتمالات الجملة الحمديّة ثم اضرب ما حصل على لون جملة، جملة الحمد خبرية أو إنشائية ثم ما حصل من الضرب فاضرب إلى أنواع احتمالات قضاياه، ثم ما حصل لاحتتمالات اللام فما حصل يكون معلوماً فتأمل وإستخرج احتمالاته أن أردت؛ لأن تفصيله لا يسع هذا المختصر ويوجب الملل فلذا أجناه إلى ذهن الأذكياء من الطالبين في الأولى على وزن فعلى مؤنث أول اسم تفضيل بمعنى السابقة من المسبوقة يراد منها الدار الأولى وهي الدار الدنيا وهي عاجلة سابقة بالنسبة إلى دار الأخرى والحمد فيها واجبة على المكلفين أداءً لوجوب شكر نعماء الله تعالى والآخرة أي دار العقبي فهي مسبوق وآخر بالنسبة إلى الدنيا، والحمد فيها لمجرد التلذذ والتفرح للوصول إلى لذائذ الجنان والنيل للقاء الرحمن؛ لأن أهل الجنة يحمدون الله تعالى فيها ويقولون: ﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي صَدَقَنَا وَعْدَهُ﴾ [43]، ﴿الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَذْهَبَ عَنَّا الْحَزْنَ إِنَّ رَبَّنَا لَغَفُورٌ شَكُورٌ﴾ [44]، يتأملون ما

فات منهم من الكرب والشدائد الواقعة في الدنيا ويرون ما أفاض الله تعالى عليهم من النعم المستلذة الباقية، فيحمدون الله تعالى ويسبحون ويهللون ويكبرون استلذاً بنعم الله تعالى ثم التأليف من قبيل التعبد وذكر اسم الله تعالى والحمد له تعالى أيضاً من قبيل التعبد طلباً لنيل [30b] رضاء الله والوصول إلى حسن جزائه ولقبول عبادة العابد لا بد للعباد من وسيلة لأن العباد في غاية التدنس لحب البشرية ومقتضيات القوي الغضبية والشهوانية ومحركات النفس الأمارة واللوامة، والله تعالى في غاية التقديس، لأنه تعالى منزّه عن سمت النقص وما كان في غاية التدنس فهو بعيدة [45] لما كان في غاية التقديس فوصول الأول وأعماله إلى حضرت [46] قدسه في غاية البعد فلماذا لا بد للعباد من واسطة له جهتان جهة البشرية وجهة القدسية فمن جهة الأول يكون له مناسبة إلى البشر ومن جهة الثاني يكون له مناسبة إلى حضرة [47] القدس حتى يشفع لقبول أعمال العباد والوصول إلى لقائه فالأحق بهذه الواسطة هو سيدنا ونبينا وحبيبنا وشفيعنا محمداً صلى الله عليه وسلم فلا بد للعباد من التعظيم لهذه الواسطة حتى يكون وسيلة إلى قبول فكرنا وحمدنا

43 الزُّمَر ٧٤/٣٩.

44 فَاطِر ٣٤/٣٥.

45 بعيد

46 حضرة

47 حضرة

وساير [48] أعمالنا ولأجل ذلك ذكر المص بعد أداء وجوب البسمة والحمد [لله و] الصلاة على نبينا صلى الله عليه وسلم ولجيبه الجيب صيغة الفاعل، وهي إما بمعنى الفاعل كالرحيم بمعنى الراحم، فالجيب بمعنى المحب لأن جيبنا على طرح ما سوي [49] الله تعالى عن قلبه وقصر المحبة والتعشق لذاته تعالى ودعا قائلًا اللهم اجعل حبك أحب إلي من نفسي وأهلي ومن الماء البارد بمعنى محب الله تعالى والضمير له تعالى أو بمعنى المفعول وهو المحبوب؛ لأن الرسول محبوب الله تعالى وخليله فلذا يقال حبيب الله لأن رتبته أعلى مراتب المقربين. والمحبة لغة ميلان القلب وصفات الله تعالى إنما تأخذ باعتبار الغايات فغاية محبة الله تعالى عليه صلى الله عليه وسلم ارتفاع درجاته في الدنيا بأفاضة [50] أنوار النبوة والمعجزات [31a] وأنزال [51] القرآن وتيسير أسباب الفتوحات والانتصار عن أعدائه وأشاعة [52] دينه بمقتضى وعده بقوله: ﴿يُظْهِرُهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ﴾ [53] ووعدته بالعصمة بقوله: ﴿وَاللَّهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ﴾ [54] إلى غير ذلك من إنعاماته وفي العقبي [55] بأعطاء مقام الشفاعة والمقام المحمود بوعدته بقوله: ﴿عَسَى أَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَحْمُودًا﴾ [56] ورفع درجاته على كل الدرجات وإعطائه الكوثر إلى غير ذلك من الإفاضات واللام في لحيبته متعلق إلى ثابتٍ مقدراً الطرف مستقرٌ خبرٌ مقدمٌ الصلاة مبتدأٌ مؤخرٌ، فتقديم الخبر يفيد الحصر؛ لأن الصلاة خصّةٌ منحصرةٌ له صلى الله عليه وسلم وتبعاً لغيره الصلاة لغة الدعاء وعرفاً من الله الرحمة ومن الملكة [57] الاستغفار ومن المؤمنين الدعاء. وقال أبو العالية صلاة الله تعالى على نبيه ثناءوه [58] وتعظيمه وصلاة الملكة [59] دعاءً على نبيه، وقال ابن حجر: «صلاة الله ثناءوه» [60] وتعظيمه وصلاة الملكة [61] وغيره طلب الثناء من الله تعالى» وقال العارف الصمد إنه قطب الجيلاني قدس الله سره في تفسير ﴿إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ﴾ [62] الآية صلاة الله الرحمة وصلاة الملكة [63] الشفاعة والاستغفار ومن المؤمنين الدعاء وغير ذلك من الأقاويل هل الصلاة مشتركة بين تلك المعاني

48 وساير

49 سوى

50 بإفاضة

51 وإنزال

52 وإشاعة

53 النُّوْبَةُ ٣٣/٩.

54 الْمَائِدَةُ ٦٧/٥.

55 العقبي

56 الْأَسْرَاءُ ٧٩/١٧.

57 الملكة

58 ثناءوه

59 الملكة

60 ثناءوه

61 الملكة

62 الْأَحْزَابُ ٥٦/٣٣.

63 الملكة

بالأشتراك^[64] اللفظي كالعين فدلالته على أحد معانيه مستعملةً بالقرينة كذا هذا أو بالأشتراك المعنوي كاشتراك الحيوان بين أنواعه فذهب الشافعي إلى الأول وأنكره الأصوليون لأن ذكر اختلاف المسند إليه مشعرٌ بوحدة معانيه لكن اختلافه باختلاف موصوفه ولأن اشتراك اللفظي يستلزم تعدد الوضع ولا تعدد فيه مع أن الحقيقة والمجاز مقضدٌ على المشترك وإليه ذهب ابن المالك في المغني [31b] ويحتمل أن يراد بالصلاة الحاصل بالمصدر وهو التعظيم، والسلام معطوفٌ على الصلاة، والتقدير: لجيبه السلام الكامل خاصةً، وهو السلامة من كل آفةٍ من آفات الدنيا والآخرة، وذكر السلام بعد الصلاة حذراً عما قالوا بكراهة الأفراد بالصلاة عملاً بقوله تعالى: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا صَلُّوا عَلَيْهِ وَسَلِّمُوا تَسْلِيمًا﴾^[65] إذا كان سلموا بمعنى السلام لا بمعنى وانقادوا لأمره انقياداً كما فسره بعض المفسرين، ولما قال صلى الله عليه وسلم: «إذا صليتم علي فعمموا»^[66]، فقال امتثالاً لأمر النبي عليه السلام وآله الطاهرين معطوفٌ على الصلاة والسلام، أي: الصلاة والسلام على آله الطاهرين، وآل أصله أهل فبدلت الهاء همزةً كأراق وهراق، فصار اءل^[67] بهمزتين الأولى مفتوحة^[68] والثانية ساكنةً، فخفف بإبدال الثانية ألفاً^[69] فصار آل، أو أصله أول فقلبت الواو ألفاً^[70] لتحركها وانفتاح ما قبلها فصار آل، والآل قد يراد منه آل عبا^[71] وهم الذين ستر عليهم النبي صلى الله عليه وسلم عباءه^[72] المشرفة وهم علي وفاطمة والحسن والحسين رضي عنهم أجمعين.^[73] ويدل على طهارتهم ما نزل في حق أهل بيته: ﴿إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا﴾^[74]، أو يراد مؤمنوا^[75] بني هاشم، أو مؤمنوا^[76] بني عبد المطلب، أو يراد ما في عياله ودائرة دولته من الأزواج الطاهرة^[77] وأولادهم المطهرة وخدمه، ويدل أيضاً الآية المذكورة آنفاً على طهارتهم رضي الله عنهم أجمعين؛ لأن آل الرجل أهله وعياله، أو يراد كل مؤمنٍ من بقي نقي إلى يوم القيامة. وهذا المعنى أعم المعاني الظاهر من طهرٍ عن دنس الشرك والعصيان ثم لما قال تعالى في حق داود عليه السلام: ﴿وَعَاتَيْنَاهُ الْحِكْمَةَ وَفَصَلَ الْخِطَابِ﴾^[78]، فقد يراد بفصل الخطاب

64 بالأشتراك

65 الْأَخْزَابُ ٥٦/٣٣.

66 وإن كان دارندوي قد ذكر أن هذه الوصية حديث، فإن هذه الكلمة تعود إلى ابن مسعود. رج.: ابن ماجه، "إقامة الصلوات والسنة فيها"، ٦٥ (رقم. ٩٠٦).

67 آل

68 مفتوحة

69 ألفا

70 ألفا

71 عباءة

72 عباءة

73 انظر الحديث المتعلق: مسلم، "فضائل الصحابة رضي الله تعالى عنهم"، ٢٤٢٤.

74 الْأَخْزَابُ ٣٤/٣٣.

75 مؤمنو

76 مؤمنو

77 طاهرات

78 ص ٢٠/٣٨.

على قول المفسرين: أما بعد، فصلاً بين الكلامين المتفارقين؛ لأن داود عليه السلام صدر رسالته وفصل [32a] بين كلاميه^[79] بأما بعد وكان يكتب رسول الله صلى الله عليه وسلم في صدر رسالاته الشريفة، أما بعد: بعد البسملة والحمد لله فصلاً بين كلاميه^[80] أما بعد، فصار من سنن الأنبياء عليهم السلام فلذا ذكر المصنف بعد البسملة والحمد له أما بعد اتباعاً لسنة داود ونبينا عليهم السلام وتيمناً وتبركاً وفصلاً بين الكلامين، وهو بعد أداء واجبة الاستعمال^[81] وقبل الشروع إلى جائزة الاستعمال والواو إما من قبيل عطف القصة على القصة عطفاً على جملة البسملة والحمد له والتصلية، أو قائماً مقام أما المقدره بقريئة الفا^[82] فهذه لأن الفاء جوابٌ عن أما المقدره عند بعض وبعد ظرفٍ من الظروف المكانية من قبيل الجهات لكن استعير للزمان لأضافته^[83] إليه بتقدير المبني على الضم فالمعنى بعد زمن الفراغ من البسملة والحمد له والتصلية، فأقول: فهذه الفاء عند البعض في جواب أما المقدره إذا قدر أن الواو استينافية^[84] وعلى ما قال المحقق الخيالي جواباً عن أما الموهونة لكن قال والدنا واستاناً^[85] المولى الشيخ فتح الله الموصلي عليه رحمة العلي في بعض تألفته بعد طرف منزلٍ منزلة الشرط فكما جز دخول الفاء في جواب الشرط جاز دخول الفاء بعد بعد لأن الفراغ من جملة البسملة والحمد له والتصلية سببٌ للشروع في بيان جائزة الاستعمال فلذا نزل منزلته وأتى بعده الفاء وهذا أحق مما قالوا أو أقرب إلى المقام ولا تكن من أهل الملام هذه اسم إشارة وضع لأن يشار به إلى المفرد المؤنث المحسوس، فهذه هنا إما إشارة إلى النقوش أو إلى الألفاظ أو إلى المعاني أو إلى الإدراكات أو إلى الملكة أو لثنائياتها أو لثلاثياتها أو لرباعياتها أو لخماسياتها، فالاحتمالات بالغة إلى اثنين وثلاثين فاستخرجها، وكل الاحتمالات ليست من قبيل المحسوس [32b] سوى النقوش ، وهي باعتبار صحيفته المرئية دون غيرها، وفي غيرها أيضاً مجازٌ فثبت^[86] إرادة المجاز فلذا يراد منه الإشارة^[87] إلى المعاني المستحضرة في ذهن المصنف؛ لأن المصنف قبل شروعه استحضر معاني ما ألفه منقوشاً مرتسماً في قلبه كالمحسوس، فشبهه إلى المحسوس، فاستعمل في تلك المعاني ما وضع في المحسوس في طريق المجاز لا تغفل رسالةً مصدرٌ بمعنى الإرسال كدراية لغة، وفي العرف ما يرسل إلى الغير وفي الاصطلاح طائفة من المسائل العلمية اعتبرت مستقلة شملت أنواعاً، أولاً في علم التجويد متعلقٌ للمقدر وهي كائنةٌ ظرفٌ مستقر صفةٌ للرسالة مرفوعة المحل. والتجويد من الجيد وهو تحسين الألفاظ القرآنية برعاية مخارج حروفٍ مباينةٍ وصفاتها؛ لأن تلاوته بدون رعاية مخارجها وصفاتها اللازمة والعارضة بخل تعظيم كلام الله تعالى ويوجب ارتكاب الاثم؛ لأنه رب

79 كلامه

80 كلامه

81 الإستعمال

82 الفاء

83 لإضافته

84 إستينافية

85 أستاذنا

86 فثبتت

87 الإشارة

تالٍ يتلو القرآن، والقرآن يلعبه فالأخذ به حتمٌ لازمٌ وتاركه آثمٌ كما قال الفضل الفاضل شمس الدين محمد بن الجزري^[88] مقدمة المنظومة: «الأخذ بالتجويد حتمٌ لازمٌ ومن لم يجود القرآن آثمٌ؛ لأنه به الأله أنزلا أو هكذا منه إلينا وصلاً»^[89]

لكل تالي واللام متعلقة للرسالة أو مستقر متعلقة بكاننة صفة للرسالة التلاوة قراءة القرآن متشابهها^[90] كالأدوار والدراسة والأوراد الموزونة والأداء^[91]، الأخذ عن أفواه الشيوخ على ما هو حقه، والقراءة أداء نظم القرآن لا على طريق الدراسة والأوراد ولا على طريق الأخذ عن أفواه المشايخ القرآن، القرآن مصدرٌ كالغفران إما من قرأته بمعنى تلوته أو بمعنى الجمع يقال: قرأته أي جمعته فعلى المعنى الأول سمي القرآن قرأناً لكونه متلوّاً وعلى الثاني سمي القرآن قرأناً لكون آياته مرتباً مجموعاً والمصدر بمعنى المفعول.

مجيدٌ صفةٌ للقرآن، يقال: مجدته [33a] إذا عظمت، مجيدٌ بمعنى العظيم نصيحة حالٍ عن الرسالة، أي: حال لون تلك الرسالة نصيحةً. والنصيحة إرادة الخير للغير. له الضمير راجعٌ لكل تالٍ، أي: لنفع كل تالٍ، ومعنى النصيحة؛ لأن التالي إذا علم من هذه الرسالة مسائل التجويد، وعمل به وقرءه^[92] موافقاً لقواعده أدي^[93] القراءة كما وجب وسلم عن ارتكاب الإثم^[94] ولم يلعبه القرآن ويسلم عن غبار اللعن فيكون خيراً له **ولكتاب الله متعلقٌ لنصيحة الكتاب** إما من الكتب بمعنى النقش مصدرٌ كذهاب بمعنى المكتوب أو بمعنى الجمع، يقال: كتبته بمعنى جمعته فمنه كتيبة الجيش فبهذا يصير بمعنى المجموع وإضافته إليه تعالى للتشريف كبيت الله ولكونه كلامه تعالى، ومعنى النصيحة لكتاب الله تعالى لأنه مقررٌ بأداب القراءة مقارناً بحسن الصوت وحسن الأداء راعياً حق حروفه ومستحقه بلا تغييرٍ في أخرجه^[95] عن مخارجه ولا لحن في صفاته فإذا كان مقروءاً بهذه الطريقة كان مؤدياً تعظيمه راعياً شأنه فبهذا يحصل النصيحة له.

⁸⁸ وُلِدَ في دمشق في 25 رمضان سنة 751 هـ (26 نوفمبر 1350 م). وسُمِّيَ بابن الجزري نسبةً إلى مدينة جزيرة ابن عمر (جيزرة) التابعة اليوم لشرناق. المشهور بابن الجزري، شيخ الإقراء في زمانه. ولد ونشأ في دمشق وأنشأ فيها مدرسة سماها دار القرآن ونسبته إلى جزيرة ابن عمر. ورحل إلى مصر مراراً، ودخل بلاد الروم وسافر مع تيمورلنك إلى بلاد ما وراء النهر، ثم رحل إلى شيراز، فولي قضاءها، ومات فيها.

⁸⁹ محمد بن محمد بن محمد ابن الجزري، المقدمة فيما على قارئ القرآن أن يعطيه، ت. عبد المحسن بن محمد القاسم (ل.م.ن): لا ناش، ٢٠٢٠/١٤٤١، ٦٢.

⁹⁰ متشابهان

⁹¹ والأداء

⁹² قرأه

⁹³ أدي

⁹⁴ الإثم

⁹⁵ إخرجه

الحكيم: فعيلٌ بمعنى المفعول، أي: محكمٌ مدلوله ويدل عليه قوله تعالى: ﴿كَتَبَ أَحْكَمَتْ

ءَايَاتُهُ﴾^[96] وقوله: ﴿ءَايَاتٌ مُّحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ﴾^[97] قال البيضاوي عليه رحمة «ما في الأرضين

والسماوي^[98] محكماتٌ أحكمت عبارتها بأن حفظت عبارتها من الاحتمال». الحميد: فعيلٌ بمعنى المفعول، أي: محدودٌ في ذاته من أفقر الجار متعلقٌ بكائنة الطرف مستقر صفةً للرسالة. أفقر: اسم تفضيلٍ مستعملٌ بالإضافة من استعمالاته الثلاث بمعنى الزائد احتياجاً من باقي الوري، وهو بمعنى المخلوق وفيه تلميحٌ لقوله تعالى: ﴿وَاللَّهُ الْغَنِيُّ وَأَنْتُمُ الْفُقَرَاءُ﴾^[99].

وأضعف: وهو أيضاً اسم تفضيلٍ مستعملٌ بالإضافة، والمفضل عليه المضاف إليه، أي زائداً الضعف بالنسبة إلى سائر العبيد، جمع عبدٌ فارحمه، يعني: لما كنت أفقر الوري وأضعف العبيد [33b] فصانه طلب الرحمة وزيادة اللطف والأحسان^[100] ولذا دعا بارحمه الضمير عائداً إلى الأفقر، أو إلى الأضعف، أي إلى قريبةٍ وبعيدةٍ لكن إرجاعه إلى الأقرب أحب؛ لأن الضمير إذا دار بين الأقرب والأبعد يرجع إلى الأقرب أرحم أمرٌ من رحم بكسر العين يرحم بفتحة. والرحمة لغةٌ رقة القلب فالنسبة إليه تعالى يراد به غايته وهو الأحسان.^[101] الضمير البارز مفعولٌ به منصوبٌ محلاً راجعٌ إلى الأفقر، أو الثاني والجملة دعائيةٌ إخبارية للفظ إنشائية المعنى. يا حرف ندا^[102] وضعت لنداء القريب أو البعيد أو للمتوسط أيضاً من موصول عبارة عن الله تعالى، والنداء إذا حمل على القريب يكون تلميحاً لقوله تعالى: ﴿وَنَحْنُ أَقْرَبُ إِلَيْهِ مِنْ حَبْلِ الْوَرِيدِ﴾^[103] وإذا حُمِلَ على البعيد يكون العباد في غاية التدنس وهو تعالى في غاية التقديس بعيدة عن ساحة العباد فلذا عبر بالنداء للبعيد ولم يقل بالله فعبر بالموصول تأدباً وتعظيماً له تعالى.

رحمته الضمير راجعٌ إليه تعالى، وسعت: أي عمت وشملت كل شيءٍ من العوالم. الشيء إما بمعنى الموجود، بمعنى كل موجودٍ أو بمعنى ما يعلم ويخبر عنه مفعول بعده، فهو شاملٌ للموجود والمعدوم يعني رحمته عمت كل ما يتحقق وجوده وما يقدر، ويمكن وجوده أنه راجعٌ إلى الأفقر أو إلى الأضعف.

⁹⁶ هُودٍ ١١/١.

⁹⁷ آل عمران ٣/٧.

⁹⁸ السماوات

⁹⁹ مُحَمَّدٌ ٤٧/٣٨.

¹⁰⁰ والإحسان

¹⁰¹ الإحسان

¹⁰² نداء

¹⁰³ ق ٥٠/١٦.

أحوج اسم التفضيل مستعملٌ بمن الآتي بمعنى زائد الاحتياج.^[104] إليها الضمير إلى الرحمة من كل عاصٍ وهو من خالف إلى حكم الله وارتكب ما نهى عنه وتهاون عن أمر الله وبعد عن الله بعيد تأكيد له.

[باب تعريف علم التجويد]

التجويد مبتدأ^[105] ملكةٌ خبرٌ بالحمل الصوري أي كيفية حاصل من كثرة تكرار المعلومات. راسخةٌ، أي: ثابتةٌ في النفس أي العاقلة ويسمى أيضاً المدركة وهي العقل.

والعقل: جوهرٌ مجردٌ متعلقٌ بالبدن تعلق التدبير والتصرف^[106] يُقْتَدَرُ بها ، أي: يحصل الاقتدار بها، أي: بتلك الكيفية. [34a] الضمير راجعٌ إلى الكيفية. يقتدر مبني للمفعول من باب الافتعال معطي القدرة في الحقيقة هو الله تعالى على إعطاء مصدرٍ من باب الأفعال كل حرفٍ من الحروف حقها ومستحقها، وحقها: صفتها مبتدأ خبر الصفة ما يعرض للذات، أي: ما عرض لذات الحرف اللازمة، اللازم ما يمتنع افتكاكه عن الملزوم إن أريد به اللزوم العقلي، وإن أريد به غيره فهو ما لا ينفك عنه مطلقاً، وهي صفة الصفة لذاتها، أي: لذات الحروف من المخرج من بيان للصفة اللازمة مخرج اسم مكان بمعنى موضع الخروج.

- والجهر لغةً شدة الصوت،
- والشدة لغةً بمعنى القوة والصلابة،
- والاستعلاء^[107] لغةً بمعنى طلب العلو،
- والأطباق^[108]: انضمام الشيء إلى الشيء،
- وأضدادها جمع ضد وهو ما خالف الشيء أو ناقضه، والضمير راجعٌ إلى المذكورات، أي: أضداد الأربعة المذكورة.
- والقلقلة لغةً التحريك والاضطراب.
- والصفير لغةً صوت فرخ الطيور.
- والغنة صوتٌ يخرج من الخيشوم.
- والتكرار ترداد الشيء مرةً بعد أخرى.

¹⁰⁴ الإحتياج

¹⁰⁵ مبتدأ

¹⁰⁶ يمكن رؤية تعريف مشابه عند الجرجاني أيضاً. رج.: علي بن محمد بن علي الزين الشريف الجرجاني، كتاب التعريفات (بيروت: دار الكتب العلمية، ١٩٨٣/١٤٠٣)، ١٥٢-١٥١.

¹⁰⁷ والاستعلاء

¹⁰⁸ والإطباق

- والتفشي لغةً الانتشار [109].

- والاستطالة طلب الطول.

هذه المذكورات من الصفات اللازمة للحروف، لكن الأوائل الأربعة صفاتٌ لها ضد، أربعة أيضاً مع ضده يصير ثمانية، والأواخر صفاتها الغير متضادة سيأتي تفصيله قريباً إن شاء الله تعالى. **ومستحقها، أي:** ما يليق ويعرض للحروف والصفات وهو **صفاتها العارضة** اللاحقة للحروف **لغيرها، أي:** لأجل السبب الخارجة عن الذات

- **من التفخيم** من بيان للصفات العارضة وهو تغليظ الشيء.

- **والترقيق:** مصدر التفعيل أي جعله رقيقاً.

- **والإدغام لغةً:** إدخال الشيء في الشيء مصدر الأفعال.

- **والأخفاء** [110] لغةً الستر عن البروز.

- **والإظهار** [111] ضده.

- **والقلب لغةً** تبديل شيءٍ بخلافه.

- **والمد** بمعنى الزيادة لغةً. [34b]

- **والوقف** هو السكون في شيءٍ لغةً،

- **والسكت** قطع الصوت بلا تنفسٍ،

- **والحركة** هو لون الشيء في أنينٍ في مكانين

- **والسكون** ضده الخرج مضافٌ إليه للخبر المبتدأ المحذوف تقديره هذا باب المخرج مر معناه

وهنا عبارة عن الموضع الذي يخرج منه الحرف ويعرف ذلك بأسكان [112] الحرف ثم أنيان [113]

بهزمة مكسورة أو المفتوحة عليه ويتكلم به فحيث ينتهي الصوت فتمة مخارجه فمخرج الحروف

تحقيقاً ترتقي إلى ثمانية وعشرين مخرجاً بعدد الحروف؛ لأن لكل حرفٍ مخرجاً حقيقةً لكن

المخارج تقريباً عند سيبويه ستة عشر بإسقاط مخرج الجوف وعند الخليل سبعة عشر بضم

مخرج الجوف وعند الفراء أربعة عشر بإنكار مخرج الجوف وعد مخرج النون واللام والراء

واحداً. فالمصنف أخذ أوسطه وهو مذهب سيبويه ستة عشر مخرجاً والمخارج اسم ما يحتاج

القاري [114] والمقري [115] فلذا قدمه وجعل المباحث متفرعاً عليه فمن عد الجوف من المخارج

109 الانتشار

110 والإخفاء

111 والإظهار

112 بإسكان

113 أنيان

114 القاري

115 المقري

كالخليل له الألف واسمه الهاوي والواو الساكنة المضمومة ما قبلها والياء الساكنة المكسورة ما قبلها وهي التي يقال لها حروف المد واللين وتسمى الجوفية. قال الخليل وإنما نسب إلى الجوف؛ لأنه آخر انقطاع مخرجهن فلذا تسمى الهوائية أيضاً؛ لأنها تنتهي الهواء أي تتصل به بخلاف غيرها من الحروف، وقال في تسمية الألف بالهاوي هو حرفٌ اتسع بهواء صوت مخرجه أشد من اتساع مخرج الياء والواو؛ لأنك تضم شفتيك في الواو وترفع في الياء لسانك قبل الحنك

[باب مخارج الحروف]

فأصول **المخارج** عنده أربعة الحلق واللسان والشفة والخيشوم بإنكار الجوف. الحلق هو الأصل الأول له ثلاثة مخارج، **الأول أقصى الحلق** أي أعلاه وهو ما يلي الصدر أن اعتبر المخارج على التنكيس أي إذا استلقى شخص [35a] على قفاه يكون أول المخارج الشفة ويكون على التعكيس إذا وقع وجهه على الأرض وظهر رقبته إلى فوق، وإذا اعتبر أول المخارج الحلق علم منه اعتبار التعكيس فيخرج منه إياهن أقصى الحلق **بهمزة فهاء** أي من عقبه هاء **فألف** أي من عقب الهاء ألف المخرج الثاني من أصل الحلق **وسط الحلق** يخرج منه **عين** مهملة **فحاء** مهملة من عقبه المخرج الثالث منه أدنى الحلق يخرج منه **غين** معجمة من عقبه فهذا الأصل له ثلاثة مخارج وسبعة حروف وهي الهمزة والهاء والألف والعين والحاء^[116] والغين والحاء. والأصل الثاني للسان له عشرة مخارج **الأول أقصى اللسان** أي أعلاه وهو ما اتصل إلى الحلق ومع ما فوقه والواو بمعنى مع أي من الحنك الأعلى **قاف** وما يليها مع ما فوقه من الحنك الأعلى أيضاً **كاف** وهو المخرج الثاني وسموا مخرج الكاف والقاف لهوي؛ لأنها تخرج من اللهاة وهي بين الفم والحلق. المخرج الثالث **وسط اللسان وفوقه** أي مع ما فوقه من الحنك **جيم** معجمة **فشين** فياء غير مديّة في عقب الشين؛ لأن المديّة من حروف الجوف وتسمى الشجرية؛ لأنها تخرج من الشجر وهو عند الخليل مفرج الفم أي مفتحه، وقال غيره مجمع اللحيين.

المخرج الرابع: **حافة اللسان** أي جانبه من مقابلة من بيانٍ للحافة بعيداً تصغير بعد مخرج الياء يعني ما قرب من مخرج الياء وما يليها أي يتبعها الضمير راجع إلى الحافة من **الأضراس** جمع ضرس وهو الطواحن من الأسنان يخرج منه **ضاد** والضاد عند الخليل من الحروف الشجرية كالجيم والشين والياء ويقال لهن الشجرية أيضاً لما مر آنفاً ويخرج لبعض الأشخاص من الجانب الأيمن لكنه أصعب وأقل استعمالاً [35b] ويسهل لبعض من الأيسر وهو أيسر لكن كان يسهل من الجانبين للأمير عمر بن الخطاب رضي الله عنه، وهو خاصة له فلم يتيسر لأحدٍ غيره وهذا الحرف أعسر الحروف بالنطق فلهذا

¹¹⁶ والحاء

باهي رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال: «أنا أفصح من نطق بالضاد بيد أني من قريش»^[117]، فلذا كانت الألسنة مختلفة فيه حتى جعلها بعضهم ظاءً خالصةً ومثله لا يجوز في كلامه تعالى فإن قلت كما جعلت ظاءً جعلها بعضهم ذالاً معجمةً وبعضهم ذالاً مهملةً وبعضهم طاءً مهملةً وبعضهم زايماً مشمةً وبعضهم ذالاً مشمةً وبعضهم ظاءً مشمةً وبعضهم طاءً مهملةً مشمةً وبعضهم لاماً مفخمةً فلم جعلت الظاء كذلك، قلت: لأن الذين جعلوها ظاءً أكثر لشدة اشتباهها لمشاركتها لها في الصفات حتى قال ابن الجزري «لولا الاستطالة والمخرج لكانت ظاءً على أن ابن جني قال من العرب من يجعلها ظاءً في جميع كلامهم لكنه غريب» كذا نقل من شرح الجزري للنشر إملح. قلت قد اشتهر في بلد مرعش بقراءتها ظاءً اسناداً إلى الفاضل سجقلى زاده^[118] أكرمه الله بالحسنى وزيادة لكن الأغلب مراده إعطاء استطالتها فأخرجوها عن مخرجها لا التلفظ بالظاء لكن شاع كلامه بين جهلة تلك البلدة فلم يقدروا إعطاء استطالتها فأخرجوها عن مخرجها وصفته حتى جعلوها ظاءً خالصةً لكن سمعت من أستاذنا وشيخنا قدوة الصالحين وعمدة المتقين صاحب الكرامات العديدة والأنفاس السديدة الشيخ محمد البصري الحلبي رحمة الله عليه^[119] ويسرنا شفاعته في الدار الآخرة قال «رأيت ليلةً في المنام الفاضل السجقلى قاعداً بين يدي متغير الحال ناكساً رءسه^[120] فوضعت يدي على رأسه وقلت يا شيخ محمد^[121] أنت غيرت حرفاً من كلام الله تعالى فما عامل الله لك فلم يتكلم أصلاً ولم يرفع رأسه فلم يزل ناكساً رأسه فعلمت أنه صار معاتباً عند الله بتغير الظاء [36a] وكونه سبباً لنطق الجهلة بها.»

المخرج الخامس: لما يليها الضمير أيضاً راجع إلى الحافة التي منتهى أي منهي الحافة وما يحاذيه أي مع ما يحاذيه أي يقابله من الحنك الأعلى فوق الضاحك وهي سن يظهر عند الضحك، والنايب يقال في ألسن الناس سن الكلب و الرباعية وهي سن الرباعية وهي سن اتصل بالنايب مجاوراً للثنايا، والثنية وهي أسنان ظاهرة قدام الفم تحت وفوق يخرج منه لام، ثم اعلم أن الثنية واحد الثنايا وهي الأسنان الأربعة المتقدمة اثنان فوق واثنان تحت والرباعية بفتح الراء وتخفيف الياء هي أربعة خلف الثنايا، ولأنيايب أربعة أخرى خلف الرباعية ثم الأضراس وهي عشرون ضرساً، من كل جانب عشر منها

¹¹⁷ لم يتم تأكيد موثوقية هذا القول الذي نقله دارندوي. علاوة على ذلك، يلاحظ أن دارندوي نقل هذا القول على أنه "حديث"، بينما أشار ابن الجزري في بحثه حول التنبيه على خطأ قراءة حرف الضاد إلى أنه ليس بحديث. رج.: شمس الدين أبو الخير ابن الجزري محمد بن محمد بن يوسف، النشر في القراءات العشر، ت. علي محمد الضباع (ل.م.ن.): المطبعة التجارية الكبرى، لا سنة، ٢٢٠/١.

¹¹⁸ ولد بين عامي 1070-1080 (1660-1670) في مدينة مرعش. يُعرف بالنسبة إلى عائلته بـ "ساجقلى زاده"، وبالنسبة إلى مكان ولادته يُعرف بـ "مرعشي". وقد ذكر أن والده، أبي بكر أفندي، كان إماماً في مرعش. تعود أصول عائلة ساجقلى زاده، التي كانت قد استقرت في مرعش منذ زمن طويل، إلى روايات تاريخية دينية تتعلق بفتح المنطقة وثرجعتها إلى فترة الخليفة عمر بن الخطاب. درس ساجقلى زاده في دمشق على يد عبد الغني النابلسي في التفسير والحديث والتصوف، وأخذ خلافة القادرية والنقشبندية. بعد عودته إلى مرعش، اشتغل بتدريس التأليف والكتابة، إلى جانب نشاطاته في الدعوة والإرشاد في مرعش والمناطق المحيطة بها. لا توجد معلومات تفيد بتوليته أي منصب رسمي. يُقال إن ساجقلى زاده توفي في مرعش عام 1145 (1732) ويُعتبر قبره في مقبرة الشيخ عادل (التي تعرف بين العامة بـ "شاهاديل") في المدينة. وقد دُون على قبره عبارات مثل "الشيخ ساجقلى" و"تاج المرشدين". ومع ذلك، تشير بعض المصادر إلى أنه توفي أثناء توجهه إلى مدينة كلس لأغراض الدعوة ودفن بالقرب من مدينة غازي عنتاب في منطقة تُعرف باسم "ساجقلى تبة". وقد ذُكرت تواريخ وفاته أيضاً كـ 1150 (1737) و1154 (1741) و1155.

¹¹⁹ ذكر دارندوي أنه أقام أولاً مدةً في كليس، ثم انتقل إلى حلب ليتلقى العلم من أستاذه التاسع عشر محمد البصري الحلبي.

¹²⁰ رأسه

¹²¹ اي ساجقلى زاده مهدي أفندي

الضواحك وهي أربعة من الجانبين ثم الطواحن وهي اثنا عشر طاحناً من الجانبين، ثم النواجد وهي الأربعة الأواخر من كل جانب اثنين واحدة من أعلى وواحدة من أسفل ويقال لها ضرس اللحم وضرس العقل. احفظ هذا فإنه ينفعك.

والمخرج السادس وما يليها أي الأضراس وما يحاذيه من الحنك الأعلى فوق الثنيتين العلين
نون مظهرة أي غير مخفاة ويجيء مخرج النون المخفاة.

المخرج السابع وما يليها أي ما يلي النون راء ولكنه أدخل إلى ظهر اللسان قليلاً وهذه الأحرف
تسمى الذلقية نسبة إلى زلق اللسان، أي طرفه.

المخرج الثامن: طرف اللسان وصلا الثنيتين العلين، أي منبتها يخرج منه طاء مهملة فذال مهملة
في عقبه فتاء معجمة بالنقطتين فوق في عقب الدال.

المخرج التاسع: هو راجع إلى المخرج يخرج من فوق الثنيتين السفليتين والعليتين صاد مهملة
فسين في عقبه فزاي معجمة عقب السين وتسمى هذه الحروف الحروف الأسلية لأنها تخرج من أسلة
اللسان وهو مستدقة.

المخرج العاشر: هو راجع إلى مخرج [36b] يخرج من طرف الثنيتين العليتين طاء معجمة فذال
معجمة في عقبه فتاء عقب الذال وتسمى هذه الحروف اللثوية نسبة إلى اللثة، وهو اللحم المركب فيه
الأسنان فصار مخرج الأصل الثاني عشرة وحروفها ثمانية عشر وهي: القاف والكاف والجيم والشين
والياء والضاد واللام والنون والراء والطاء والذال والتاء والصاد والسين والزاي والطاء والذال والتاء.

والأصل الثالث الشفة ويخرج من باطن الشفة السفلى وهي اللحم الأحمر داخل الشفة السفلى
وطرف الثنيتين العليتين فاء ويخرج من بين الشفتين باء فميم في عقبها فواو في عقب الميم لكن الباء
والميم بانطباق الشفتين والواو بتجويفهما وهذه الثلاثة الأحرف تسمى الشفهية والشفوية لخروجها من
الشفتين فصار للأصل الثالث مخرجين وأربعة أحرف وهي: الفاء والباء والميم والواو، والأصل الرابع
الخيثوم يخرج منه نون مخفاة وكل غنة وهي تكون في النون والميم الساكنتين حالة الإخفاء وما في
حكمه من الإدغام بالغنة لكن لا مطلقاً بل حالة الإخفاء وما في حكمه من الإدغام مطلقاً فإن مخرجهما
يتحول من مخرجه في هذه الحالة عن مخرجهما الأصلي على القول الصحيح كما يتحول مخرج حروف
المد من مخرجهما إلى الجوف على الصواب ثم إن مخرج النون والميم المدغمتين ليستا من الخيثوم فقط
بل مع أصل مخرجه ولبعض هذه الحروف فروع صحت القراءة بها كالهزمة المسهلة بين بين فهي فرع
عن المحققة والقي الإمالة والتقخيم عن الألف المنتصبة. والصاد المشمة بين الصاد والزاي واللام المفخمة
فالخيثوم وهو الحرف المتخذ من الأنف داخل الفم كذا من شرح الطيبة للنويري، وإنما جعل لها مخرجاً

زائداً على المخارج المذكورة سابقاً حتى صارت المخارج [37a] ستة عشر، ولم يجعل لغيرهما من الحروف الفرعية كهزمة بين بين، والألف الممالة مخرج كذلك؛ لأن مخارج الحروف المتفرعة ليست زائدة على مخارج أصولها، غايتها أنها أزيلت عن مخارجها فتغيرت جروسها بخلاف النون الخفية فإنها تحولت عن مخرجها الأصلي إلى الخيشوم ألا ترى أنها إذا وقعت قبل الحرف التي تظهر فيها كما إذا قلت عنها كان مخرجها من طرف اللسان وما فوقه وإذا وقعت قبل الحروف التي تخفر فيها كما إذا قلت عنده لم يكن لها مخرج من الفم وإنما هي غنة تخرج من الخيشوم حتى أنك لو أمسكت أنفك لظهر اختلالها، كذا حقق بعض الشارحين فالحاصل صارت أصول المخارج أربعة وفروع المخارج ستة عشر وحروفها مع النون المخفأة والغنة ثلاثين حرفاً كما عرفت.

[باب صفات الحروف]

لما فرغ من مخارج الحروف أخذ في بيان صفاتها اللازمة، وذلك مما يحتاج إلى معرفة ليميز بين القوي منها والضعيف فذكر منها أربعة وهو ما له ضد وهو الجهر والشدة، والمستعلية والمطبقة مع أضدادها الأربعة.

الأول: **الجهر**: وهو احتباس افتعال معناه قبول الحبس لأنه للمطاوعة جري النفس بتحريك الفاء مع تحركه أي تحرك حروفه احتراز عن سكونه لقوة اعتماده على مخرج الهمس مقابله قيل لها مهموسة لضعفها؛ لأن الهمس هو الصوت الخفي لقوله تعالى: ﴿فَلَا تَسْمَعُ إِلَّا هَمْسًا﴾^[122] قيل هو صوت مشي الأقدام وذلك لضعف الصوت بها حين جري النفس معها فلم يقوي الصوت قوية في المجهورة فصار بالصوت بها نوع خفاء إذا كان الهمس من صفات الضعف تجمعها أي تجمع الحروف المهموسة ستحتك خصفة الشحت اللاحاح في المسألة وخصفه اسم امرأة وهي عشرة أحرف فبقي المجهورة ثمانية عشر [37b] حرفاً.

لما فرغ من الجهر وزده أخذ في بيان الشدة وضده، فقال: **الشدة** علم معناه لغة قيل لها شديدة لامتناع الصوت أن يجري مها حالة النطق بها لأن الصوت انحصر في المخرج فلم يجر أي امتنع قبوله للتليين بخلاف ضده وهي تمام احتباس جري الصوت مع إسكانه عرف بعضهم بتمام احتباسه مع تحركه فالاحتباس مع تحركه أشد فلذا عرف به تجمعها أي تجمع حروف الشدة أجذك قطبة وهي ثمانية أحرف معناه قطبة اسم امرأة أي صارت هي مجدة كقطب يدور الرحي عليه كذا في شرح الشاطبية الرخاوة ضده وهي تمام جرية أي النفس معه أي مع إسكانه يجمعها حمس على نصره بضم المهملة جمع أحمس وهي الشديد الصلب في القتال والدين يعني صار شديداً على نصر دينه والبيئة أي بين الرخوة والشدة

عدم تمامها أي عدم تمام جري النفس أي ليس عند تكملة تمام الاحتباس ولإتمام الجري بل بينهما يجمعها لم يروعا أي لم يخوفنا. ولما فرغ من الشدة وضده أخذ في صفة الاستعلاء، فقال: الاستعلاء اصطلاحاً ارتفاع اللسان بتكلم حروفه إلى الحنك الأعلى حروفه أي: ما يتصف بالاستعلاء غ خ ق ص ض ط ظ وهي حروف التفخيم على الصحيح وإنما ذكر عددها لئلا يتوهم دخول حصر فيها ويجمعها قط خص ضغط ، أي وضغط أي ضيق ومعنى قط أمر في القيط والانخفاض مقابله أي مقابل الاستعلاء وهو الذي لا يرتفع اللسان بتكلم حروفه إلى الحنك الأعلى فيفيد أن ما عدا الحروف السبع من الثمانية والعشرين متصف بالانخفاض، ولما فرغ من الاستعلاء أخذ في الإطباق، فقال: الإطباق وهو انطباق اللسان به أي بسبب تكلم حروفه على الحنك الأعلى حروفه الأربعة الأخيرة وهي الصاد والضاد والطاء والظاء [38a] وجه تعديد حروفه ما مر آنفاً وضده الانفتاح مقابله وهي عدم انطباق اللسان به إلى الحنك الأعلى بل ينفتح ولم يذكر المزلقة وهي حروف فر من لب مع ضده وهي المصممة مع أنه ذكرهما ابن الجزري في مقدمته نعت الصفات المتضادة مع انضمام ضده عشرة لعله لم يعتد به فيما اختاره قال الإمام النووي^[123] شارح الطيبة قيل أنهما غير أصليين في كلامهم بل ملحقان فيه فكلامه^[124] هذا يشعر عدم اختيارهما لما فرغ من الصفات المتضادة أخذ إلى بيان الصفات الغير المتضادة المختصة كل واحدة منها ببعض الحروف فعده ستة ولم يذكر الانحراف لوقوع الخلاف فيه كما به شارح الطيبة فعده ستة

- الأول: القلقة وهي اجتماع الشدة والجهر فيحتاج إلى التكلف في البيان عند السكون لأنها إذا سكنت ضعفت فأشبهت بغيرها فيحتاج إلى إظهار صوت يشبه النبرة القوية حال سكونهن في حركتهن حتى عرف بعض المجودين وهي نبرة قوية يحصل عند السكون يجمعها حروف قطب جد أصله قطب جدي رخمت الياء فصار جد وهو القطب الشمالي التي بين الجدي والفرقدين والجدي هو النجم الذي جانب القطب تعرف به القبلة وهي خمسة أحرف والجمهور أخرجوا الهمزة لكثرة تغيره
- الثاني الصغير وهو مشابهة صوته عند تكلم حروفه الصغير وهو صوت فرخ الطيور حروفه ثلاثة ص س ز يختص بهذه الحروف.
- والثالث الغنة وهي خروجه من الخيشوم وهو أعلى الأنف فوق المارن وهي حاصلة في النون والميم ويجب إظهارها أي الغنة في شدهما أي النون والميم ويختص بهما وهي صفة لازمة لهما تحركتا أو سكتتا ظاهرتين أو مخفيتين أو مدغمتين لكن في الساكن أكمل وفي المخفي أزيد [38b] من المظهر وفي المدغم أولى.

¹²³ محب الدين النووي: فقيه مالكي عالم بالقرآت. ولد في الميمون (من قرى الصعيد بمصر) وتعلم بالقاهرة، وحج مراراً، وأقام بغزة والقدس ودمشق وغيرها وتوفي بمكة. وكان ينكسب بالتجارة، مستغنياً عن وظائف الفقهاء.
¹²⁴ رج.: محمد بن محمد بن محمد أبو القاسم محب الدين النويري، شرح طيبة النشر في القراءات العشر، ت. مجدي محمد سرور سعد باسلوم (بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤٢٤/٢٠٠٣)، ٢٤٢/١.

- والرابع التكرار وهو تعثر اللسان أي تردده وزلقه به أي بتكلمه وهو في الراء فقط لكن هذه الصفة يجب إخفاءها عند تكلمه خاصة عند كونه مشددة.
- والخامس النفثي وهو انتشار الصوت عند تلفظ حرفه وهو في الشين فقط وسمي الشين بذلك لأنه ينشر صوتها بتلفظه حتى اتصل بمخرج الطاء.
- والسادس الاستطالة وهي امتداد الصوت مطلقاً لكن عرف بعض المجودين بأنها امتداد الصوت من الناجذ إلى الضاحك وهما ضرسان متصلان لكن هذا التعريف أوفق وأعدل لأنه لو امتد امتداداً زائداً على هذا القدر لحصل الانتباه التام بالطاء فصار إما خلط حرف بحرف فكان اشماماً وهو غير مروي في الضاد وإما طاء خالصة وهو غير جائز بل لحن قوي فالاحتراز عنه واجب فأظن منشأ غلط أهل مرعش ومن تبعه بتعريف الاستطالة أنها امتداد الصوت مطلقاً فتفكر ولا تأخذ بقول المقالدين فاضبط ما أخذت من أفواه الأسناد الحاذق ﴿وَمَنْ لَمْ يَجْعَلِ اللَّهُ لَهُ نُورًا فَمَا لَهُ مِنْ نُورٍ﴾^[125] حفظنا الله عن الزيغ في كلامه تعالى وهي حاصلة في الضاد فقط سمي به لأنه استطال عن الفم عند النطق به حتى اتصل بمخرج اللام وذلك لما فيه من القوة بالجهر والاستعلاء والإطباق كذا قاله النويري شارح الطيبة^[126]

[باب الصفات العارضة]

لما فرغ من الصفات اللازمة المتضادة وغيرها شرع في بيان الصفات العارضة فقال التفخيم من التفعيل وهو جعل الله تفخيماً لازماً أي واجب وجوباً اصطلاحياً أو شريعياً للاستعلاء أي لحروفه التي يجمعها خص ضغط قط كما مر ولام الجلالة بالجر عطف على لام الاستعلاء أي لام لفظة الله عند انفتاح ما قبلها مثل وكان الله غير ممال بالجر صفة لام الجلالة [39a] لأنه لو أميل يجر فيه الخلاف فلا يلزم حينئذ تفخيمه كما في نرى الله لأن فيه روايتان التفخيم والترقيق الإمالة عند السوسي عن أبي عمرو وهي اختيار الداني ولم يذكر في التيسير سواء ورواه ابن جمهور وغيره بالفتح فمن أمال رقق الراء ومن لم يمل فخم الراء فلا يلزم التفخيم حينئذ والإمالة هي أن تنحوا الفتحة نحو الكسرة والألف نحو الياء وانضمامه أي التفخيم لازم عند انضمام ما قبل لام الجلالة نحو نصر الله وكذا التفخيم لازم للراء المضمومة ولو كان موقوف عليها أي على الراء المضمومة بالروم لأن الموقوف عليها بالروم كالوصل والروم عند القراء عبارة عن النطق ببعض الحركة وقال بعضهم تضعيف الصوت بالحركة حتى يذهب معظمها والمعنى واحد وعند النحاة النطق بالحركة بصوت خفي وهو الذي ذكره الشاطبي^[127] كذا قاله النويري

¹²⁵ لُور ٤٠/٢٤.

¹²⁶ رج.: التَّوْثِيرِي، شرح طيبة النشر، ٢٤٥/١.

¹²⁷ رج.: القاسم بن فيره بن خلف بن أحمد الرعيني أبو محمد الشاطبي، حرز الأمانتي وجه التهاني في القراءات السبع، ت. محمد تميم الزعبي (ل.م.ن.): مكتبة دار الهدى ودار الغوثاني للدراسات القرآنية، (٢٠٠٥/١٤٢٦)، ٣٠.

رحمة الله عليه^[128] والتفخيم أيضاً لازم للمفتوحة ولذا قال المفتوحة أي الراء المتحركة بالفتحة غير المال لأن الراء المفتوحة المماله في حكم المكسورة فلذا رقق مثل أخري وذكرى وغير الراء الأولى معطوفة على غير المال مجروراً الواقعة في سورة المرسلات عند قوله تعالى: ﴿بِشْرَرٍ﴾^[129] فأنها ترقق ولو مفتوحة لأجل الكسرة في الراء الثانية ولا ينتقض بنحو ضرر لأن الضاد فيه من حروف الاستعلاء. اللين صفة للراءين المضمومة والمفتوحة أي غير اللين ليس قبلهما أي قبل الراء المضمومة والمفتوحة ياء ساكنة مثل طير لأن فيه روايتان التفخيم والترقيق وخير بالضم فإن ورش يرققهما دون سائر القراء فذل لا يلزم التفخيم فيه فهذا استثناء ولا كسرة في كلمتهما مثل درجتهم ففي تفخيم راءها روايتان [39b] فإنه يفخم الجمهور ويرقق ورش عن نافع فإن الراء المضمومة والمفتوحة إذا وقعت قبلهما في كلمتهما ياء ساكنة نحو سير وحيران أو كسرة نحو الصابرون ودراستهم ففي تفخيمها خلاف وأما إذا كانت الياء الساكنة أو الكسرة في كلمة والراء المضمومة أو المفتوحة في كلمة أخرى نحو ﴿أَشِدَّاءَ عَلَى الْكُفَّارِ رُحَمَاءُ بَيْنَهُمْ﴾^[130] فلا خلاف فيه فلذا استثنى عن المفخم ولو وصلية حال بينهما أي بين الراء المفتوحة أو المضمومة في غير المعجمية لأنه لو حال السكون بين الكسرة والراء المفتوحة أو المضمومة لا يمنع التفخيم في الأعجمية مثل إبراهيم وإسرائيل فلا خلاف في تفخيم الراء فيهما فلذا استثنى المصنف من قوله ولا كسرة في كلمتهما ساكن لأن الساكن لا يكون حاجزاً فيدخل في هذه الحالة الجواز فيرقق الراء ويفخم مثل إخراجاً والسحر والشعر فيرقق ورش ويفخم الباقيين ولذا كان من حروف الاستعلاء خاء مثل إخراجاً لا يمنع الترقيق على ما ورد في الشاطبية غير صاد وطاء وقاف أي إذا كان الساكن الحروف الثلاثة المذكورة كان حاجزاً فيفخم الراء المفتوحة أو المضمومة الواقعتين قبل الساكن كسرة نحو حرا وقطرا ووقرا لأن حرف الاستعلاء مفخمة قوية فيمنع رقة الكسرة غير الخاء من حروف الاستعلاء لما مر آنفاً فلذا استثنى المصنف من قوله ولو حال بينهما ساكن مع وحدة الراء أي إذا وقع قبل الراء المفتوحة أو المضمومة ساكن وقبل الساكن كسرة والحال إن الراء مكررة مثل مدرارا إذ لا خلاف في تفخيمها فلذا استثنى ز مع عدم حرف الاستعلاء غير قاف مكسورة بعدها أي بعد الراء إذ لا خلاف في تفخيمها إذا كان حرف الاستعلاء الواقع بعدها غير قاف مكسورة نحو إعراضاً وأما إذا كان حرف الاستعلاء الواقع بعدها قاف مكسورة مثل اشراق ففي تفخيمها خلاف والحاصل إنما ذكر من المستثنيات شروط المنفي بغير فما وجد فيه هذه الشروط ففي [40a] تفخيمها خلاف وما لا فلا فتدبر فإن في العبارة ضيقاً ألجأ حب الاختصار وكذا التفخيم لازم للساكن أي للراء الساكنة الخالصة عند التوقف بالروم ولو في الوقف بعد الضم والفتح أي إذا وقع الراء الساكنة بعد الفتح أو الضم ولو في الوقف نحو من شكر وزبر غير بشرٍ

¹²⁸ رج.: التؤيري، شرح طيبة النشر، ٤٧/٢.

¹²⁹ المرسلات ٣٢/٧٧.

¹³⁰ الفتح ٢٩/٤٨.

فإنها ترقق لأجل الأولى عند البعض ولو حال بينهما أي بين الضم والفتح وبينها أي بين الراء ساكن نحو أنصار غير ياء فإن الراء الساكنة إذا كان بينهما وبين الراء ياء ساكنة نحو سير أو خير لا يكون تفخيمها لازماً فيرقق ورش أيضاً عن نافع ويفخم الباقيون وألف ممال أي غير ألف ممال نحو دار لا يكون تفخيمها لازماً لما مر علته والتفخيم لازم أيضاً بعد الكسرة العارضة مثل ارجعي وارتبتم لأن الكسرة العارضة كسرة غير ذاتية لازمة فلا يمنع التفخيم واللازمة لو بعد الراء استعلاء وهي معطوفة على الكسرة العارضة بالجر أي حرف من حروف الاستعلاء مثل قرطاس ومرصاد لأن كسرتهما وإن كانتا لازمتين موجبة للترقيق لكن حرف الاستعلاء لعلوه يمنع الترقيق الموجبة للكسرة اللازمة غير مكسورة فإن الراء إذا كان قبلها كسرة لازمة وبعدها حرف استعلاء مكسورة فإن في تفخيمها خلاف لازم فمنهم من رققه للكسرة ومنهم من فخمه لوجود حرف الاستعلاء بعده في مثل فرق والتفخيم أيضاً لازم للألف بعد الحرف المفخم نحو قال وطال والتفخيم جائز في لام الجلالة بعد الممالة مثل نري الله وكذا التفخيم جائز في كل لام مفتوحة بعد صاد نحو الصلاة وطاء نحو الطلاق وطاء نحو ظلم [40b] أي بعد حروف الإطباق لأن ورشاً عن نافع فخم الإمالة المذكورة لأجل علو حرف الاستعلاء لمقارنتها الحرف المفخم والجمهور رققها ولو حال بينهما أي بين الحروف المذكورة واللام ألف نحو طال أو سكن اللام المفتوحة للوقف نحو أن يوصل إذا سكن اللام للوقف اختلف عن ورش منهم من فخمها ومنهم من رققها وفي تغليظ لام صلصال أي اللام الأولى روي عنه التفخيم مرجوحاً والراجح الترقيق فقد قطع الترقيق الداني وأصحابه وصاحب التذكرة والمجتبى وغيرهم فهو الأصح كذا في شرح الطيبة للنويري^[131] وكذا التفخيم جائز في أول بشرى في الحاليين أي حالة الوصل والوقف ويتبعه أي الراء الأولى الراء الثانية في صورة الوقف بالسكون وجائز في فرق مطلقاً أي وصلاً ووقفاً وجائز في مصر و قطر في وقفها بالسكون لا في الوصل لأنه إذا وقف بالسكون ضعف قوة الاستعلاء ويخفف اجتماع الساكنين في الوقف فقوي اقتضاء الكسر فجاز ترقيقه وجاء الراءان اللذان قبلهما أي قبل الراء المفتوحة أو المضمومة كسرة أو ياء ساكنة فرقق عن ورش رواية عن نافع ويفخم الباقيون والترقيق لازم لغيرهما أي لغير المادتين اللتين كان التفخيم لازماً في أحدهما وجائزاً في أخريهما يعني أن الترقيق لازم في الحروف المستقلة كلها ولا يجوز تفخيم شيء منها وإن كان راءً ولاماً أو ألفاً إلا في بعض الصور المذكورة التي أحدهما اللام الواقعة في لام الجلالة بعد الفتحة أو الضمة أو غيرها في بعض حروف الإطباق التي هي صاد وضاد وطاء وطاء وثانيها الراء المفتوحة أو المضمومة مطلقاً أو الساكنة في بعض الأحوال وثالثها الألف بعد الحروف المفخمة والألف العارضة ويرقق الراء المكسورة بالكسرة اللازمة انتهى.

¹³¹ رج.: التُّويزي، شرح طيبة النشر، ٤٠/٢.

[باب الإدغام]

لما فرغ من مباحث التفخيم والترقيق الواقعتين في الراءات شرع في بيان الإدغام [41a] فقال **الإدغام ما كان بالتشديد** اعلم أن الحرفين المتلاقيين إما أن يكونا مثليين أو متقاربين أو متجانسين والمراد من المثليين ما اتفقا مخرجاً وصفة كالباء مع الباء والتاء مع التاء وأمثالهما والمراد من المتقاربين ما تقاربا مخرجاً أو صفة تقوم مقامه كالجهر والهمس وغير ذلك والمراد من المتجانسين وهما ما اتفقا مخرجاً واختلفا صفة ففي الوجوه إن سكن الأول يجب الإدغام ويسمى بالإدغام الصغير فإذا أدغم الأول في الثاني شدد الثاني وإن تحرك الأول يسلب حركة الأول ويدغم في الثاني عند أبي عمرو بن العلاء ويسمى الإدغام الكبير والفرق بين الإدغام والإخفاء مع الغنة التشديد فيشدد الأول لا الثاني ويجب الإدغام في كلمتين

[فصل ادغام المثليين]

لو سكن أول المثليين بأن كان المثل الأول في آخر الكلمة الأولى وثانية في أول الكلمة الأخرى مثل: ﴿فَمَا رَبَّحَتْ تَجَرَّتُهُمْ﴾^[132] يجب إدغام الأول في الثاني غير مد أي إذا كان أول المثليين في كلمتين **حرف مد** فلا يدغم في الثاني مثل الذي يوسوس لاقتضاء المد أقوى فيقدم اعتبار المد فيمد إذا أدغم زال المد مع أن حقه مقدم والمختار في ﴿مَالِيَّةٌ هَلَكٌ﴾^[133] الوقف على الهاء الأولى فلا يمكن الإدغام ولو وصل على غير المختار فالمختار الإدغام لملاقاة المثليين مع سكن الأول قيل لا يعني ليس المختار الإدغام بل يختار الإظهار ورد بأن يقال إن المراد بالإظهار أن يقف وقفة طويلة على ﴿مَالِيَّةٌ﴾^[134] لأن الوصل لا يمكن إلا بالإدغام أو التحريك ولو خلال اللفظ من أحدهما كان القارئ واقفاً وهو ما لا يدري وهذا الوجه الوجه هو الذي اختاره الشيخ ابن الجزري رحمة الله عليه.

[فصل ادغام المتقاربين والمتجانسين وادغام الشمسية]

أو سكن أول المتقاربين غير حلقي فإن الحلقيين كـ ﴿رُحْرِحَ عَنِ النَّارِ﴾^[135] و﴿وَلَا جُنَاحَ عَلَيْكُمْ﴾^[136] إذا تقاربا مع سكن الأول لم يجب إدغام أحدهما [41b] في الحلقي مثل: ﴿وَمَنْ يَفْعَلْ

¹³² البقرة ١٦/٢.

¹³³ الحاقة ٢٨/٦٩-٢٩.

¹³⁴ الحاقة ٢٨/٦٩.

¹³⁵ آل عمران ١٨٥/٣.

¹³⁶ البقرة ٢٣٥/٢.

ذَلِكَ ﴿[137] أدغمه أبو الحارث وخالفه الدوري عن الكسائي فصار إدغامه جائزاً غير التعريف استثناءً من غير لام فإن اللام التي بغير التعريف لا يجب إدغامها في غير الراء من الحروف المتقاربة بل يجوز نحو: ﴿هَلْ تَرَى﴾ [138] و﴿قُلْ سِيرُوا﴾ [139] وأما في الراء فيجب إدغامها فيه لشدة التقارب بينهما وسيجيء مثاله، وأما في النون فلا يدغم اللام فيه مع تقاربهما نحو: ﴿قُلْ نَعَمْ﴾ [140] لأن النون لما لم يدغم ف يه شيء مما أدغم هو فيه كالميم والياء حصل بذلك بين اللام والنون وحشة ونفرة فلم يدغم اللام فيه إلا ما روي عن الكسائي إدغام لام هل وبل خاصة فيه والحاصل أن لام التعريف يدغم في مقاربه وجوباً في غير الراء يعني يدغم لام التعريف في مقاربه إلا اللام في الراء فإنه لا يدغم اللام في الراء وجوباً بل جوازاً مثال المتقاربين كإدغام التاء في الدال مثل: ﴿أَنْقَلَتْ دَعْوَا اللَّهِ﴾ [141] وكإدغام التاء في الطاء ﴿وَقَالَتْ طَافِقَةٌ﴾ [142] ومثل إدغام الدال في التاء نحو: ﴿قَدْ تَبَيَّنَ﴾ [143] ومثل إدغام الذال في الطاء نحو: ﴿إِذْ ظَلَمْتُمْ﴾ [144] ومثل إدغام اللام التي ليست للتعريف في الراء نحو: ﴿وَقُلْ رَبِّ﴾ [145] ولأمله أي لام التعريف يدغم وجوباً في ثلاثة عشر حرفاً وهي: ت ذ ر ز س ش ص ض ط ظ ن يجمعها أوائل الكلمات «تب ثم دع ذنباً رمى زد سمعة شم صدر ضيف طاب ظن له نعم». يقال لهذا الإدغام الإدغام الشمسية تشبيهاً لغروب الشمس في مغربها كما أن الشمس تغرب في مغربها كذا تغرب لام التعريف في هذه الحروف مثاله: ﴿التَّوَابُ﴾ [146]، ﴿التَّوَابُ﴾ [147]، ﴿الدَّارُ﴾ [148]، ﴿الدَّرِيَّتِ﴾ [149]، ﴿الرَّحْمَنِ﴾ [150]،

137. الْفُرْقَان ٦٨/٢٥.

138. الْمُلْك ٣/٦٧.

139. الْعَنْكَبُوت ٢٠/٢٩.

140. الصَّافَّات ١٨/٣٧.

141. الْأَعْرَاف ١٨٩/٧.

142. آل عَمْرٍ ٧٢/٣.

143. الْبَقَرَة ٢٥٦/٢.

144. الزُّخْرُف ٣٩/٤٣.

145. الْمُؤْمِنُونَ ١١٨/٢٣.

146. الْبَقَرَة ٣٧/٢.

147. الْكَهْف ٣١/١٨.

148. الْقَصَص ٧٧/٢٨.

149. الدَّارِيَات ١/٥١.

150. الرَّحْمَن ١/٥٥.

﴿الزَّادِ﴾^[151]، ﴿الصَّلَوةِ﴾^[152]، ﴿الضَّالِّينَ﴾^[153]، ﴿الطَّلَقِ﴾^[154]، ﴿الظِّلْمُونَ﴾^[155]، ﴿التَّوْرِ﴾^[156]،

[و] السورة، [و] الشفاء. [157]

وجاء الإظهار في ﴿يَلْهَتْ ذَلِكْ﴾^[158] مرجوحاً في إدغام التاء في الذال والراح الإدغام أظهره

نافع وأبو جعفر وابن كثير وهشام وعاصم [42a] باختلاف عنهم وأبو عمرو وابن ذكوان عن ابن عامر وحمة والكسائي أدغموا بلا خلاف وكذا تبقى صفة الاستعلاء مرجوحة في قوله تعالى: ﴿أَلَمْ

تَخْلُقْكُمْ﴾^[159] في إدغام القاف في الكاف وجاء عدم إبقائها أيضاً وهو الأصح ووجب تبقى مصدر باب

التفعل على وزن تفعلة بمعنى إبقاء الإطباق في مثل: ﴿أَحَطْتُ﴾^[160] و﴿بَسَطْتُ﴾^[161] و﴿فَرَطْتُ﴾^[162]

في إدغام الطاء في التاء واقعة في كلمة واحدة.

[باب احكام حروف الميم والنون الساكنتين والتنوين]

وجاء الإدغام في النون الساكنة في اللام والراء بلا غنة مثل: ﴿مِنْ رَبِّكَ﴾^[163] وجاء الإدغام

مع الغنة أيضاً لأن الغنة وردت عن نافع وابن كثير وأبي عمرو وابن عامر وأبي جعفر ويعقوب وحفص لكن هي من طريق الطيبة لا من طريق الشاطبية والمعروف عن الشاطبية عدم الغنة وجاء الإدغام في حروف يوم معها أن مع الغنة وبدونها أي بدون الغنة في الأولين أي في الواو والياء وردت بخلف عن حمزة فقط من الشاطبية واختلف عن الدوري عن الكسائي في حذف الغنة وتبقيتها في الياء فروى أبو عثمان الضرير إدغامها فيه بلا غنة كخلف عن خلف وروى محمد بن جعفر عنه إدغامها بغنة كالباقيين لكن هذه طريق الطيبة وجاز الإظهار أيضاً في نون ﴿طَسَمَ﴾^[164] و﴿يَسْ وَالْقُرْآنِ الْحَكِيمِ﴾^[165] و﴿نَّ

151 البقرة ١٩٧/٢.

152 البقرة ٣/٢.

153 الفاتحة ٧/١.

154 البقرة ٢٢٩/٢.

155 البقرة ٢٥٤/٢.

156 البقرة ٢٥٧/٢.

157 الشفاء.

158 الأعراف ١٧٦/٧.

159 المزمزات ٢٠/٧٧.

160 النمل ٢٢/٢٧.

161 المائدة ٢٨/٥.

162 الزمر ٥٦/٣٩.

163 الرعد ١٩/١٣.

164 القصص ١/٢٨.

165 يس ١-٢/٣٦.

وَأَلْفَلَمَ وَمَا يَسْطُرُونَ﴾^[166] أي أظهر حمزة وأبو جعفر نون طس في ميمه في أول الشعراء والقصص وباقي القراء العشرة أدغموها وكذا أدغم نون يس في واو والقرآن الكسائي وخلف وهشام ويعقوب واختلف عن ابن ذكوان وعاصم ونافع من روايتهما والبزي والباقون بالإظهار والخلاف في نون والقلم مثل خلافهم في يس والقرآن إلا أن قالون خارج عنهم فهو بالإظهار بلا خلاف فيكون بالإدغام الكسائي وخلف ويعقوب وهشام وباختلاف ابن ذكوان وعاصم وورش والبزي والباقون بالإظهار **ووجب الإظهار في كلمته** يعني إذا وقع نون مع الواو والياء في كلمة [42b] واحدة مثل: دنيا، صنوان، قنوان، بنيان، يجب إظهاره اتفاقاً لئلا يلتبس بالمضاعف وقت الإدغام.

[فصل الإخفاء]

الإخفاء: لما فرغ من مباحث الإدغام شرع في الإخفاء من الصفات العارضة فقال: **الإخفاء حالة بين الإظهار والإدغام لا تشديد فيه** حتى يكون إدغاماً ولا يظهر صريحاً حتى يكون إظهاراً بل حالة بينهما **ويجب الإخفاء في صفة تكرار الراء** لأن تكرارها لحن يجب الاحتراز عنه لا سيما حالة الإدغام مثل ﴿الرَّحْمَنُ﴾^[167] لأن صفة التكرار تظهر في صورة الإدغام أول مرة عند عدم المبالاة لإخفائه ولو ذكر المصنف هذا عند بيان صفة التكرار بعد قوله وهو في الراء لكان أنسب لأن الإخفاء عند أصحاب هذا الفن كما بين حالة بين الإظهار والإدغام وهو من أحكام النون الساكنة والتنوين لا من أجل م صفة الراء مع أن الإخفاء في تكرار الراء إخفاء صفة التكرار منها للإخفاء ذاتها والإخفاء المصطلح إخفاء الحرف نفسه كذا عن بعض الشارحين لعله ذكر بمناسبة ظاهر الإخفاء لم يتعمق مناسبتة المحل فيه ويختار **الإخفاء في الميم الساكنة عند الباء مع الغنة** مثل: ﴿تَرْمِيهِمْ بِحِجَارَةٍ﴾^[168] وقيل فيه بالإظهار وقيل بالإدغام مرجوحاً **ويجب في النون الساكنة والتنوين مع الغنة خمسة عشر حرفاً وهي: ت ث د ذ ج ز س ش ص ض ط ظ ف ق ك.** ويجمعها: صف ذا ثنا كم جود شخص قد سما كرمأ ضع ظالمأ زد تقأ دم طالبأ فترى، وهي أوائل كلمات هذا البيت مثاله: من تاب، ومن ثواب، ومن دونه، ومن ذا، ومن زوال، ومن سوء، ومن شاء، ومن صال، ومن ضلال، ومن طير، ومن ظلم، ومن فواق، ومن قال، ومن كفر، ووجه الإخفاء عند هذه الحروف أن النون الساكنة والتنوين لم يكن قريهما من هذه الحروف كقريهما من حروف الإدغام حتى يجب إدغامها [43a] فيها ولم يكن بعدهما منها كبعدهما من حروف الإظهار حتى يجب إظهارهما فيها فوجب إخفاءها عندها فصار لا مدغمين ولا مظهرين إلا أن إخفاءهما على قريهما منها وبعدهما عنها فما قربا منه كانا عنده أخفى مما أبعدا عنه كذا ذكره بعض الشراح وجاء أي **الإخفاء**

¹⁶⁶ أَلْفَلَمَ ١/٦٨.

¹⁶⁷ الرَّحْمَنُ ١/٥٥.

¹⁶⁸ الْفِيلُ ٤/١٠٥.

قبل الخاء والغين مثل: ﴿وَالْمُنْحَنِفَةُ﴾^[169] و﴿فَسَيُغْضُونَ﴾^[170] وهذا عند أبي جعفر من أئمة العشرة لا عند الجمهور فذكره هنا لمناسبة الإخفاء استطراداً.

[فصل الإظهار]

لما فرغ مما يتعلق بالإخفاء أراد أن يشرع بما يتعلق بالإظهار فقال الإظهار هو الأصل في كل حرف لأن الأصل البيان وكذا في كل صفة فيجب في ما عدا ما ذكر من الإدغام والإخفاء بأنواعهما وما يذكر في الآتي إلا ما أدمم مما لم يذكر كإدغام الفاء في الباء في مثل: ﴿يَخْشَفُ بِكُمْ﴾^[171] وأمثاله مما ذكر في باب إدغام حروف قربت مخارجها أو حذف أو قلب كقلب الواو ياء وعكسه أو نقل حركة إلى ساكن قبله مثل: الأرض، الآخرة لورش مطلقاً ولحمزة عند الوقف على ما ذكر في باب نقل الحركة إلى الساكن قبلها في كتب الخلاف أو سهل كتسهيل بين بين مثل تسهيل قالون وأمثاله في مثل: ﴿ءَأَنْذَرْتَهُمْ﴾^[172] وما يماثله ويشابهه أو أميل كما في مادة الإمالات لورش وأبي عمرو وحمزة والكسائي وغيرهم من ذوات الياء والراء مثل موسى وعيسى وأخرى والدار وأمثال ذلك على ما تبين في كتب الخلاف أو اختلس حركته بتبعيضها كما اختلس الدوري في همزة ﴿بَارِكُمْ﴾^[173] و﴿يَأْمُرْكُمْ﴾^[174] وجاء ﴿يَخْصِمُونَ﴾^[175] لقالون وأمثالهما مبينة في الشاطبية وغيرها وجوباً أو جوازاً ففي هذه لا يظهر بل فيما أدمم وما اقتضى الأصول قلبه قلب وما اقتضى نقله عند من نقل ينقل وما اقتضى تسهيله عند صاحبه يسهل ويمال في مواضع الإمالة عند من يميل وما لزم اختلاسه عند من اختلس اختلس فلا يظهر كما هو الأصل [43b] وموضعه أي موضع هذه المذكورات من الإدغام والقلب والنقل والتسهيل والإمالة وغيرها علم الصرف كالشفافية وعلم الخلاف كما في الشاطبية والدرة والطيبة وغيرها.

169 المائدة ٣/٥.

170 الأسراء ٥١/١٧.

171 المُلْك ١٦/٦٧.

172 البقرة ٦/٢.

173 البقرة ٥٤/٢.

174 آل عمران ٨٠/٣.

175 يس ٤٩/٣٦.

[فصل القلب]

ولما فرغ من بيان الإظهار شرع في القلب فقال: القلب وهو قلب النون الساكنة ميماً مخفاة مع غنة قبل الباء مثل: ﴿أَنْبَأَهُمْ﴾. [176]

[باب أنواع المدود]

ولما فرغ مما ذكر من الصفات العارضة أراد أن يشرع منها إلى مباحث المد فقال: **المد زيادة في حرف اللين** وهي الواو الساكنة المضمومة ما قبلها والياء الساكنة المكسورة ما قبلها والألف المفتوح ما قبلها سميت بهذه الحروف المد لقبولها الزيادة لأجل انتهائه إلى الهاء وتسمى حروف اللين لسهولة مخرجه وقيل إنما سميت هذه الحروف حروف المد لأنهن يخرجن من جوف الفم والحلق وليس لهن حيز يستقر فيه بل ينتهين إلى الهاء ولا ينتهين إلى حيز أصلاً فلذلك يقبلن المد إلى انقطاع الصوت. قال بعض الشارحين وإنما تمد لخفائها وعسر الهمزة فقويت بالمد لئلا تسقط عند سرعة التلاوة وسببه أي سبب المد معنوي أي منسوب إلى المعنى يدرك عقلاً لا حساً وهو تعظيم في كلمة لا إله إلا الله ومبالغة في كل لا التبرئة مثل: ﴿لَا شَرِيكَ لَهُ﴾ [177] و﴿لَا رَيْبَ فِيهِ﴾ [178] وسببه الآخر لفظي منسوب إلى اللفظ يدرك بالتلفظ وهو الهمزة سبب مطلق ولو وصلية تغير الهمزة بعدها أي بعد حرف اللين وهو الواو والياء والألف في كلمتها مثل جاء وجيء وسوء لأنه لو تغير بالنقل والتسهيل مثل الهمزة المسهلة في هؤلاء إن كنتم أو تغير السكون مثل ﴿أَلَمْ أَلْهِكُمْ﴾ [179] بتحريك الميم في الوصل وجعل الهمزة بين بين إن كان السبب الهمزة لا يقدر في سببيتها وإن كسرت سَوَّرتها كذا قاله بعض الشارحين سوى مؤنثاً فإنه لا يمد مع وجود سببه أو غاية الفاصلة. [44a] والمؤنث أيضاً لا يمد لأنه لو مد يلزم اجتماع المدين عند ورش فإنه يمد الهمزة طوياً وتوسطاً وقصراً.

قال شارح الشاطبية المسمى بالشعلة فلأن الواو بعدها ممدودة فلم يجمع بين مدين. وأما مؤنثاً فللمشكلة بين فواصل الآي لأن بعده موعداً ولا مد فيه فيسمى متصلاً إذا اجتمع حروف المد وسببه في كلمة واحدة وإن كان حرف المد في آخر الكلمة الأولى وسببه وهو الهمزة في أخرى أي في أول الكلمة الأخرى فمنفصلاً أي يسمى ذلك المد مداً منفصلاً لانفصال سبب المد عن حرف المد ووقوعه في الكلمة الأخرى، أو وقع سبب المد وهو الهمزة قبلها أي قبل حرف المد إن لم يكن الهمزة بعد الساكن الصحيح

176 البقرة ٣٣/٢.

177 الأنعام ١٦٣/٦.

178 البقرة ٢/٢.

179 آل عمران ١-٢/٣.

مثل: قرآنًا ومسؤولاً فإنه لا يمد بل ينقل حركته إلى ما قبله عند ابن كثير ولم يكن المد مبدلاً من التثوين في الوقف مثل: شيئاً ولا يمد ألف يؤاخذ لأن ورش عن نافع يبذل الهمزة واواً في يؤاخذ فهذه المد وهو ما كان سبب المد مقدماً على حرف المد مذهب ورش عن نافع مثل: آدم، واوتوا، وإيتاء، فيمد ورش في هذه الصورة طوياً وتوسطاً وقصراً، فهذه من سائل علم الخلاف فذكر مثله في هذه الرسالة استطرادياً فافهم. وسبب المد ساكن عطف على الهمزة بعدها، أي بعد حروف المد وتلك الساكن إما لازم أي ثابت وصلّاً ووقفاً أو عارض سكون للوقف مثل: سكون ﴿الْعَلَّيْنَ﴾^[180]، و﴿يَوْمَ الدِّينِ﴾^[181]، و﴿نَسْتَعِينُ﴾^[182] عند الوقف، أو الإدغام الكبير أو عروض السكون لأجل الإدغام الكبير وهو ما كان من المتماثلين أو المتقاربين أو المتجانسين متحركاً ثم أسكن الأول لضرورة الإدغام فهذا الإدغام يسمى كبيراً لكون العمل فيه أزيد من الإدغام الصغير وهو مذهب أبي عمرو مثل: ﴿الرَّحِيمَ مَلِكٍ﴾^[183].

[فصل مراتب المد]

وهو أي المد طوله مشبع وهو مذهب ورش وحمزة وعند [44b] طرق الطيبة الإشباع جائز لكل القراء ووسطه غير مشبع وهذه لباقي القراء العشرة. وجاء أربع مراتب قال بعض الشارحين ثم إن القراء بعدما اتفقوا على اعتبار أثر الهمزة وهو زيادة المد المسمى عندهم بالمد الفرعي اختلفوا في مقداره المتفاوت في مراعاة سنن القراء والذي نقله السخاوي عن الشاطبي وهو المختار عند المصريين اعتبار مرتبتين طولي لورش وحمزة ووسطي للباقيين وهو المعتبر عند أهل مصر وغيره وهو المعمول به والأرجح لأنه أسهل في الأداء إذا اعتبر مراتبهم في الترتيل والتوسط والحد يخلص منها أربع مراتب فأطولهم مداً في هذا النوع ورش وحمزة وابن ذكوان من طريق العراقيين على ما ذكره ابن الجوزي في الطيبة ثم عاصم ثم ابن عامر والكسائي وخلف عن نفسه من العشرة ثم أبو عمرو وابن كثير وقالون وأبو جعفر ويعقوب وهما من العشرة واختلفوا في مقدار هذه المراتب فقليل أعلاها ثلاث ألفات ثم ينقص في كل مرتبة نصف ألف حتى ينتهي إلى القصر وقيل أعلاها ألفان ثم ينقص في كل مرتبة ربع ألف حتى ينتهي إلى القصر وهذا كله تقريب لا تحديد ولا يضبط إلا بالمشافهة عن الأستاذ الحاذق الكامل وقيل ثم ينقص في كل مرتبة ربع ألف حتى ينتهي. والرابعة ثلاث ألفات وقيل أعلا المراتب ألفان ونصف والثانية الفين والثالثة ألفين ونصف نصف ألف في كل مرتبة حتى ينتهي إلى القصر فيكون المرتبة الأولى إلا القصر يعني إن أعلى المراتب ثلاث ألفات ثم ينقص الاشباع ثم دونه ثم دونه ثم دونه وليس بعد هذه

180 الفاتحة ٢/١.

181 الفاتحة ٤/١.

182 الفاتحة ٥/١.

183 الفاتحة ٤-٣/١.

المرتبة مرتبة أخرى وطريقة الأربع مراتب طريقة الجعبري والطيبة ومن تبعهما لكن هذه الطريقة تكلف وموجب للعشرة في الأداء والأول أسهل وأيسر والله الموفق انتهى.^[184]

وهو لازم في الساكن، [45a] اللازم المدي يعني أن المد لازم إذا جاء بعد حرف المد ساكن لازم في حالة الوصل والوقف سواء كان ذلك الساكن مدغماً نحو: دابة، ولا الضالين، أو غيره مثل: الآن، وإنما سمي هذا النوع من المد لازماً للزوم مده عند كل القراء ولزوم سببه الذي هو السكون **طولياً** وفاقاً. والمد واجب في المتصل المدي **طولياً عند الجمهور وجاء الروايتان والأربع** مر تفصيله آنفاً فتذكر. ولا قصر فيه لأحد من القراء بل يمدونه على مراتبهم في المد، **والمد جائز فيما عداهما** وهو المد المنفصل والعارض اعلم أن القراء اختلفوا في كل من نوعي المد الجائز فمنهم من يقصر ومنهم من يمد فورش وحمزة وابن عامر والكسائي وعاصم وخلف يمدونه بلا خلاف وابن كثير والسوسي وأبو جعفر يقصرانه بلا خلاف وقالون والدوري ويعقوب يقصرانه ويمدانه بحب اختلاف الروايتين منهما ثم القائلون بالمد في المنفصل تفاوتوا في مقداره على مراتبهم في الترتيل والتوسط والحد حسبما ذكر في المتصل وأطولهم مداً في هذا القسم حمزة وورش وابن ذكوان من طريق العراقيين ثم ابن عامر والكسائي وخلف عن نفسه ثم عاصم في المرتبة الثانية ثم قالون والدوري في أحد وجهيهما ثم ابن كثير والسوسي وقالون والدوري في ثاني وجهيهما ليحصل منها خمس مراتب لكن المرتبة الأخيرة وهي مرتبة المد الأصلي العاري من المد الفرعي وذلك لأنه لما لم يقل أحد بالقصر في المتصل جعلوا فيه المراتب أربعاً ولما قال البعض بالقصر في المنفصل جعلوا فيه المراتب خمساً فعدوا المد الأصلي منها وقدّر مد كل مرتبة على الاختلاف المذكور في المتصل فعلى المذهب الأول قدر المد الأطول ثلاث ألفات بنقص نصف ألف في كل مرتبة [45b] حتى ينتهي إلى القصر وعلى التالي قدر المد الأطول ألفان ثم ينقص في كل مرتبة ربع ألف حتى ينتهي إلى القصر ووجه القصر فيه إلغاء أثر الهمزة لعدم لزومه باعتبار الوقف ووجه المد اعتبار اتصال الهمزة لفظاً في الوصل والمعنوي، أي ما كان سبب المد فيه معنوياً فمرتبة المد فيه **وسطي** وجاء **المرتبتان والأربع في المنفصل المدي والمرتبتان أي الطول والتوسط في الساكن العارض المدي** وهو ما كان سبب السكون العارض للوقف وكذا **المرتبتان في المد الذي بعد الهمزة** وهو ما كان سبب المد وهو الهمزة سابقاً على حرف المد مثل: آدم، وأوتوا، فيمده ورش بالطول والتوسط كما مر. **والمد المتصل الليني** وهو ما كان ما قبل الواو أو الياء مفتوحة والهمزة ثابتة بعده مثل: شيء، وسوء، غير سوء فإنه لا يمد فإنه يتعين في ذلك **المد المتوسط الليني المتوسط** وعند ورش من الشاطبية وحمزة من

¹⁸⁴ انظر الأسماء التي أطلقها المؤلف: شمس الدين أبو الخير ابن الجزري محمد بن محمد بن يوسف، شرح طيبة النشر في القراءات (بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤٢٠/٢٠٠٠)، ٧٢.

الطبية يمد ويتوسط في المتصل الليني والساكن اللازم الليني وهو العين في ﴿كهيَّعَص﴾^[185] و﴿حَمَّ عَسَق﴾^[186] في فتحة مريم والشورى فإنه يتعين فيه التوسط أيضاً وهو معطوف على المتصل الليني.

قال شارح **الطبية** «فإن وقع قبل الساكن اللازم حرف لين نحو: عين من كهيعص وحم عسق فيجوز فيه للقراء العشرة الثلاثة الأوجه»^[187]، يعني: **المد والتوسط** والقصر ولم يذكر الشاطبي القصر واختار الطول واختيارنا التوسط للفرق والقصر مذهب ابن سواروسبط الخياط والحافظ أبي العلاء وعامة العراقيين فعلم من هذا اختار المصنف من اختاره الطبية ولا يجوز فيه للقراء العشرة الثلاثة الأوجه المتقدمة و قلا أي المرتبتان ضمير التثنية راجعة إلى المرتبتين في **الساكن العارض الليني** مثل: خوف، والصيف، وهو ما كان ما قبل الواو والياء مفتوحاً وما بعده متحركاً عند الوصل وسكن لعروض الوقف [46a] **سيما الطول** والحاصل أن كلاً من الواو والياء إذا انفتح ما قبله مثل: خوف، وموت، وبين، وابن وغير ذلك قصره أولى من مده ومده شاذ ضعيف إلا أن يكون الساكن الموقوف عليه همزة نحو: سوء، وشيء، أو لازماً كعين في أول مريم والشورى ففيه ثلاثة أوجه على ما مر آنفاً.

[باب الوقف]

لما فرغ من مباحث المد أراد أن يشرع في بيان **الوقف**، فقال: سمي الوقف وقفاً لأنه ترك الحركة فهو مأخوذ من قولهم وقفت على كذا إذا لم تأت به وهو **قطع الصوت مع النفس والأصل فيه** أي في **الوقف السكون** وإنما كان الأصل فيه السكون؛ لأن الوقف يقتضي السكون، والابتداء يقتضي الحركة فجعل لكل منهما ما يناسبه فخص الابتداء بالحركة لتعذر الابتداء بالسكون ولما كان الوقف محل الاستراحة ناسبه لخفته كذا نقا من شرح الطبية للنويري. اعلم أن الوقف ثلاثة أقسام^[188] اختياري واضطراري؛ لأنه لا يخلو إما أن يقصد لذاته أو لا فإن كان الأول فاختياري وإن كان الثاني فإن كان لضيق النفس أو نحوه فاضطراري وإلا فاختياري فقط.^[189]

¹⁸⁵ مَرِّم ١/١٩.

¹⁸⁶ الشُورَى ١-٢/٤٢.

¹⁸⁷ رج: النُّوَيْرِي، شرح طبية النشر، ٤٠١/١.

¹⁸⁸ قسمان اثنان

¹⁸⁹ انظر تعريف هذا: النُّوَيْرِي، شرح طبية النشر، ٢٦١/١.

[فصل الإشمام]

وجاء في حالة الوقف الإشمام وهو الإشارة بضم الشفتين بعد سكون الحرف في صورة لون الحركة في آخر الكلمة الموقوفة الضم مثل: ﴿مِنْ قَبْلِ﴾^[190]، والرفع مثل: ﴿أَلْعَدَابُ﴾^[191] والإشمام مخصوصة بالضم.

[فصل الروم]

والروم وهو الإتيان ببعض الحركة كائنة في الضم والكسر مثل: ﴿هَؤُلَاءِ﴾^[192]، ﴿يَوْمَ﴾^[193]، وقال بعضهم تضعيف الصوت بالحركة حتى يذهب معظمها والمعنى واحد. وعند النحاة النطق بالحركة بصوت خفي وهو الذي ذكره الشاطبي رحمة الله عليه. والإشمام عبارة عن الإشارة إلى الحركة من غير صوت لكن مع ما ذكرنا المعنى واحد والاختلاف في التعبير وهما المأخوذ لجميع القراء بلا خلاف فيه. وعرف شارح الشاطبية بأن تسمع الحرف المتحرك في الأصل حالة الوقف كل قريب.^[194]

[فصل موانعهما]

ويمتنعان أي الروم والإشمام [46b] في هاء التأنيث عند الوقف مثل: ﴿وَرَحْمَةً﴾^[195]؛ لأن المراد منهما بيان حركة الموقوف في الوصل والهاء لم تكن موجودة فيه فلم ينطق بالحركة حتى يحتاج إليهما لبيان حركتهما لأن فاندتهما بيان الحركة وكذا يمتنعان في ميم الجمع مثل عليهم، وإليهم وأمثالهما يعني في قراءة من ضمها ووصلها بواو كابن كثير وأبي جعفر وذلك لأن الميم ساكن والتحرك إنما يكون لأجل الصلة ولهذا تسكن الميم إذا ترك الصلة في الوقف. وعن مكى جوازهما فيه لأنهما يدلان على ضمة الميم ولا يمنع من ذلك صلته بالواو، وكذا نقل من الشعلة شرح الشاطبية وكذا يمتنعان في الحركة العارضة نحو: ﴿قُمْ أَيْلَ﴾^[196]، ﴿وَأَنْذِرِ النَّاسَ﴾^[197] وصلاً؛ لأنهما لبيان الحركة والحركة هنا عارضة لا اعتداد بها فلا يحتاج إلى البيان ولذا يمتنع والمختار منعهما أي منع الروم والإشمام في هاء الضمير إذا كان

190 طه ١٣٤/٢٠.

191 الجُر ٥٠/١٥.

192 الإسراء ٢٠/١٧.

193 الفاتحة ٤/١.

194 رج.: علم الدين علي بن محمد أبو الحسن السخاوي، فتح الوصيد في شرح القصيد [شرح الشاطبية]، ت. أحمد عدنان الزعبي (الكويت: مكتبة دار البيان للنشر والتوزيع، ٢٠٠٢/١٤٢٣)، ٥٤٦/١.

195 الحديد ٢٧/٥٧.

196 المزمّل ٢/٧٣.

197 إبراهيم ٤٤/١٤.

بعد ضم نحو: ﴿تُخْلِفُهُ﴾ [198]، أو واو ساكنة نحو: ﴿عَقَلُوهُ﴾ [199]، أو كسر نحو: ﴿يَمْرُجُجِهِ﴾ [200]، أو ياء ساكنة نحو: ﴿لَا يَبِيهِ﴾ [201]. وجوازهما فيما عداها قال النويري شارح الطيبة: «واختلف القراء في الإتيان في هاء الضمير بالروم والإشمام فذهب كثير منهم إلى الإشارة مطلقاً كما في التيسير وغيره وهو اختيار ابن مجاهد، وذهب آخرون إلى المنع مطلقاً كما هو ظاهر كلام الشاطبي وهو الذي اختاره المصنف غالباً، والوجهان حكاهما» [202] الداني في التيسير وذهب كثير من المحققين إلى التفصيل فمنع الإشارة بهما إذا كان قبلهما ياء أو واو أو كسر أو ضم [203] نحو: ﴿حَذُوهُ﴾ [204]، ﴿وَلَيْرِصُوهُ﴾ [205]، ﴿وَأَمْرُهُ﴾ [206]، ﴿وَفِيهِ﴾ [207]، ﴿وَالْيَةِ﴾ [208]، وبه طلباً للخفة وأجازوها إذا لم يكن قبلها ذلك نحو: ﴿مِنْهُ﴾ [209]، و﴿أَجْتَبَهُ﴾ [210]، ولن تخلفه حيث لم يكن نقل وهذا أعدل المذاهب وأتمها كما قطع به مكي وابن شريح وغيرهما فخذ هذا البيان مني وكن من الشاكرين. [47a] وإذا كان ما قبل هاء الضمير مفتوحاً نحو: قرأه فإنه يجوز فيه الروم والإشمام وبعضهم يرى وجهاً لهما في كل حال من الأحوال قياساً على غيرها من الحروف كما بينه شارح الشاطبية في الشعلة.

[فصل أقسام الوقف]

وهو أي الوقف قبيح أي مستكره في عرف المجودين إن لم يتم المعنى كالوقف على المضاف بدون المضاف إليه، والفعل بدون معموله، والموصوف بدون صفته، وأمثال ذلك إلا أن يضطر فحينئذ يقف ثم يأخذ مما قبله والوقف حسن أي مستحسن عند المجودين إن تم المعنى وتعلق بما بعده لفظاً بأن يكون ما بعده متعلقاً بما قبله من جهة الإعراب مثل: أن يكون صفة أو عطفاً أو غير ذلك فلا يبتدأ بما بعدهما بل يوصل إلى ما قبله إلا أن يكون رأس آية فحينئذ يبتدأ فهذا اختيار أكثر أهل الأداء في كونه تارة للاستراحة وتارة لدفع الالتباس وكاف بعدهما إن لم يكن لما بعدهما تعلق لفظاً بل معنى مثل: ﴿الْمَ

198 طه ٥٨/٢٠.

199 البقرة ٧٥/٢.

200 البقرة ٩٦/٢.

201 مزيم ٤٢/١٩.

202 رج: النويري، شرح طيبة النشر، ٥٠/٢.

203 رج: أبو عمرو عثمان بن سعيد الداني الأندلسي، التيسير في القراءات السبع، ت. خلف حمود سالم الشغلبي (حائل: دار

الأندلس للنشر والتوزيع، ٢٠٠٥/١٤٣٦)، ٢٤٦-٢٤٧.

204 الحاقفة ٣٠/٦٩.

205 الأنعام ١١٣/٦.

206 البقرة ٢٧٥/٢.

207 يوسف ٤٩/١٢.

208 الرعد ٣٦/١٣.

209 الحاقفة ٤٥/٦٩.

210 النحل ١٢١/١٦.

ذَلِكَ الْكِتَابُ ﴿٢١١﴾ إلى المفلحون فهذه الآيات بعضها لبعض تعلق معنى لا لفظان لوقف مثلاً في مما رزقناهم ينفقون كاف لأن ما بعده وهو والذين يؤمنون بما أنزل إليك تعلق لما قبله معنى وإن لم يكن له تعلق إعرابي لأنه من جملة صفة المتقين لكونه معطوف على جملة الذين يؤمنون بالغيب الآية وكذا ما بعده إلى ﴿الْمُفْلِحُونَ﴾ ﴿٢١٢﴾ في أوصاف المؤمنين فلبعضها لبعض تعلق معنى فلذا الوقف كاف في رأس هذه الآيات أما الوقف على ﴿الْمُفْلِحُونَ﴾ ﴿٢١٣﴾ فهي تامة لأن ما بعده في ذم الكفار فلا تعلق لما قبله لا لفظاً ولا معنى.

[فصل سكت]

لما فرغ من بيان أقسام الوقف شرع في بيان السكت فقال السكت هو قطع الصوت بلا تنفس وقال شارح الطيبة: «هو عبارة عن قطع الصوت زمناً دون زمن الوقف عادة نت غير تنفس فالمال واحد وقد [47b] اختلفت عبارة أئمة القراء في التأدية عنه بما يدل على طول زمن السكت وقصره» [214] والمشافهة تحكم بحقه ذلك وهو مخصوص بما اتصل نحو الأرض وشيء ربما انفصل نحو: قد أفلح وبين السورتين حيث نص عليه أئمة القراء ووردت به الرواية وذلك بخلاف الوقف وحكمه أي حكم السكت حكم الوقف في كونه تارة للاستراحة وتارة لدفع الالتباس وجاء السكت في رؤوس الآي جمع آية والمراد برؤوس الآي الفواصل مطلقاً أي سواء للآية تعلق بما بعده أو لا أي لا بشرط شيء وفي غيرها أي فيما عدا رؤوس الآي سماع عن حفص رواية عن عاصم في أربعة مواضع وهي في قوله تعالى أول سورة الكهف: ﴿عَوَجَّ قَيْمًا﴾ [215] فيقول عوجاً بالألف المبدلة عن التنوين بقطع الصوت بلا تنفس ثم يقول قيماً وكذا يقول في سورة يس ﴿مِنْ مَّرْقَدِنَا﴾ [216] ويسكت ثم يقول هذا ما وعدنا الرحمن اشعاراً بكون هذا ابتداء كلام ويسكت في نون من ثم يقول راق في سورة القيامة اشعاراً بأن من كلمة مبهمة وكذا يسكت في لام بل ثم يقول ران كما في السابق في سورة المطففين لكن ورد الخلاف عنه في هذه المواضع على ما ذكره ابن الجزري في الطيبة وعن أبي جعفر شيخ الأئمة الثلاثة من العشرة له راويان أحدهما ابن وردان والآخر ابن جمار السكت على حروف المعجم مثل: ﴿آم﴾ [217] لام ميم وألف لام را وأمثالهما في

211 البقرة ١-٢/٢.

212 البقرة ٥/٢.

213 البقرة ٥/٢.

214 رج: التويزي، شرح طيبة النشر، ٢٧٣/١.

215 الكهف ١-٢/١٨.

216 يس ٥٢/٣٦.

217 البقرة ١/٢.

فواتح السور فواتح جمع فاتحة وهي أول الشيء والسور بفتح الواو جمع سورة السورة بمعنى القطعة أي قطعة من القرآن والمراد ما ذكر في أوائل السور مثل: أول سورة البقرة وآل عمران وغيرهما ويسكت على كل حرف منها ليبين أن هذه ليست للمعاني كالأدوات للأسماء والأفعال وكذا وردت مفردة من غير عامل ولا عطف فسكت كأسماء الأعداد إذا وردت من غير عامل ولا عطف وإيماء إلى أن المتحدث به من جنس هذه الحروف لإظهار [48a] إعجاز القرآن فلا يؤل عند الأئمة الحنفية لأنه من قبيل المنتشابه فالوقف لازم عنده في قوله تعالى: ﴿وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ﴾^[218] ويؤل الأئمة الشافعية فلا يقف في قوله تعالى: إلا الله بل يعطف قوله تعالى: ﴿وَالرَّسُخُونَ فِي الْعِلْمِ﴾^[219] عليه ويقف على في العلم لكن محقق الشافعية كالجلال المحلى والسيوطي وغيرهما لا يؤلون ويقولون عند تفسيره الله أعلم بمراد ذلك ويدل على أولوية عدم تأويله قوله تعالى: ﴿فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَبَهَ مِنْهُ﴾^[220] وروي عن حمزة وهو الشيخ السادس في السبعة له راويان أحدهما خلف والآخر خلاد على الساكن قبل الهمزة معرفاً مثل الأرض والآخره ومنكراً مثل: قد أفلح فرواية الأول وهو خلف يسكت في المعرف فقط وخلاد يسكت ويترك وفي المنكر يسكت خلف ويترك ولا سكت فيه لخلاد أصلاً كما علم في علم الخلاف وروي في الطيبة السكت في الصورتين لبن ذكوان عن ابن عامر وحفص عن عاصم لكنه غير مقرر في طريق الشاطبية و﴿الْمَصِّ﴾^[221] ذكر في هذه الرسالة بعض مسائل علم الخلاف مع أنه غير مأخوذ في مسائل التجويد وغير ملائم ببيان أصول التجويد لكنه استطراد فلا بد من التميز بما يتعلق بمسائل التجويد وما يتعلق بمسائل علم الخلاف فميزناه في شرحنا هذا فاعرف وتأمل حتى لا تقع في أداء التجويد خلط غير الخلاف في علم الخلاف وقد انقضى أصول التجويد.

[باب أنواع التلاوة بحسب السرعة]

هنا وأراد أن يبين كيفية التلاوة لناخذ بأحسنه وأطفه ثلث تحقيق أي ترتيل وهو المبالغة في الإتيان بالشيء على حقه من غير زيادة فيه ولا نقصان وهو عند أئمة القراء عبارة عن إعطاء كل حرف حقه من إشباع المد وتحقيق الهمزة وإتمام الحركات وإظهار الحروف وإكمال التشديدات وتوفية الصفات وتفكيك الحروف وهو بيانها وإخراج بعضها عن بعض والسكت والترتيل والتوراة [48b] وملاحظة الجائز من الوقوف من غير أن يتجاوز فيه إلى حد الإفراط كذا قاله النويري شارح الطيبة وعرف النويري

²¹⁸ إل عمُرُن ٧/٣

²¹⁹ إل عمُرُن ٧/٣

²²⁰ إل عمُرُن ٧/٣

²²¹ الأعراف ١/٧

أيضاً رواية عن مجاهد وهو تأن فيه وقال غيره تثبت في قراءته وتمهل فيها^[222] وعن علي رضي الله عنه تجويد الحروف ومعرفة الوقوف ويحترز عن الإسراع وتمطيط وهو مضغ الحروف بدمج لقوله تعالى: ﴿وَرَتِّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِيلاً﴾^[223] وهو أرجح أصناف التلاوة وتدوير أي توسط أي بلا ترتيل

وحدرد وهو التوسط بينهما كما هو مذهب القراء وحدر أي إسراع وهو عندهم عبارة عن إدراج القراءة وسرعتها وتحقيقها بالقصر والاختلاس والإبدال والإدغام ونحو ذلك مما صحت به الرواية مع إتيان الوصل وإقامة الإعراب فهو ضد التحقيق لتكثير الحسنات وإحراز فضل كثرة التلاوة فليحترز فيه وهو بتر الحروف المدية وإذهاب صوت الغنة وقصر المد المتصل واللازم وعن التفريط إلى حالة لا يجوز القراءة به ويحترز فيه عن الاندماج وهو خلط حرف بحرف وكلمة بكلمة لأنه ابتذال بكلام المجيد لأن القراء بعضهم مرثل كورش وحمزة وبعضه مدور كعاصم وابن عامر والكسائي وبعضه محدر كقالون وابن كثير وأبي جعفر ويعقوب فاختر أيهما شئت ولكن لتحفظ في الأولى أي في الترتيل عن التمثيط، التمثيط لغة التمديد كما في القاموس وهو التكلف التام وإظهار التفلف في أدائه كأنه يمضغ الحروف والكلمات كما فعله بعض جهلة الروم بادعاء حقيقته مع أنه باطل صرف واستهانة بكلام الله تعالى فلا بد في أداء القرآن المجيد سهولة الرعاية في أداء مخارج حروفه وصفاته كما نبه به الشيخ ابن الجزري رحمة الله عليه فقال في مقدمته: «مكماً من غير ما تكلف باللفظ في النطق بلا تعسف»^[224] ﴿وَلَا تَتَّبِعِ

الْهَوَىٰ فَيُضِلَّكَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ﴾^[225] [49a] وفي الأخير أي في صورة الحدر، وليتحفظ عن الادمج كما بينا آنفاً فإن القراءة اللف واللام عوض عن المضاف إليه أي قراءة القرآن بمنزلة البياض إن قل أبيضته صار حمرة أي لا أبيض المفرط ولا أسود المفرط وإن زاد بياضه صار برصاً وهو مرض يظهر في البدن فيصير بياضاً زائداً قطعة قطعة مثل الثلج والكل أي الصور الثلث من الترتيل والتدوير والحدر جائز والتدوير مختار لأنه وسط وخير الأمور أوسطها.

[باب تنبيهات]^[226]

تنبيهات متعلقة بأداء القراءة ليتحرز القارئ عن اللحن وتغير الحروف القرآنية وكلماته حتى لا يقع في الإثم والخطر، رب تال يتلو القرآن والقرآن يلعنه، وقال ابن الجزري في مقدمته: «الأخذ بالتجويد

²²² رج: التويزي، شرح طيبة النشر، ٢٤٦/١-٢٤٨.

²²³ المُرْتِّل ٤/٧٣.

²²⁴ رج: ابن الجزري، المقدمة، ٦٣.

²²⁵ ص ٢٦/٣٨.

²²⁶ في التقليد التأليفي الكلاسيكي، يمكن القول إن كتابة قسم "التنبيهات" في بداية المؤلفات أو نهايتها تُعدّ من العناصر الأساسية التي لا غنى عنها في منهجية التأليف. ويمكن ملاحظة ذلك في مؤلف الإمام البركوي، حيث تضمن قسم التنبيهات في نهاية كتابه. وقد تناول البركوي في هذا القسم التنبيهات الأخطاء المحتملة لدى قارئ القرآن الكريم أو الأمور التي ينبغي عليهم مراعاتها، بينما توسّع دارندوي في تفاصيل هذه التنبيهات. وقد شملت هذه التحذيرات والتنبيهات مسائل تتعلق بالحروف، والتشديد، والسكون، والوقف، وما شابه ذلك. كما قدّم دارندوي إيضاحات في المواضع التي رأها ضرورية من وجهة نظره.

حتم لازم من لم وجود القرآن آثم».[227] لأنه من الإله أنزلا وهكذا منه إلينا وصلا؛ لئيتحفظ أي لئيتكلف في الحفظ عن تلفظ

[فصل يخص حرف الألف والهمزات]

الهمزات المحققة. التحقيق هو في اصطلاح القراء ما يقابل التسهيل بتكلمه بالتسهيل وليتحرز عن حذفها أي حذف الهمزات عند سرعة القراءة وتفخيمها أي الهمزات قبل المفخم مثل: أضلوا وعن تفخيم الألفاظ جمع لفظ لغة بمعنى الرمي واصطلاحاً: ما يتكلم به الإنسان قليلاً كان أو كثيراً المرفقة كالراء المكسور وحروف الاستفالة صفة الألفاظ وتفخيم ما قبلها أي ما قبل الألفاظ المرفقة والمبالغة في ترقيقها زائداً على ما شافهه المجودون حتى يصير أي يتحول إلى إمالة صغرى المسمى بين بين لا هو الفتح ولا الإمالة المحضة وكذا تفخيم أي جعله مفخماً كل مجاور ملاق للمفخم من المنخفضة بيان للمجاور مثل: تفخيم ميم مخصصة فإن الميم الأولى مجاور للخاء من المستعلية وكذا الثاني مجاور للصاد التي يجب تفخيمها فمن تلفظ بعدم المبالاة يفخم الميم وهو لحن وعن مد ميم نحو: عليمأ في حالة الوقف [49b] كما يفعله بعض الجهلة بل يزيده في مده حتى يظهر فيه الهمز وكذا مد كل ما أي كلمة لم يوجد فيه سبب المد من الهمز والسكون كمد المد الطبيعي حتى يصل إلى مرتبة المد المتصل أو أخفض وعن تجاوز المد فيما وجد سببه حتى جاوز ما شاقه المتعلمون عن أفواه الأساتيز الحاذقة.

[فصل يخص حرف الباء والتاء والثاء]

ويحترز عن تلفظ الباء بلا جهر كالفارسي أي كباء الفارسي التي يكتب في صورة الخط بالنقاط الثلاثة تحته نحو: ﴿رَبِّ الْعَالَمِينَ﴾[228]. وعن عدم بيان صفة القلقة في حالة السكون مع أن بيانه لازم وتركه لحن خفي والمبالغة فيه حتى يتحرك أو يشدد مثل أحد بالتحريك أو أحد بإظهار التشديد ويحترز عن قلقة أي إظهار قلقة عند غير حروفها الثمانية المذكورة وهو: قطب جد. ويحترز أيضاً عن إضاعة شدة التاء حتى يصير كالدال والمبالغة فيها أي في إظهار شدتها حتى يصير كالمتحرك أو المشدد، ويحترز عن إضاعة صفة همسه بعدم إجراء نفسه حتى يصير كالدال مثل: دحية في تحية. ويحترز عن تلفظ الثاء بالنقاط الثلاث حتى يصير كالسين المهملة مثل: من شر النقاسات مقام ﴿الْتَفَّتْ﴾[229].

227 رج.: شمس الدين أبو الخير ابن الجزري محمد بن محمد بن يوسف، متن طيبة النشر في القراءات العشر. ت. محمد تميم الزغبى (جدة: دار الهدى، ١٤١٤/١٩٩٤)، ٣٦.
228 الفاتحة ٢/١.
229 الفلق ٤/١١٣.

[فصل يخص حرف الجيم والحاء والحاء]

ويحترز عن تلفظ الجيم بلا جهر كالفارسي أي كجيم الفارسي حتى يسمع كالشين، وعن إضاعته أي جعله ضائعاً صفة شدته. ويحترز عن تلفظ الحاء كالهاء كما تلفظ به بعض الأتراك ويقرأ الهمد مقام ﴿الْحَمْدُ﴾^[230] أو كالحاء نحو الخمد بالحاء مقام ﴿الْحَمْدُ﴾^[231] كما يقرأه أهالي بلد إيج إيل^[232]، ويحترز عن إدغام نحو: سبج بناء على عدم مبالاته بامتياز الحاء عن الهاء ويقرأه كالمدم، وكذا عن عدم بيان نحو: ﴿بِمَرْحُومِهِ﴾^[233]؛ لأن الحاء لقربه من مخرجه الحلق الهاء إذا لم يهتم ببيانه يصير الحاء كالهاء أو بالعكس وعن ترقيق الحاء لأنه مستعلية يجب تفخيمه.

[فصل يخص حرف الدال واذال]

ويحترز عن إضاعة صفة جهر الدال الساكنة حتى تصير كالتاء [50a] مثل: ﴿يَدْخُلُونَ﴾^[234]، فإذا أضاع جهره يصير يتخلون، ويحترز عن تلفظ الذال كالزاي مثل: أعوز بالزاي مقام أعوذ بالذال أو الظاء مثل أعوظ في أعوذ

[فصل يخص حرف الراء والزاي]

ويحترز عن إظهار تكرار الراء لا سيما الراء المشددة لأن إخفاء هذه الصفة عن الراء لازمة كما مر تفصيله وتفخيمه أي الراء وترقيقه كذلك في غير محلها بأن يقرأ الراء المفتوحة أو المضمومة مرققة والمكسورة مفخمة. ويحترز عن تلفظ الزاي كالذال مثل: ذانية مقام ﴿زَانِيَةً﴾^[235]، أو الظاء مثل أن يقرأ مظنية مقام مزنية بلا رعاية صفة صغير.

²³⁰ الفاتحة ٢/١.

²³¹ الفاتحة ٢/١.

²³² أي مدينة مرسين. في ٢٠٠٢، تم تغيير اسم الولاية من "إيج إيل" إلى مرسين

²³³ البقرة ٩٦/٢.

²³⁴ الرعد ٢٣/١٣.

²³⁵ النور ٣/٢٤.

[فصل يخص حرف السين والشين]

ويحترز عن تلفظ السين كالثاء مثل أن يقرأ كالألتغ ثلام مقام ﴿سَلَّمَ﴾^[236] كذاك أي بلا رعاية صفة صغير. ويحترز من تفخيمه أي تفخيم السين حتى يصير كالصاد؛ لأنه من الحروف المستقلة يجب ترقيقه وتفخيمه لحن. ويحترز عن إضاعة تفشي الشين بعدم مبالاة انتشار صوته.

[فصل يخص حرف الصاد والضاد]

ويحترز عن إضاعة صغير الصاد وكذا عن إضاعة صفة إطباقه؛ لأنهما من الصفات اللازمة له يجب رعايته في أدائه. ويحترز أيضاً عن عدم إخراج الضاد من مخرجه حتى يقرأ ظاء مثلاً أو دالاً مهمة كما فصل فيما سبق، ويحترز أيضاً عن ترقيقه؛ لأنها مستعلية فترقيقه لحن.

[فصل يخص حرف الطاء والظاء]

ويحترز عن جعل الطاء كالثاء مثل تائفة بدل ﴿طَائِفَةٌ﴾^[237]. ويحترز عن إعطاء الصغير للطاء حتى يصير كالزاي المفخم مثل أزم بدل أظلم كما يتلفظ أهل العجم.

[فصل يخص حرف العين والغين]

ويحترز عن تلفظ العين كالهزة مثل: أهوذ بدل أعوذ كما يفعله الجهلة وعدم بيانه أي بيان مخرجه بعدم اعتناؤه. ويحترز عن ترقيق الغين لأنه مستعلية لا يجوز ترقيقه ويحترز عن عدم بيانه أي الغين.

[فصل يخص حرف الفاء والقاف والكاف]

ويحترز عن تلفظ الفاء كالواو مثل أن يقرأ ووق بدل ﴿فَوْقَ﴾^[238] ، ويحترز عن إدغامها في الواو مثل: أَوَاجَا بدل ﴿أَفْوَاجًا﴾^[239] وذلك لأن مخرج الفاء والواو لغاية قربهما فعند عدم الاعتناء يدغم أحدهما في الآخر. [50b] ويحترز عن قلقلته أي الفاء لأنه ليس من حروفها والسكت عليه أي على الفاء

²³⁶ القنر ٥/٩٧.

²³⁷ الأعزاف ٨٧/٧.

²³⁸ النور ٤٠/٢٤.

²³⁹ اللنر ٢/١١٠.

أيضاً يمتاز عن الواو كيلا تقر من ورطة وتقع في أخرى ولا يدغم مراعاة لقرب مخرجه ولا يخفى لعدم اقتضائه

[فصل يخص حرف القاف والكاف]

ويحترز عن ترقيق القاف وجعله أي القاف كالكاف كما يقرأ تطبيقاً لتلفظهم في كلامهم كقراءة أهل الإسلام بدل اهدنا الصراط المستقيم ويعدون هذا مستحسناً مع أن هذا لحن جلي لأنه من المستغلية يجب تفخيمه فإذا لم يراع في صفته يتبدل إلى قريبه وهو القاف. ويحترز عن إضاعة شدة الكاف وجعله كافاً صغيرة عجمية وعن تفخيمه لأنه من المستغلة يجب ترقيقه فتفخيمه لحن.

[فصل يخص حرف اللام والميم والنون والواو]

ويحترز عن إدغام اللام وإخفائه أي اللام في ﴿جَعَلْنَا﴾^[240] حتى يصير جعناً. ويحترز عن المبالغة في بيانه بالقلقلة حتى يظن اللام كالمتحرك. ويحترز عن إخفاء الميم الساكنة عند الفاء والواو لأنه مما يلزم إظهاره عند المجودين حتى يسمونه له إظهار شفوي وإدغامه أي الميم في الفاء والواو وتحريكه ليتبين أي ليظهر. ويحترز عن عدم إعطاء الشدة للنون الساكنة عند الواو والياء فيكون مخفياً أو مظهراً أو إظهارها أي النون والتأنيث باعتبار الحرفية في مقام الإخفاء عند ملاقاته بحروف الإخفاء السابقة ذكرها وإخفائه في الوقف مثل: ﴿يَعْمَلُونَ﴾.^[241] ويحترز عن تفخيم واو يعملون وما قبله أي الواو وهو الميم كما يسامح به أهل العرب لجهلهم أو لغلظتهم.

[فصل يخص هاء التأنيث]

ويحترز عن تحريكه أي جعله محركاً هاء التأنيث في الوقف وزيادة الهمزة بعدها أي الهاء وعدم بيانها أي هاء الوقف. ويحترز عن تلفظ الهاء كالحاء مثل: اهدنا بدل ﴿أَهْدِنَا﴾^[242] كما يتلفظ به الجهلة والأكراد لا سيما لا لنفي الجنس وشي بمعنى المثل وما زائدة بمعنى لا مثل وما يعني خاصة في وقف مثل يده فاشتباه الهاء بالحاء عند وقفه أظهر لمن يميزه.

²⁴⁰ الْفُرْقَان ٤٥/٢٥.

²⁴¹ الْحَجَر ٩٣/١٥.

²⁴² الْفَاتِحَة ٦/١.

[فصل يخص التشديد]

ويحترز عن عدم إتمام التشديد في الحرف المشدد حتى يرى [51a] كما لا تشديد فيه سيما في حالة الوقف عليه أي على المشدد وتحريكه أي المشدد ليظهر التشديد وهو لحن.

[فصل يخص السكون]

ويحترز عن عدم إتمام السكون في الساكن حتى يرى كالمتحرك ومزجه أي خلطه بالحركة في نحو ﴿أُنْعِمْتَ﴾^[243] و﴿الْمَغْضُوبِ﴾^[244] نحو أن يقرأ أنعمت مغضوب بتحريك الميم في الأول والغين في الثاني والسكت عليه مبالغة في إظهاره السكون مع أنه ليس محل السكت.

[فصل يخص الحركة]

ويحترز عن عدم إتمام الحركة وبالتلفظ بالاختلاس وهو التلفظ بالحركة الناقصة سيما في يائي أصله ياءين فسقط النون بالإضافة إلى الضمتين والكسرتين المتجاورتين مع الضمتين والكسرتين على حدة. ويحترز عن إتباع المكسور المضموم مثل: الحمد لله بضم اللام لأجل الاتباع إلى ضمة الدال كما قرء به في الشواذ وبالعكس أي إتمام المضموم المكسور إذا اجتمعا أي تلاقيا المضموم والمكسور. ويحترز عن إمالة الفتحة إلى كسرة فيما أي في صورة كان بعدها أي الفتحة ياء ساكنة مثل: خير وضير وتفخيمها أي يحترز عن تفخيم الفتحة حتى لا يتولد منها ألف. ويحترز عن إشباع الفتحة حتى يتولد منه شبه الألف الممالة سيما في وقف مثل: يوم وخير.

[فصل يخص الوقف والمسائل الأخرى]

ويحترز عن إعطاء حكم الوقف بدون قطع الصوت من التسكين من بيان لحكم الوقف. ويحترز عن قلب تاء التأنيث ياء والتنوين ألفاً ونحو ذلك مما يحترز عنه والحمد لله بعزته تتم الصالحات وعلى نبيه أكمل التحيات وأشمل التسليمات.

²⁴³ الْفَاتِحَةُ ٧/١.

²⁴⁴ الْفَاتِحَةُ ٧/١.

هذا ما وفقنا بتسديده في يوم الأحد وقت عصره في شهر صفر الخير حفظنا الله من الشرور والضير ثم وفقنا بتبويضه في يوم الجمعة وقت الصحوه الصغرى في ثلث شهر ربيع الآخر في سنة عشر ومائتين وألف من هجرة من له الشرف والترصد من فضل الله وإحسانه التوقيف في كل حال اللهم لا مانع [51b] لعطائك ولا راد لقضائك اللهم انفعني ما علمتني وعلمني ما ينفعني رب زدني علماً اللهم اختم بالسعادة آجالنا وحقق بالزيادة آمالنا واجعل الخير مصيرنا ومآلنا وكن لنا ولا تكن علينا وبإصلاح عيوبنا وأمننا من كل المخاوف والمهالك والحذر من آفات الدارين وشرورهما اللهم أحسن عاقبتنا في الأمور كلها وأجرنا من خزي الدنيا وعذاب الآخرة اللهم طهر قلبي من الرياء والسمعة وعلمي من النفاق واجعل عملي خالصاً لطلب رضائك والحمد لله رب العالمين والحمد لله وحده وصلى الله على من لا نبي بعده.

²⁴⁵ تُطلق كلمة "الفراغ" على السجلات التي تُضاف عادةً إلى نهاية المخطوطات للدلالة على اكتمال نسخ النص. تبدأ هذه السجلات غالباً بعبارة "قد وقع الفراغ"، وتُعرف أيضاً باسم "سجل النسخ"، وأحياناً تُسمى "سجل الكاتب" بسبب بدايتها بعبارة "كتبه". ويقوم بعض المؤلفين بتقديم معلومات عن كتابة الكتاب أو مراجعته في بداية مؤلفاتهم أو نهايتها، ومن المهم عدم الخلط بين هذه المعلومات وسجل الفراغ. يُعد سجل الفراغ عنصراً مهماً في تحديد عمر المخطوط وقربه من المؤلف، إلا أن مصداقيته قد تكون محل شك في بعض الحالات الخاصة. على سبيل المثال، قد ينسخ بعض النساخ سجل الفراغ الخاص بالنسخة التي قاموا بنسخها دون إضافة أسمائهم أو تواريخهم. وفي هذه الحالة، قد يظهر تاريخ انتهاء النسخ أقدم من تاريخ الكتابة الفعلي. ولذلك، لا يكفي الاعتماد فقط على سجل الفراغ لتحديد عمر المخطوط، بل يجب أيضاً مراعاة الخصائص المادية للمخطوط، مثل التجليد والورق والخط والحبر.

بالنظر إلى هذه المعلومات، يُفهم أن المعلومات النهائية في نهاية النسخة المخطوطة تُسمى "سجل الفراغ". وبالإضافة إلى ذلك، وكما تم توضيحه في بداية الدراسة، فإن وجود مجموعات مشتركة بين محمد دارندوي والدّه، والتشابه في الخط، ووجود جميع أعماله الأخرى في البداية في دارنده، يجعل من المرجح جداً أن تكون هذه النسخة نسخة المؤلف نفسه.

[خاتمة البحث]

إن هذا العمل لمحمد دارندوي ليس مجرد رسالة في التجويد فحسب، بل هو عمل يحتوي أيضاً على ملاحظات سوسولوجية تتعلق بالعصر والحياة الاجتماعية التي عاش فيها. لقد عكس المؤلف ملاحظاته الاجتماعية في هذا الكتاب، مما قدم للقارئ منظوراً واسعاً، فألقى الضوء ليس على قواعد التجويد فحسب بل على روح العصر الذي عاش فيه أيضاً. على الرغم من إشارته لمصادر مختلفة، قدم دارندوي هذه المعلومات بإيجاز ووضوح لكي لا يرهق القارئ، لكنه لم يتردد في توجيه الباحثين عن التفاصيل إلى المصادر ذات الصلة. تناول المؤلف النصوص والجمال الغامضة عند البركوي من الناحية النحوية، وشرح القواعد ومعانيها بوضوح، ولم يكتف بهذا، بل زاد على الأمثلة التي قدمها البركوي لتحسين فهم الموضوعات. باختصار، مقارنة بالنص الأصلي، قام دارندوي بشرح المصطلحات التي ذكرها البركوي فقط بالاسم، وقدم أمثلة إضافية إن لم تكن موجودة، ووسّعها إن كانت موجودة، مع الاستعانة بوجوه قرآنية مختلفة لإثراء محتوى الموضوع.

هذا العمل، المدعوم بالآيات والأحاديث، لا يعد شرحاً قائماً على مصادر واسعة فحسب، بل يكشف أيضاً عن كفاءة المؤلف في مجالات علمية متعددة. كما أن الإشارات والمصادر التي استخدمها توضح ثراء حصيلته العلمية وتنوعها، وتبين مدى غنى الكتاب من ناحية البلاغة والفصاحة.

إن كتاب **جوهر الوسيم شرح الدر اليتيم** ليس مجرد كتاب تجويد، بل وثيقة تاريخية تعكس روح العصر واحتياجاته. ولذلك يجب اعتبار هذا العمل ليس فقط كمصدر علمي يزود القارئ بالمعلومات السوسولوجية والعلمية المتعلقة بزمانه، بل كمصدر مهم يسهم في تطوير الدراسات العلمية أيضاً.

علاوة على ذلك، فقد تم تحديد المصادر الأساسية التي اعتمد عليها **جوهر الوسيم شرح الدر اليتيم** والتي أشار إليها دارندوي بشكل واسع، لا سيما كتاب **شرح طيبة النشر في القراءات العشر** للنويري، وقد ذكرت المصادر التي تم تحديدها في الهوامش بغرض التأكد من صحة المعلومات التي قدمها المؤلف. يمكن أيضاً توسيع نطاق الدراسة من خلال تحديد مصادر ها ومقارنتها.

يمكن أن يضيفي هذا العمل نفساً جديداً على الأبحاث في هذا المجال من خلال مقارنته مع شروح دارندوي الأخرى وغيرها من الدراسات التي تمت على **الدر اليتيم**.

[قائمة المراجع]

- ابن الجزري، شمس الدين أبو الخير محمد بن محمد بن يوسف. **متن طيبة النشر في القراءات العشر**. ت. محمد تميم الزغبى. جدة: دار الهدى، ١٤١٤/١٩٩٤.
- ابن الجزري، شمس الدين أبو الخير محمد بن محمد بن يوسف. **النشر في القراءات العشر**. ت. علي محمد الضباع. ستة مجلدات. ل.م.ن.: المطبعة التجارية الكبرى، لا سنة.
- ابن الجزري، محمد بن محمد بن محمد. **المقدمة فيما على قارئ القرآن أن يعلمه**. ت. عبد المحسن بن محمد القاسم. ل.م.ن.: لا ناش، الطبعة الثانية، ١٤٤١/٢٠٢٠.
- ابن الجزري، شمس الدين أبو الخير محمد بن محمد بن يوسف. **شرح طيبة النشر في القراءات**. بيروت: دار الكتب العلمية، الطبعة الثانية، ١٤٢٠/٢٠٠٠.
- ابن هشام، عبد الله بن يوسف بن أحمد بن عبد الله ابن يوسف أبو محمد جمال الدين. **مغني اللبيب عن كتب الأعراب**. ت. مازن المبارك - محمد علي حمد الله. دمشق: دار الفكر، الطبعة السادسة، ١٩٧٥.
- الجرجاني، علي بن محمد بن علي الزين الشريف. **كتاب التعريفات**. بيروت: دار الكتب العلمية، ١٩٨٣/١٤٠٣.
- السخاوي، علم الدين علي بن محمد أبو الحسن. **فتح الوصيد في شرح القصيد [شرح الشاطبية]**. ت. أحمد عدنان الزعبي. ستة مجلدات. الكويت: مكتبة دار البيان للنشر والتوزيع، ١٤٢٣/٢٠٠٢.
- الشاطبي، القاسم بن فيره بن خلف بن أحمد الرعيني أبو محمد. **حز الأمان وجه التهاني في القراءات السبع**. ت. محمد تميم الزعبي. ل.م.ن.: مكتبة دار الهدى ودار الغوثاني للدراسات القرآنية، الطبعة الرابعة، ٢٠٠٥/١٤٢٦.
- القزويني، أبو عبد الله محمد بن يزيد بن ماجه. **سنن ابن ماجه**. ت. شعيب الأرناؤوط. خمسة مجلدات. ل.م.ن.: دار الرسالة العالمية، ١٤٣٠/٢٠٠٩.
- الأندلسي، عمرو عثمان بن سعيد الداني. **التيسير في القراءات السبع**. ت. خلف حمود سالم الشغدلي. حائل: دار الأندلس للنشر والتوزيع، ١٤٣٦/٢٠١٥.
- النيسابوري، أبو الحسين مسلم بن الحجاج القشيري. **صحيح مسلم**. ت. محمد فؤاد عبد الباقي. خمسة مجلدات. القاهرة: مطبعة عيسى البابي الحلبي وشركاه، ١٣٧٤/١٩٥٥.
- التؤيري، محمد بن محمد بن محمد أبو القاسم محب الدين. **شرح طيبة النشر في القراءات العشر**. ت. مجدي محمد سرور سعد باسلوم. مجلدان. بيروت: دار الكتب العلمية، ١٤٢٤/٢٠٠٣.

SONUÇ

Muhammed Dârendevî'nin bu eseri, yalnızca bir tecvid risalesi olmaktan öte, yaşadığı dönem ve toplumsal hayatla ilgili sosyolojik tespitler de içeren bir çalışma olarak karşımıza çıkmaktadır. Müellif eserinde toplumsal gözlemlerini yansıtarak okuyucusuna geniş bir perspektif sunmuş ve yalnızca tecvid kaidelerine değil, aynı zamanda yaşadığı dönemin ruhuna da ışık tutmuştur. Dârendevî, şerh esnasında farklı atıflar yapmasına rağmen okuyucusunu yormamak adına bu bilgileri kısa ve öz bir şekilde sunmuş, ancak detaylı bilgi arayanları ilgili kaynaklara yönlendirmekten geri durmamıştır. Birgivî'nin kapalı lafız ve cümlelerini gramer açısından ele almış, kuralların kapsamını ve anlamını açık bir şekilde izah etmiştir. Bununla da yetinmemiş, Birgivî'nin verdiği örnekleri çoğaltarak konuların daha iyi anlaşılmasını hedeflemiştir. Kısacası asıl metin ile kıyas edildiğinde Dârendevî, Birgivî'nin sadece isim olarak andığı tanımı açıklamış, örnek verilmediyse örnek vermiş, şayet örnek verildiyse o, bu örnekleri çoğaltmış ve konuyla alakalı yer yer de farklı kıraat vecihlerine müracaat ederek konunun içeriğini zenginleştirmiştir. Ayetler ve hadislerle desteklenen bu eser, geniş kaynaklara dayanan bir şerh olmasının yanı sıra müellifin pek çok ilim dalındaki yetkinliğini de gözler önüne sermektedir. Yaptığı atıflar ve kullandığı kaynaklar müellifin ilmî birikimini ve çok yönlülüğünü ortaya koyarken eserin belâgat ve fesâhat yönünden de ne kadar zengin olduğunu göstermektedir.

Cevheru'l-vesîm şerhu'd-dürri'l-yetîm yalnızca bir tecvid kitabı değil, aynı zamanda dönemin ruhunu ve ihtiyaçlarını yansıtan tarihî bir vesika niteliğindedir. Bu yönüyle eser, dönemine ait sosyolojik ve ilmî bilgiler sunmasının yanı sıra, ilmî çalışmalara katkı sağlayan önemli bir kaynak olarak değerlendirilmelidir.

Bununla birlikte *Cevheru'l-vesîm şerhu'd-dürri'l-yetîm*'in ana kaynaklarından biri gözüken ve Dârendevî'nin bolca atıf yaptığı Nüveyrî'nin *Şerhu Tayyibetü'n-neşri fi'l-kırâ'âti'l- 'aşr* eseri başta olmak üzere kullandığı kaynaklar belirlenmeye çalışılmış, müellifin verdiği bilgilerin teyit edilmesi açısından da tespit edilen kaynaklar dipnotlarda belirtilmiştir. Çalışmanın ayrıca kaynaklarının tespit edilmesi ve mukayese edilmesi suretiyle kapsamı geliştirilebilir.

Elinizdeki bu çalışma, Dârendevî'nin şerhi ve *ed-Dürri'l-yetîm* üzerine yapılan diğer çalışmalarla karşılaştırılarak bu sahadaki araştırmalara yeni bir soluk getirebilir.

KAYNAKÇA

‘Umerî, Muhammed Emîn bin Hayreddîn el-Hatîb. *Kitâbü Menhel el-evliyâ’ ve meşrab el-esfiyâ’ min sâdâti’l-Mûsul el-hudebâ’*. İskenderiye: İskenderiye Belediye Kütüphanesi, 1120/363b, 1a-160a. [Erişim Adresi](#)

‘Umerî, ‘İsâmüddîn ‘Usmân bin ‘Alî bin Murâd. *er-Ravdu’n-naḍru fî tercemeti üdebâ’ el-‘asr*. thk. Selîm en-Na‘îmî. 3 Cilt. Bağdat: el-Mecme‘ul-‘İlmiyyi’l-‘Irâkî, 1395/1975.

Akdeniz, Muhammed Baki. *Eskicizade Seyyid Ali Mehdi B. Hüseyin ve Tercüme-i Dürr-i Yetim Adlı Eserinin Tecvid Literatüründeki Yeri*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019. [Erişim Adresi](#)

Akgündüz, Ahmed vd. *Darende Tarihi*. İstanbul: Somuncu Baba Araştırma ve Kültür Merkezi Yayınları, 2002.

Akyüz, Abdullah. *Osmanlı Kırâat Âlimleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016. [Erişim Adresi](#)

Arslan, Ahmet Turan. “Vasiyetnâme”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 42/556-558. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Arslan, Sami. “Hamdele-Salvele’nin Dili: Telifte Yetkinlik Aracı Olarak Berâ’etu’l-İstihlâller”. *Osmanlı Araştırmaları* 57/57 (Haziran 2021), 283-318. <https://doi.org/10.18589/oa.959774>.

Biçer, Bekir. “Tarih Yaratılışla Başlar”. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 5/17 (Ekim 2018), 117-134.

Bilgin, Orhan. “Ferağ Kaydı”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 12/354-356. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Cürcânî, Ali b. Muhammed b. Ali ez-Zeyn eş-Şerîf. *Kitabü’t-Ta’rifât* Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-‘İlmiyye, 1403/1983.

Çaylar, Ercan. *Eskicizade'nin Tecvit İlmine İlişkin Görüşleri ve Terceme-i Dürr-i Yetîm Adlı Eseri*. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019. [Erişim Adresi](#)

Dârendevî, Muhammed. *Cevher'ul-vesîm şerhu dürr'il-yetîm*. Konya: Konya Yazma Eserler Kütüphanesi, Darende, 562/1252, 25b-51b.

Dârendevî, Muhammed. *Kitâbün fi'l-Ebyâti ve'l-inşâiyyât*. Konya: Konya Yazma Eserler Kütüphanesi, Darende, 569/1259, 1a-82b.

Endülüsî, Ebû Amr Osman b. Sa'îd ed-Dânî. *et-Teyisîr fi'l-kırâ'âtî's-seb'*. thk. Halef Hamûd Sâlim eş-Şağdelî. Hâil: Dâru'l-Endülüsü li'n-Neşri ve't-Tevzî'i, 1436/2015.

Enîs, İbrâhîm. *el-Esvâtü'l-lüğaviyye*. Mısır: Mektebetü Nahda, t.y.

Gül, Ahmet. “Fethullah El Mevsılî (Musulî)”. *Somuncu Baba Kültür Edebiyat Araştırma Dergisi* 14/3 (Eylül 1997), 31-32.

Hoca, Hanifi. *Darende Tarihi*. “Darende Kazası Tarihçesi”. nşr. Resul Kesenceli. *Somuncu Baba Kültür Edebiyat Araştırma Dergisi* 9/2 (Haziran 1996), 28-30.

Hoca, Hanifi. *Darende Tarihi*. “Darende Kazası Tarihçesi”. nşr. Resul Kesenceli. *Somuncu Baba Kültür Edebiyat Araştırma Dergisi* 10/3 (Eylül 1996), 35-37.

İbn Hişâm, Abdullah b. Yusuf b. Ahmed b. Abdullah b. Yusuf Ebu Muhammed Cemâlüddîn. *Muğni'l-lebîb 'an kütübi'l-e'ârîb*. thk. Mâzin el-Mübârek – Muhammed Ali Hamdullah. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, 6. Basım, 1975.

İbnü'l-Cezerî, Şemsüddîn Ebu'l-Hayr Muhammed b. Muhammed b. Yusuf. *Metnü Tayyibeti'n-neşri fi'l-kırâ'âtî'l-'aşr*. thk. Muhammed Temîm ez-Zuğbî. Cidde: Dâru'l-Hüdâ, 1414/1994.

İbnü'l-Cezerî, Şemsüddîn Ebu'l-Hayr Muhammed b. Muhammed b. Yusuf. *Kitâbü'n-Neşri fî'l-kırâ'âti'l-aşr.* thk. 'Ali Muhammed ed-Dıbâ'. 6 Cilt. b.y.: el-Matba'atü't-Ticâriyyetü'l-Kübrâ, b.y.

İbnü'l-Cezerî, Muhammed b. Muhammed b. Muhammed. *Mukaddimetü fî mâ 'alâ kârîi'l-Kur'âni en ya'lemehû.* thk. 'Abdülmuhsin b. Muhammed el-Kâsım. b.y.: y.y., 2. Basım, 1441/2020.

İbnü'l-Cezerî, Muhammed b. Muhammed b. Yusuf Şemsüddîn Ebü'l-Hayr. *Şerhu Tayyibeti'n-neşri fî'l-kırâ'ât.* Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 1420/2000.

İfrîkî, Muhammed b. Mükerrrem b. 'Alî Ebü'l-Faḍl Cemâlüddîn ibn Manzûr el-Ensâriyyi er-Rüveyfî'î. *Kitâbü Lisânü'l-'Arab.* 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 3. Basım, 1414.

Kazvîni, Ebû 'Abdullah Muhammed b. Yezîd b. Mâce. *Sünen-i İbn Mâce.* thk. Şu'ayb el-Arnâvût vd. 5 Cilt. b.y.: Dâru'r-Risâletü'l-Âlemiyye, 2009/1430.

Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli. çev. Hayrettin Karaman vd.. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 4. Basım, 1997.

Martı, Huriye. "et-Tarîkatü'l-Muhammediye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* 40/106-108. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Martı, Huriye. *Birgivi Mehmed Efendi Hayatı, Fikir Dünyası ve Hadisçiliği.* Ankara: TDV Yayınları, 2021.

Mer'âşî, Muhammed. "Dâd Harfinin Okunuş Özelliği Muhammed Mer'âşî (Saçaklızâde)'nin Hayatı Ve Eserleri". çev. Remzi Ateşyürek. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20/20-21 (Mart 2005), 237-252.

Nisâbü'rî, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. Haccâc el-Kuşeyri. *Sahih-i Müslim.* thk. Muhammed Fuâd 'Abdülbâkî. 5 Cilt. Kahire: Matba'ati 'Îsâ el-Bâbî el-Halebî ve Şirkâhü, 1374/1955.

Nüveyrî, Muhammed b. Muhammed b. Muhammed Ebu'l-Kâsım Mahbüddîn. *Şerhu Tayyibetü'n-neşri fi'l-kırâ'âtî'l- 'aşr*, thk. Mecdî Muhammed Sürûr Sa'dî Bâslûm. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003.

Örs, Hüseyin. “Ferîdetü't-Te'lîf ve Şerîdetü't-Tasnîf min Fethillâhi'l-Habîri'l-Latîf, Beyrut: Dârü'l-Muktebes, 2022. 615 sayfa.”. *Tahkik İslami İlimler Araştırma ve Neşir Dergisi* 11 (Haziran 2023), 149-155.

Özmen, Kerim – Bedir, Lokman. “Abdûlbâsıt b. Halîl b. Şâhin el-Malatî ve “ez-Zehru'l-Maktûf fî Mehârici'l-Hurûf” İsimli Tecvid Risalesi”. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 6 (2017), 289-308.

Öztürk, Cuma. *İmam Birgivî'nin Ed-Dürrü'l-Yetîm Adlı Risâlesi (İnceleme ve Tahkik)*. İstanbul: Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018. [Erişim Adresi](#)

Postalıcızâde, Hacı Abdürrahim Efendi. *Dâd Harfinin Okunuşu*. nşr. Mustafa Tugantay. İstanbul: Hacıveyiszade İlim ve Kültür Vakfı Yayınları, 2021.

Sehâvî, 'Alemüddîn 'Ali b. Muhammed Ebu'l-Hasen. *Fethu'l-vasîd fî şerhi'l-kasît*. thk. Ahmed Adnân ez-Zu'bî. 6 Cilt. Kuveyt: Mektebetü Dâru'l-Beyân li'n-Neşri ve't-Tevzî'i, 1423/2002.

Şâtıbî, el-Kâsım b. Firrûh b. Halef b. Ahmed er-Ru'aynî Ebû Muhammed. *Hırzû'l-emânî ve vechü't-tehânî fi'l-kırâ'âtî's-seb'*. thk. Muhammed Temîm ez-Zu'bî. b.y.: Mektebetü Dâru'l-Hüdâ ve Dâru'l-Gavsânî li'd-Dirâsâtî'l-Kur'âniyye, 4. Basım, 1426/2005.

Temel, Nihat. *Kırâat ve Tecvîd Istılahları*. İstanbul: İFAV Yayınları, 5. Basım, 2020.

Tezcan, Tuğrul. “Bir Klişenin Şerhi: Hamdele, Salvele Ve Ba'dü İfadesinin Davud el-Hanefî el-Karsî el-Birgivî'de Çağrıştırdıkları”. *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 3/1 (Haziran 2019), 56-72. <https://doi.org/10.32711/tiad.496862>

Yazıcı, Semra. *Kelam'da Aklın Konumu ve Sınırı*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007. [Erişim Adresi](#)

Yüksel, Emrullah. “Birgivî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/191-194. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Zengin, Enis. *Dâvûd-i Karsî'nin Şerhu'd-Dürri'l-yetîm Adlı Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi*. Yalova: Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022. [Erişim Adresi](#)

